

Вершини світового письменства

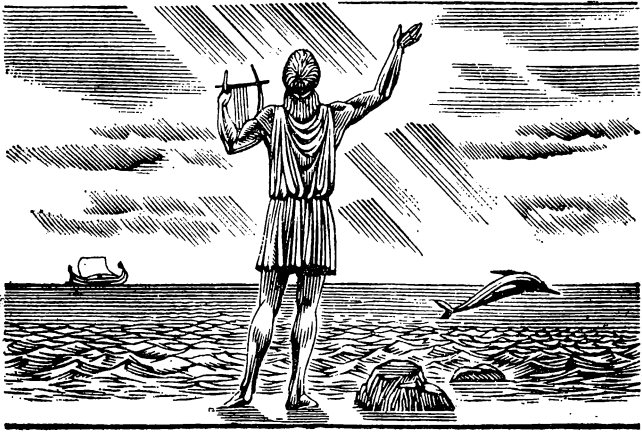
ДАМОКЛІВ МЕЧ

АНТИЧНА НОВЕЛА

СВЕРШИНИ
ВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 49

ДАМОКЛІВ МЕЧ

АНТИЧНА НОВЕЛА

Упорядкували й переклали
з давньогрецької та латинської
Йосип Кобів і Юрій Цимбалюк

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1984

Сборник «Античная новелла» составлен из избранных новелл древнегреческих и римских писателей V в. до н. э.— V в. н. э. Эта книга — первая попытка ознакомления украинского читателя с лучшими образцами античной новеллистики — начальной стадии развития европейской новеллистической литературы.

Передмова Йосипа Кобова.

Примітки
Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка.

Д $\frac{4603000000-133}{M205(04)-84}$ 177.85.

© Передмова, український переклад,
художнє оформлення,
видавництво «Дніпро», 1984 р.

Прописною істиною стало вважати, що батьківщиною новели є Італія часів Відродження, а батьком її — видатний італійський письменник Джованні Боккаччо, автор збірки повел «Декамерон». Тоді-то вперше і мав би з'явитися термін новела (італ. *povella*) для позначення нового літературного жанру. Проте новела — невеликий за розміром твір з цікавим, захоплюючим сюжетом, напруженою, драматичною дією, стрункою композицією, з властивим йому лаконізмом, економією художніх засобів — відома була уже античній літературі, хоч на означення її не було вироблено єдиного терміна, а вживались різні слова, що можна перекласти як «оповідь», «розповідь», «оповідання», «історія», «міф» тощо. Щоправда, термін *povella* був у вжитку в латинській мові (від неї перейшов і в італійську), але служив не для назви літературознавчого поняття, а був юридичним терміном, який означав доповнення до існуючого закону, нове тлумачення закону, юридичну новинку. Отже, історія з новелою нагадує історію з античним романом: хоч античність створила чимало творів, які сьогодні зараховуємо до категорії роману, але єдиної, одностайної назви для позначення цього літературного жанру вона не знала, послуговуючись такими назвами, які в нашій мові означають «повість», «розповідь», «діяння» тощо; а назва «роман» виникла в XII ст. на заході Європи.

Елементи новелістичної розповіді помітні вже в давньогрецьких епічних поемах напівлегендарного Гомера «Іліада» й «Одіссея». Так, у дев'ятій книзі «Іліади» (рядки 447—484) міститься типова новела такого змісту. Амінтор викликає ревності у своєї дружини любощами з іншою жінкою. Його дружина намовляє сина Фенікса, щоб він відняв у батька коханку, залицяючись до неї. Батько, дізнавшись про це, проклинає сина. Той тікає з батьківського дому і знаходить притулок у чужих людей — у Пелея, батька Ахілла. Чимало оповідань новелістичного змісту фігурують в «Одіссеї» (книги IX—XII): про Кірку, Поліфема, сирен, лестригонів, Протея тощо. Народилась давньогрецька новела як вид усної народної творчості не на материк, в європейській Греції, а на побережжі Малої Азії (сьогоднішня Туреччина), яке густо населяли грецькі поселенці, тобто на землі, яка називалась, зокрема, Іонією. Тут у VII ст. до н. е., коли

замовкла епічна поезія, вишикає новела, яка й одержала назву іонійської. В той час як поеми Гомера і киклідів виголошували рапсоди у царських дворах і в світлицях вельмож, новели — невеликі прозові оповідання — популяризували серед широких народних мас так звані «розповідачі». Іонійська новела викладала неквапно якусь цікаву, інколи неймовірну подію, героями якої були історичні постаті — владарі, полководці, славетні мудреці. Притаманний іонійській новелі потяг до фантастики, життєрадісний настрій; використовувались мотиви (сновидіння, віщування) і стилістичні прийоми, властиві народним переказам, а також східні сюжети (перські, лідійські, ассірійські); новела вирізнялася свіжістю розповіді, гіперболізмом зображення дійсності, з неодмінним показом насильства, жорстокості, свавілля тощо. Появі й розвиткові новели сприяли зміна суспільно-політичних відносин і злам ідеологічних поглядів у грецькому суспільстві VII—VI ст. до н. е., коли, підводячись проти засилля родовой аристократії, дедалі більше дають знати про себе народні маси, відбувається демократизація суспільно-політичного ладу. Не без впливу на її розвиток були колонізаційний рух, пізнання далеких країн і народів, нових релігій, відмінних суспільно-економічних відносин. Найбільшого розквіту досягла іонійська новела в VI—V ст. до н. е., у час, коли Іонія опинилась під пануванням лідійських, а потім перських царів. З малоазійського побережжя новела разом з іонійською культурою потрапила на грецький материк. Зміст, сюжети й художні особливості іонійської новели відомі нам завдяки тому, що до неї звертались давньогрецькі історики, вводячи новели в свої твори для поживалення розповіді про історичні факти, бо в античності історичний твір належав до художньої літератури; тим-то в грецьких істориків часто-густо науковий виклад переплітається з розповідним, який знаходить свій вияв у різного роду епізодах, відступах, новелах. Класичним зразком є підхід «батька» грецької історіографічної науки Геродота з Галікарнаса (485—425 рр. до н. е.), який поряд з діловим, науковим стилем викладу, чітким і ясним, вдається до стилю усної народної розповіді. Він — дивовижний майстер і художник слова — досить часто, особливо в перших книгах своєї «Історії», вкраплює в основну канву тексту перекази й новели, щоб зацікавити слухача чи читача якоюсь незвичайною, захоплюючою історією, але органічно зв'язаною з описом історичних подій, чи проілюструвати якусь важливу думку, або охарактеризувати ту чи іншу особу, про яку йде мова. В новелах Геродот застосовує стиль усної народної оповіді, в якому думки приєднуються одна до одної, як напизувані на нитку коралі,— вживає, уникаючи непрямой мови, су-

рядні речення, вводючи повторення речень або фраз. До найбільш відомих новел Геродота належать: «Кандавл і Гіг» (кн. I, розд. 8—12), «Чудесний порятунок Аріона» (кн. I, розд. 23—24), «Хто найщасливіший у світі?» (кн. I, розд. 29—33), «Лиховісний сон» (кн. I, розд. 34—45), «Прозріння Ферона» (кн. II, розд. 111), «Скарбниця Рампсініта» (кн. II, розд. 121), «Нелюдська наруга над царською сім'єю» (кн. III, розд. 14—15), «Полікратів перстень» (кн. III, розд. 39—43), «Ціна червоного плаща» (кн. III, розд. 139—140), «Неситий вельможа» (кн. VI, розд. 125), «Програхунок жениха» (кн. VI, розд. 126—130), «Помста євнуха» (кн. VIII, розд. 104—106), «Помста з ревноців» (кн. IX, розд. 108—113) та інші. Легенда про чудове врятування Аріона дельфіном стала темою вірша римського поета Овідія («Календар», кн. II, розд. 83—118). Чимало сюжетів новел Геродота були використані письменниками пізніших часів. Так, легенда про чудове врятування Аріона надихнула багатьох поетів і художників (напр., Л. В. Шлегеля на написання балади «Аріон», а О. С. Пушкіна — на вірш «Аріон»); новела про Полікратів перстень послужила основою для балади Ф. Шіллера, сюжет казки про Рампсінітову скарбницю належить до так званих «мандрівних» сюжетів. Він фігурує в середньовічному збірнику казок і новел під заголовком «Сім мудреців». Його використали італійські новелісти часів Відродження: Дж. Серкамбі, Дж. Фіорентіно та інші. В XIX ст. опрацював цей сюжет у своїй збірці поезій «Романцери» німецький поет Г. Гейне.

Новела про Кандавла і Гіга лягла в основу драми Ф. Геббеля «Гіг і його перстень» та твору Т. Готье «Цар Кандавл».

Геродот не був піонером у використанні іонійської новели в історичному творі. Вже перші грецькі історики, так звані логографи, попередники й частково сучасники Геродота, вводили в свої хроніки різні перекази, легенди і новели. Свідченням цього є збережені до наших днів скупі уривки з творів деяких логографів. Так, Харон з Лампсака (кінець VI — перша половина V ст. до н. е.), іонійської колонії на побережжі Геллеспонту, в «Літописі Лампсака» вмщував оповідання новелістичного характеру з казковим забарвленням. Таким є оповідання про дивовижну перемогу бізальта Наріда над жителями Кардії. Логограф Ксанф Лідійський (V ст. до н. е.) у своїй «Історії Лідії», з якої збереглися незначні уривки, вмщував романтичні оповідання про пригоди лідійських царів Гіга, Аліата і Креза, що їх потім використовував Геродот.

Новела стає постійним, невід'ємним атрибутом грецької історіографії, але, на відміну від Геродота, який густо розсипав новели по своєму твору, його паступники рідко вплітають їх у

виклад історичних фактів. Історик Ксенофонт (430—359 рр. до н. е.) у «Кіропедії» («Вихованні Кіра»), історико-політичному романі про виховання перського царя Кіра, свої міркування про силу краси ілюструє новелою «Вірна дружина». В ній автор висловлює свою глибоку повагу подружній любові. В образі Панфеї змальований ідеал жінки, вірної чоловікові за життя і неспроможної жити без нього після його загибелі. Цей же Ксенофонт зберіг у творі «Спогади про Сократа» притчу-оповідання софіста Продіка про Геракла на роздоріжжі.

Полюбляє вплітати новели в свій твір сучасник Ксенофонта Ктесій з Кнідоса, придворний лікар перського царя Артаксеркса Мемнона, автор багатотомної «Історії Персії» (23 книги), яка дійшла до нас у фрагментах. Свідченням цього є розповідь про трагічне кохання мідянина Стратінгея до цариці саків Зарінеї та оповідання про помсту Парісатіди, матері перського царя Артаксеркса та його брата Ксеркса.

Не цурався вводити новели в свій твір Харет з Мітілени (IV ст. до н. е.), один з полководців Александра Македонського, який описав історію його життя і походів. Однією з них є новела про дівчину Одатіду і юнака Заріадра, які побачились уві сні й палко покохали одне одного. Новела ця переносить нас на береги Дону, в країну скіфів.

Не відмовлявся від пожвавлення сухого викладу історичного матеріалу Тімей (близько 350—254 рр. до н. е.), який написав історію Сіцилії та грецьких колоній у Південній Італії. Доказом цього є оповідання про морську подорож п'яниць. Свідчить воно про почуття гумору в історика, його вміння змальовувати комічні ситуації.

Історик II ст. н. е. Аппіан у XI книзі твору «Історія Риму» наводить новелу про кохання Антіоха, сина сирійського царя Селевка, до мачухи Стратоніки, зі щасливим закінченням: батько віддає синові свою дружину. Нагадує вона історію з Доном Карлосом з тією, однак, різницею, що Філіпп II не поступився синові.

Кульмінаційний пункт у розвитку давньогрецької новелістики знаменує зібрання новел Арістіда Мілетського «Мілетські оповідання», письменника, який жив, імовірно, в II ст. до н. е., тобто в елліністичну епоху. Зібрання це налічувало шість книг, але з грецького оригіналу не зберігся жоден рядок. Проте зі згадок античних авторів про цей твір та на підставі новел, які почерпнули з нього римські письменники, можна з приблизною достовірністю виробити собі погляд про зміст і стиль новел Арістіда Мілетського. «Мілетські оповідання» були об'ємистим твором, який складався з великої кількості новел переважно еро-

гичного змісту, як новели Боккаччо і Мопассана, причому часто не зовсім пристойного. Із збірки Арістіда Мілетського черпали новели й переповідали їх як грецькі, так і римські письменники; з римських, зокрема, Петроній і Апулей. Якщо персонажами грецької новели до Арістіда Мілетського були, як правило, відомі люди — видатні політичні діячі, царі, тираны, полководці, мудреці й поети, то «герої» «Мілетських оповідань» — нічим не примітні прості люди, трудівники різних категорій, інколи негативні персонажі: чаклуни, злочинці, шахраї. Зміст цих творів був різноманітний: тут і фривольні комічно-побутові новели про сварливих або невірних жінок, дурних чоловіків, хитрих коханців, розбійницькі історії, чаклунські небилиці, похмурі розповіді про вбивства та злочини, дотепні пародії тощо. Новели Арістіда Мілетського були не стільки витворами його уяви, оповіданнями, вигаданими ним самим, скільки результатом його пошуків і запису народних розповідей і анекдотів. Творчість Арістіда Мілетського на тлі античної новелістики й літератури в цілому являла собою щось якісно нове, і назва збірки «Мілетські оповідання» стала загальною назвою для всього жанру. Повідки Арістіда Мілетського знаменують другу стадію розвитку іонійської новелістики — відокремлення новели як такої в самостійний літературний жанр.

Повідка стає модною в Греції в часи «другої софістики» — напрямку грецької літератури, розквіт якого припадає на друге й на початок третього століття нашої ери. Цим терміном прийнято позначати архаїстичну течію в літературі, яка орієнтувалась на мову й культуру класичного періоду (V—IV ст. до н. е.) грецького письменства. Письменники цього часу сліпо наслідували лексику, фразеологію, граматичні особливості мови корифеїв грецької прози — Лісія, Демосфена, Гіперіда та інших. Видатним представником «другої софістики» був Діон Хрїсостом (Золотовустий) із Пруси (бл. 40 — після 112 рр. н. е.), із спадщини якого заслуговує уваги «Борисфенітьська (Дніпровська) промова», в якій він залишив пам'ятку про тяжке становище в римський час грецької колонії Ольвії в лимані Південного Бугу. В ній описується в'їзд Діона Хрїсостома в гирло Дніпра, войовниче й допитливе населення країни, його гостинність і гарні звичаї. Прекрасна ідилічна новела «Евбейський мисливець», в якій змальоване в ідилічних барвах мирне самотнє життя двох мисливських сімей віддалік від великого міста з прославленням здорової й корисної праці селянина, з протиставленням цього життя метушливому й розбещеному життю городян.

Вільновідпущеник імператора Андріана, історик Флегонт (перша половина II ст. н. е.) видав парадоксографічний збірник

«Дивні історії», в якому всерйоз розповідав небилиці про потвор, велетнів і привидів. Одна з його фантастичних новел, яка збереглась,— історія любовного зв'язку між привидом померлої дівчини і гостем її батьків — увійшла в світову літературу як сюжет славнозвісної балади Гете «Корінфська наречена», перекладеної О. К. Толстим. Павсаній (II ст. н. е.), автор географічно-етнографічного твору «Опис Еллади» в 10 книгах, свого роду путівника по Греції, знайомлячи з визначними місцями різних грецьких областей, з пам'ятками архітектури і творами живопису, із місцевими звичаями, наводить повір'я, сказання та легенди місцевого населення. Так, у сьомій книзі (розділ 21) вміщує легенду-новелу про безнадійне кохання жерця храму бога Діоніса в Калідоні Кореса до дівчини Каллірої і трагічну загибель молодих людей. Цією легендою жителі Калідона пояснювали назву джерела «Калліроя» («Чистоводна»).

Злива низькопробної ареталогії, тобто оповідань про чудесні діяння якого-небудь бога-«зцілителя», а також «страшних історій» про привиди, викликання духів, чудесні зцілення, статуї, що ходять, і таке інше спонукала Лукіана з Самосати (приблизно 120—185 рр. н. е.), найвидатнішого грецького публіциста й сатирика епохи Імперії, до написання гострих пародій, з яких виділяються «Любитель брехні», або «Невір» — сатира проти забобонів, ареталогічних небилиць і чудес та «Правдива історія» — розповідь про неймовірні історії, чудесні пригоди. В ці твори вставлені новели про надприродні явища, подорож на Місяць, перебування в череві кита, острів блаженних та інші. Все це — оповідання пародійного плану. Лукіану в античності приписували також авторство новели «Лукій, або Осел», в якій розповідається про перетворення молодого Лукія на осла і зв'язані з цим пригоди.

Не оминули короткі новели й дотепні анекдоти і грецької епістолографії, зокрема це притаманно збіркам листів Алкіфрона (III ст. н. е.) й Арістенета (V ст. н. е.). З них особливо приємно читаються сповнена гумору оповідка «Не розгубилася» (Арістенет, «Листи», кн. I, лист 5) та лірична історія кохання Аконтія і Кідіппи (кн. I, лист 10). На цей же сюжет написав ще у III ст. до н. е. невеличку поему поет Каллімах, з якої до нас дійшли лише уривки. Пожвавлював новелами свій твір «Бенкетуючі софісти» і Афіней з Навкратіди (близько 200 р. н. е.). Розповідаючи про храм Афродіти Гарностегнистої в Сіракузах, він пояснює його виникнення новелою про суперечку двох струнокостанних дівчат-сестер, їх одруження і про те, як на знак вдячності збудували вони храм Афродіти.

Не одну цікаву новелу можна прочитати в збірці історичних

новел і анекдотів Клавдія Еліана (друга половина II ст. н. е.) під заголовком «Строкати розповіді» в 14-ти книгах, зокрема це стосується оповідань про дружбу Харітона і Меланіппа (кн. 2), про злочини Макарія, жерця бога Діоніса, про тирана Тріса (кн. 14) та інші. Декілька новел із взаємин людей з тваринами містить в собі його книга «Про природу тварин», зокрема цікавими є «Трагічна дружба з дельфіном» (кн. 6), «Вдячність леки» (кн. 8), «Прив'язаність собак» (кн. 8) та інші, які позначені любов'ю автора до тварин.

Окремо слід згадати про збірник байок, які походять з різних часів, деякі навіть з візантійських, і приписуються напівлегендарному Езопові. Там серед байок на теми з життя тварин зустрічаються стислі новели чи анекдоти, сюжети яких взяті з людського життя. Сюди належать: «Стара жінка і лікар», «Батько і дочка», «Сварлива жінка», «Дроворуб і Гермес», «Гермес і скульптор», «Марні намагання», «Злодій і власник заїзду» та інші.

Новелою в постичній формі, почерпнутою зі скарбниці народних переказів, вважають учені невеличку поему грецького поета V ст. н. е. Мусея «Геро і Леандр» (звуть її останньою пишною трояндою в квітнику грецької поезії), змістом якої є кохання юнака Леандра з міста Абідоса на азійському березі Геллеспонту і жриці богині Афродіти, дівчини Геро, з міста Сеста на протилежному березі протоки. Леандр, щоб зустрічатися з коханою, кожен ніч перепливав Геллеспонт. Геро, щоб допомогти милому орієнтуватися в нічній темряві на морі, запалювала на вежі, в якій жила, лампу. Однієї ночі під час шторму вітер погасив лампу, і Леандр, вибившись із сил і втративши орієнтацію, втонув. Коли на другий день хвилі викинули мертвого Леандра на берег, Геро, охоплена безмежним відчаєм, кинулась у море.

Легенда про Геро і Леандра лягла в основу двох постичних листів Овідія («Героїні», листи 18, 19). В новій європейській літературі вона використана в поемі К. Марло і Дж. Чапмена, в баладі Ф. Шіллера, у вірші Ж. Бодмера, трагедії Ф. Грільпарцера «Хвилі моря і кохання». Трагічне кохання молодої пари надихало і майстрів образотворчого мистецтва: їй присвятили свої картини П. Ф. Моля (Дрезденська картинна галерея), Г. Ваккерель і К. Шут, скульптурну групу («Геро оплакує мертвого Леандра») створив французький художник А. Етекс.

Англійський поет Дж. Байрон, знайомий з переказом про Геро і Леандра, під час свого перебування в Греції переплив Геллеспонт (нині Дарданелли), щоб перевірити достовірність факту перепливання протоки, згаданого в переказі. Захоплений цією

легендою, він присвятив її героям вірш «Перепливши із Сесто-са в Абідос»*, а його друг, співак і композитор Айзек Натан, написав музику до «Абідоської нареченої».

* * *

У Стародавньому Римі новела не зуміла емансипуватись в самостійний літературний вид. Вона входила в склад різних літературних видів і жанрів, виконуючи функцію поживлення оповіді, головним чином в історіографії, романі й епосі. Меншою мірою новели використовувалися в ораторській прозі, епістолюграфії, сатири й науковій літературі. Римська новелістика, з одного боку, спиралась на сюжети, мотиви, зображальні засоби римського фольклору, з другого — розвивалась під могутнім ідейно-тематичним і художнім впливом грецької літератури. Як і в грецькій літературі, новели використовувалися римськими письменниками як вставний елемент у вищезгаданих літературних різновидах. Збірка новел Арістіда Мілетського була перекладена в першій половині I ст. до н. е. Л. Корнелієм Сісенною і стала улюбленою книжкою стародавніх римлян. Зачитувались нею і прості римляни. Промовистим доказом цього може бути хоч би й те, що збірку знайшли в рюкзаках римських солдатів, загиблих у битві коло Карр у 56 р. до н. е., де була розгромлена римська армія, яка під командуванням М. Красса вирушила на завоювання держави парф'ян (теперішній Іран).

Як для грецької історіографії притаманне було вплітання захоплюючих новел у русло історичної розповіді, так і римські історики вдавались до такого прийому, причому тут можна помітити певну закономірність у застосуванні новел: новела, як правило, з'являється там, де мова йде про давноминулі події, відсутня ж там, де історик описує якісь сучасні факти. Так, новелами пересипаний монументальний історичний твір Тіта Лівія (друга половина I ст. до н. е. — початок I ст. н. е.) «Від заснування Рима», зокрема ті декади, де описується легендарне або далеке минуле римського народу, а в міру того, як мовиться про достовірні факти, новели зникають. Такими новелами, впровадженими для поживлення сухого викладу історичного матеріалу, є оповідання про схоплення сабінянок (кн. I, розд. 9—13), про трагедію Лукреції (кн. I, розд. 57—60), обурливе свавілля римського патриція (кн. III, розд. 44—49, 56—58), про Софонісбу і Масініссу (кн. XXX, розд. 12—15), полонянку центуріона (кн.

* Див.: Джордж Гордон Байрон. Лірика. Упоряд. і перекл. з англ. Дмитро Паламарчук. К., 1982, с. 66.

XXXVIII, розд. 24) та інші. Типовим прикладом новелістичного трактування історичного факту є оповідь про загибель Софонісби, дочки карфагенського полководця Газдрубала, дружини царя Західної Нумідії Сіфакса. Історичним тлом цієї новели є поразка Сіфакса в битві при Цірти в 203 р. до н. е. Беручи за основу історичний факт — самогубство Софонісби під час захоплення Цірти римським полководцем Лелієм і союзником римлян, царем Східної Нумідії Масінісою, Лівій прикрашає його низкою романтичних і драматичних елементів — результатом власного домыслу. Одним з таких елементів є не засвідчений історично конфлікт Масінісси, що одруженням з Софонісбою намагався врятувати її від римської неволі, з Лелієм і Сціпіоном, котрі вважали Софонісбу римською полонянкою і не давали згоди на це одруження.

Полюбляв новели як важливий засіб урізноманітнення історичного викладу Валерій Максим (перша половина I ст. н. е.) у творі «Найпримітніші події й вислови». Сюди належать такі оповідання-анекдоти, як-от: «Жінка з острова Кос» (кн. II, розд. 6), «Щірі друзі» (кн. IV, розд. 7), «Мати і дочка» (кн. V, розд. 4), «Антиох і Стратоніка» (кн. V, розд. 7) та інші.

Щедро пересипав повелами, не зв'язаними тісно з основним стрижнем розповіді, свою «Історію Александра Великого» історик Квінт Курцій Руф (I ст. н. е.). Це новели про Александра і лікаря Філіппа (кн. III, розд. 5), про смерть дружини перського царя Дарія (кн. IV, розд. 10), про зрадливу жінку Спітамена (кн. VIII, розд. 3), про атлета Діоксіппа (кн. IX, розд. 7) та інші. У першій з них автор, очевидно, бажав зобразити вдачу Александра Македонського, показуючи його поведінку в хвилину смертельної небезпеки. Вільно потрактована історія перського вельможі Спітамена, особливо літературною фікцією є загибель його від руки власної дружини. Оповідання про кулачного бійця Діоксіппа — звичайне відхилення від головної теми з метою урізноманітнення розповіді.

До вподоби були новели й іншим історикам, зокрема Таціту, Амміану Марцеліну та іншим.

Право громадянства здобули собі новели в римському романі. Так, частини реалістично-сатиричного роману Петронія «Сатирикон», що дійшли до наших днів (I ст. н. е.), зокрема його славнозвісний «Бенкет Трімальхіона», містять декілька новел, поданих як оповідь когось-небудь із дійових осіб. Такими, наприклад, є: «Солдат-вовкулака» (розд. 61—62), «Злодійські витівки відьом» (розд. 63), «Ефеська матрона» (розд. 111—112). Взяті вони з усної народної творчості римлян (розповідь про солдата-перевертня і розповідь про відьом — викрадачок трупів) або з грецької

літератури; а «Ефеська матрона» запозичена, як припускають, із зібрання Арістіда Мілетського. Використана вона була французькими письменниками Лафонтеном і Вольтером.

Рясно розсіпані новели в романі письменника II ст. н. е. Апулея Мадавського «Метаморфози, або Золотий осел». В основну сюжетну канву — розповідь про перетворення молодого Луція на осла та його пригоди в шкурі осла аж до повернення йому людської подобі — вплетено низку новел різного змісту і різного обсягу. Є тут новели-небилиці про відьом-вампірів, чаклунк, наділених надприродною здібністю творити неймовірне. Такого типу є розповідь Телефрона (кн. II, розд. 21—30), який охороняв труп покійного багатія від відьом. Він з успіхом виконав своє завдання, але не помітив при цьому, як відьми спритно й непомітно відрізали в нього самого вуха і ніс, замінивши їх восковими. Іншого характеру розбійницькі історії, зокрема вміщені в четвертій книзі (розд. 9—21). Фігурує в романі декілька новел про невірних жінок: про жінку, яка заховала коханця в бочці (кн. IX, розд. 5—7), про те, як коханець, який забув у спальні чужої жінки сандалії, зумів перехитрити обманутого чоловіка й уникнути його помсти (кн. IX, розд. 17—21), про коханця, схованого в корзині для білизни, що виказав себе чханням (кн. IX, розд. 24—25), про коханця в кадовбі (кн. IX, розд. 22—28). Є в «Метаморфозах» похмурі оповідання про страхітливі злочини і вбивства. Це — зворушлива історія про чисте кохання прекрасної дівчини Харити і мужнього юнака Тлеполема та їх трагічну загибель; це — оповідання про мачуху, яка закохалася в свого пасинка й пробувала його отруїти, коли він знехтував її коханням (кн. X, розд. 2—12); це — розповідь про жінку-злочиницю, котра з ревнощів і жадоби заволодіти великою спадщиною вбиває рідних осіб — чоловіка, його сестру і власну дочку. Соціально забарвлена новела про багатого поміщика, який не гребував ніякими засобами для того, щоб загарбати нивку в сусіда-бідняка (кн. IX, розд. 35—38).

Серед новел, приєднаних до основного ходу розповіді, виділяється своєю поетичністю новела-казка про Амура і Псіхею (кн. IV, розд. 28; кн. VI, розд. 24) — справжня перлина «Метаморфоз».

Одні з Апулеєвих новел є фольклорного походження (про відьом, казка про Амура і Псіхею), інші запозичені в грецьких літературних джерелах, на що вказують грецькі імена дійових осіб (Ламах, Алким, Тлеполем, Трасіла тощо) та місця їх дії — грецькі міста.

Основне своє завдання Апулей вбачав у тому, щоб дати, як сам визнає в перших рядках свого твору, інтригуюче читиво на

зразок добірки новел Арістіда Мілетського; цій меті, зокрема, служили вставні новели. В пізніші часи цінували в Апулеї талановитого новеліста й романіста. Деякі його новели використали: Боккаччо в своєму «Декамероні» (день V, новела 10; день VII, новела 2), італійський новеліст Джованні Фіорентіно і французькі письменники Лафонтен і Лесаж. Особливої популярності набула новела-казка про кохання Амура і Псіхеї. Вона надихала творчість багатьох письменників: Лафонтена, К. Віланда, С. Г. Аксакова, І. Ф. Богдановича, Є. Жулавського, Е. Шульце, Р. Гамерлінга, Г. Мейєра, скульпторів Канову і Торвальдсена, майстрів живопису і графіки — Рафаеля, М. Клінгера, Ф. Толстого.

Зустрічаються новели в творах видатного римського оратора, політичного діяча й письменника М. Туллія Ціцерона. З них заслуговують уваги: «Дамоклів меч» («Гускуланські бесіди», кн. V, розд. 21) та «В чому полягає досконала краса?» («Про знаходження», кн. II, розд. 1). Вираз «Дамоклів меч» став крилатим висловом і вживається сьогодні в значенні: грізна небезпека.

Цінували новелу як засіб пожвавлення наукового матеріалу римські вчені — натураліст, автор «Природознавчої історії» Г. Пліній Старший (I ст. н. е.) і філолог Авл Геллій (II ст. н. е.). Першому з них завдячуємо оповіданням про перлини єгипетської цариці Клеопатри («Природознавча історія», кн. IX, розд. 35) та про зустріч двох видатних античних художників Апеллеса і Протогена («Природознавча історія», кн. XXXV, розд. 81—83), другому — новелою про дружбу збіглого раба Андрокла з левом («Аттічні ночі», кн. V, розд. 14).

Прикладом використання новели в епістолографії може служити оповідка Г. Плінія Молодшого, автора збірки блискучих листів (I ст. н. е.), про дельфіна, який полюбив одного хлопця, грався з ним, возив далеко у відкрите море («Листи», кн. IX, лист 33).

Вдавались широко до новели не лише в різних видах і жанрах римської прози, а й у поезії. Римські поети, особливо епіки, охоче одягали новелістичні сюжети в поетичну форму і вводили їх у свої епічні широкоформатні полотна. Це явище спостерігається в творчості Вергілія, Овідія, Лукіана, Валерія Флакка, Сілія Італіка, Стація та інших. Ряснотою поетичних новел позначений монументальний твір римського поета часів імператора Августа Овідія «Метаморфози», що складається з 15 книг і являє собою поетичний переказ греко-римських міфів — віршованих оповідань про різні перетворення героїв у тварин, дерева, квіти, каміння. З поетичних новел Овідія особливою художньою силою відзначаються драматично-романтична новела «Пірам і Тісба» («Метаморфози», кн. IV, рядки 55—166) та лірико-

романтична «Пігмаліон» («Метаморфози», кн. X, рядки 243—297). Перша з них — це оповідання про сумну долю молодих закоханих Пірама і Тісбу, античних Ромео і Джульєтту, батьки яких ворогували між собою й не дозволяли дітям любити одне одного. Друга — розповідь про Пігмаліона, знаменитого скульптора, який закохався у вирізьблену ним із слонової кістки статую прекрасної дівчини.

До теми про трагічне кохання Пірама і Тісби звертались також письменники і художники, що працювали в галузі образотворчого мистецтва. Зворушлива оповідь про античних Ромео і Джульєтту була відома В. Шекспіру і згадана ним у «Сні літньої ночі» (V, 1), а сюжет «Ромео і Джульєтти» в деякій мірі є розвитком теми міфа. До цієї теми звертались письменники Л. Гонгора-і-Арготе, Х. Монтемайор, Теофіль де Віо та інші; живописці Р. Гвідо, Я. Тінторетто, Л. Брамер, Ш. Лебрєн, Н. Пуссен (знаменита його картина «Смерть Пірама»).

Тема Пігмаліона трактувалась неодноразово в літературі, музиці й образотворчому мистецтві. Вона знайшла віддзеркалення в п'єсі У. Гільберта «Пігмаліон і Галатея» і в славновісній комедії Б. Шоу «Пігмаліон», в ліриці Ж. Бодмера, А. В. Шлегеля, Ф. Шіллера, В. Морріса, Р. Гревса. Великий прихильник Овідієвої музи О. С. Пушкін натхненно відтворив образ Пігмаліона в «Євгенії Онєгіні» (глава четверта, строфа 2):

То раптом мармур бачив в ній
Я до мольби Пігмаліона,
Іще холодний і німий,
Жагучий згодом і живий.

В музиці образу Пігмаліона присвячено чимало опер, мелодрам і кантат, і найважливіші з мелодрам Ж.-Ж. Руссо — О. Кунаньє, Й. Бенди, опери Ж. Рамо, Дж. Чімадоро і Л. Керубіні; на цей же сюжет написано ряд опер під назвою «Галатея», «Прекрасна Галатея». В живописі тема Пігмаліона відображена в картинах Ф. Буше, Ж. Рау, Е. Берна Джонса; славетну групу «Пігмаліон і Галатея» створив французький скульптор Е. Фальконе (зберігається в Ермітажі).

Таким чином, витоки європейської новелістики слід шукати в надрах античної давньогрецької і римської літератури. У Греції новела виникла як вид усної народної творчості, зокрема розквітла вона в грецьких містах-колоніях на західному узбережжі Малої Азії, з фольклору проникла в літературу і стала складовою частиною таких літературних видів, як історіографія, роман, епос. Окремий етап у розвитку грецької новели становить збір-

ка Арістіда Мілетського. Її поява знаменує виділення новели в окремий жанр. Римська новелістика, з одного боку, живилась тематикою й виражальними засобами римського фольклору, з другого — на ній, як і на всій римській літературі, великою мірою позначився вплив грецького красивого письменства. Звичайно, антична новела являє собою зародкову стадію європейської новелістики, яка від виходу в світ «Декамерона» Боккаччо вийшла на широкий шлях бурхливого розвитку. В античній новелістичній літературі не встигли ще виробитись такі види, як психологічна, соціальна, науково-фантастична та інші новели; в ній представлені головним чином історичний, любовний і побутовий види новел.

Ця книга — перша спроба донести до українського читача кращі з новел та оповідок, розсипаних по творах давньогрецьких і римських письменників від V ст. до н. е. до останніх століть античного світу, і взагалі є першим такого роду збірником у вітчизняній перекладній літературі. Декілька новел були вже в різні часи засвоєні українською мовою, проте укладачі не скористалися ними з уваги на їх неоднакову художню цінність, і всі новели подають у власному перекладі. Що стосується заголовків новел чи анекдотів, то вони, за відсутністю їх в античних текстах, у переважній більшості намежать укладачам збірника. Новели розміщені в обох розділах переважно за хронологією.

Йосип КОБІВ

ДАВНЬОГРЕЦЬКА НОВЕЛА

Харон із Лампсака

(бл. 525 — бл. 450 рр. до н. е.)

ДИВОВИЖНА ПЕРЕМОГА

«Літопис Лампсака», фрагм. 9.

Бізальти¹ вирушили походом проти Кардії² і в битві перемогли. Вождем бізальтів був Нарід. Ще хлопчиком його продали в Кардію; бувши рабом одного жителя Кардії, він став цирульником. У жителів Кардії було повіщення, що бізальти підуть війною на них, і часто про це розмовляли, просиджуючи в цирульні. Коли Нарід утік з Кардії на свою батьківщину, він намовив бізальтів до походу проти кардіан, і земляки обрали його своїм вождем. Диво дивніше: кардіани навчили своїх коней танцювати на бенкетах під звуки флейти — коні, стоячи на задніх ногах, рухали передніми в такт мелодій, які вони знали. Наріду це відомо було, і тому придбав він флейтистку з Кардії, і вона, перебуваючи в бізальтів, навчила багатьох грати на флейті. І Нарід узяв їх з собою в похід на Кардію. Коли дійшло до битви, він звелів флейтистам заграти знані коням кардіан мелодії. Почувши звуки флейти, коні нащулились, поставали на задні ноги й пішли в танець. Головна сила кардіан полягала в кінноті, отож завдяки таким хитроцям вони й були переможені.

РОЗПЛАТА ЗА ПИЯЦТВО

«Літопис Лампсака», фрагм. 10.

Жителі Лампсака¹ і Парія² в суперечці про межі своїх володінь прийшли до згоди: як тільки заспівають птахи, з обох міст назустріч одні одним послати людей; де послані зустрінуться, там і має бути межа між володіннями обох міст. Коли таку постанову було прийнято, жителі Лампсака підмовили кількох навколишніх рибалок, щоб ті, коли побачать парійців, які ітимуть повз них, поклали на вогонь якомога більше риби і робили щедрі uzливан-

ня з вина, неначе приносять жертву Посейдонові³, і їх запросили з благоговінням вшанувати бога, беручи участь в узливанні. Рибалки так і зробили. Парійці дали себе намовити, їли й пили з рибалками, не кваплячися з відходом. А лампсакці, напружуючи сили, все йшли і йшли і прибули до храму Гермеса⁴ раніше за них; храм стоїть за 70 стадіїв⁵ від Парія, а від Лампсака за 200. Такий простір землі хитрістю захопили лампсакці в парійців, встановивши межею храм Гермеса.

Геродот

(бл. 485—425 рр. до н. е.)

КАНДАВЛ І ГІГ

«Історія», кн. I, розд. 8—12.

Цар Лідії¹ Кандавл² був безмежно закоханий у свою дружину і вважав, що вона найвродливіша з усіх жінок на світі. Серед своїх охоронців Кандавл особливо вирізняв одного — Гіга³, сина Даскіла, і щедро обдаровував його своєю царською ласкою. Йому він звірявся в найважливіших державних справах і постійно розхвалював красу своєї дружини. Одного разу (незадовго до того, як його за присудом долі спіткала смерть) цар так промовив до свого улюбленця: «Гіге, ти, здається, не віриш у те, що моя дружина справді така гарна, як я тобі розповідаю. Та воно й зрозуміло: адже вухам люди довіряють куди менше, ніж очам. Отож, щоб ти повірив мені, тобі треба побачити її роздягнутою». Гіг жахнувся й аж зойкнув від подиву, а потім повів: «Якби ти знав, володарю, як прикро мені чути такі нерозумні слова! Невже ти велиш мені поглянути на володарку, коли вона буде гола? Ти маєш пам'ятати, що, коли жінка скидає шати, вона знімає з себе також і сором. З давніх-давен люди встановили правила пристойності, яких слід дотримуватись. Одне з них наказує: «Хай кожний глядить свого!» Я охоче вірю, що вона найкрасивіша за всіх жінок, і прошу тебе: не вимагай від мене того, що суперечить добропристойності». Такими словами Гіг намагався переконати царя, аби той відмовився від своєї вимоги. Робив він це зі страху: боявся, що вскочить в якусь халепу. Але Кандавл заспокоїв його: «Не тривожся, Гіге, тобі нема чого боятись. Я хочу, щоб ти зробив це, зовсім не для того, аби тебе випробувати. І будь певен: дружина моя не зробить тобі зла. Вона й гадки не матиме, що ти її бачив. Я сховаю тебе в нашій опочивальні за дверима. Коли настане час лягати спати, ми зайдемо туди, спочатку я, потім вона. Біля дверей стоїть крісло; на ньому вона, роздягаючись, кластиме своє вбрання. Отоді ти й матимеш нагоду спокійно роздивитись її. А потім, коли вона від крісла піде до ліжка й

повернеться до тебе спиною, ти зумієш непомітно вислизнути з кімнати».

Гіг, бачачи, що годі викрутитись, пристав на це. Коли Кандавл вирішив, що пора вже лягати спати, він провів Гіга до опочивальні, куди трохи згодом зайшла й цариця. І Гіг бачив усе, бачив, як вона роздягається, милувався її тілом. Коли ж вона повернулася до нього спиною, він вийшов з-за дверей і вислизнув з опочивальні. Проте цариця його таки вгледіла і здогадалася, що підглядав він за намовою її чоловіка. Цнотливість цариці була так прикро вражена, що вона мало не зойкнула, але стрималася і вдала, ніби нічого не помітила, однак у душі постановила помститись Кандавлові. Бо в лідійців і в усіх інших варварів вважається великою ганьбою, якщо навіть чоловіка побачать голим.

Отже, цариця поводилася звичайно, ніби нічого й не було. Але як тільки настав день, вона веліла своїм найвірнішим слугам бути наготові й покликати до неї Гіга. Гіг, не підозрюючи, що вона його помітила в опочивальні, прийшов, як і завжди, на виклик. Тоді вона звернулася до нього з такими словами: «Слухай, Гіге, перед тобою два шляхи; вибирай, який хочеш. Або ти вб'єш Кандавла і станеш замість нього царем лідійців, або тут же загинеш, щоб знав, як слухатись у всьому Кандавла і дивитись на те, на що дивитись тобі негоже. Так ось, один з вас повинен умерти: або він, за те що намовив тебе на такий вчинок, або ти, тому що побачив мене роздягнутою й через те порушив правила добропристойності». Вражений її словами, Гіг спочатку не знав, що відповідати, потім почав благати царицю, щоб вона не силувала його до такого жахливого вибору. Але йому не вдалось розчулити її серця. Коли ж він побачив, що справді немає іншого виходу, — або вбити свого володаря, або ж самому загинути від рук інших, — він вибрав життя і звернувся до цариці з таким запитанням: «Якщо ти змушуєш мене проти волі вбити мого повелителя, то скажи, в який спосіб ми його позбудемось?» На це цариця відповіла: «Ми вкоротимо йому віку в тій же самій кімнаті, де він показав тобі мене роздягнутою; ти вб'єш володаря, коли його здолає сон». Отож вони обмірковували вдвох підступний план замаху; коли настала ніч, Гіг (а цариця ні на мить не відпускала його із своїх покоїв, і не було для нього іншого виходу — або самому загинути, або ж убити Кандавла) зайшов услід за нею до опочивальні. Цариця всунула

Йому в руку кицджал і сховала за тими ж самими дверима. Як тільки Кандавл заснув, Гіг вийшов з-за дверей, підкрався до ліжка і вбив його. Таким чином він заволодів дружиною і царством Кандавла.

ЧУДЕСНИЙ ПОРЯТУНОК АРІОНА

«Історія», кн. I, розд. 23—24.

Періандр¹ був тираном Корінфа. За його володарювання, як розповідають корінфяни і підтверджують цю розповідь лесбосці, сталося дивне диво: дельфін урятував серед моря потопуючого Аріона з Метімни² й висадив його на сушу біля Тенару³. А був Аріон кіфаредом, якому його сучасники не знали рівних, і, наскільки мені відомо, він перший склав дифіраμβ, дав йому назву й поставив у Корінфі.

І оцей Аріон, який довгий час жив при дворі Періандра, вирішив поїхати в Італію і на Сіцилію. Там він зібрав великі багатства і врешті забажав вернутись назад у Корінф. Вирушив Аріон з Тарента⁴ на кораблі, який найняв у корінфських моряків, тому що корінфянам довіряв найбільше. Однак у відкритому морі моряки задумали підлий злочин: викинути Аріона в морську безодню й заволодіти його скарбами. Він здогадався про їхній намір і почав благати, щоб вони дарували йому життя, а його багатства хай забирають собі. Але йому не вдалось розжалобити мореплавців. Вони звеліли Аріонові або самому накласти на себе руки,— тоді його поховають на суші,— або негайно кинутись у море. Доведений до відчаю, Аріон попросив моряків, щоб йому принаймні дозволили надягти святкове вбрання співака і проспівати на палубі корабля останню свою пісню. Він обіцяв, що зразу ж по тому сам позбавить себе життя. Моряки раді були послухати найкращого в світі співака, тому перейшли з корми на середину палуби. А Аріон, одягнений у шати співака, з кіфарою в руці став на кормі і проспівав урочисту пісню на честь Аполлона. Коли закінчив її, кинувся, як стояв у всьому одінні, в море. Корабель поплив своєю дорогою — в Корінф, а співака, як розповідають, врятував дельфін: узяв його на свою спину й довів до Тенарського мису. Там Аріон вийшов на берег і в убранні співака поспішив у Корінф. Тут він розповів усе, що з ним сталося. Однак Періандр спочатку не повірив словам Аріона й звелів три-

мати його під сторожею, нікуди не випускати і водночас пильшувати тих мореплавців. Як тільки вони прибули, володар покликав їх і запитав, що їм відомо про Аріона. Ті відповіли: він, мовляв, у Італії, успішно там виступав, і з ним усе гаразд, принаймні було все гаразд, коли вони відпливали з Тарента. І раптом перед ними з'явився Аріон у тому самому одязі, в якому кипувся в море. Бачачи, що їхній злочин викрито, вражені моряки не спроможні були заперечувати своєї провини. Таке розповідають коринфяни й лесбосці. А на Тенарському мисі стоїть невеличка статуя — жертвний дар Аріона, яка зображує людину, що сидить на дельфіні.

ХТО НАЙЩАСЛИВІШИЙ У СВІТІ?

«Історія», кн. I, розд. 29—32.

Після того, як Крез¹ підкорив навколишні народи і приєднав їх до лідійської держави, почали навідуватись у Сарди, квітуче й багате місто, один за одним усі грецькі мудреці того часу. В їх числі був і афінянин Солон², який склав афінянам на їхню вимогу закони й потім виїхав з Афін на десять років нібито з метою побачити світ, а насправді для того, щоб його не змушували міняти щонебудь у складених ним законах. Річ у тім, що самі афіняни не могли нічого міняти, бо зобов'язались врочистою клятвою зберігати закони непорушними протягом десяти років.

Отож з цих міркувань і заодно, щоб відвідати зарубіжні країни, Солон виїхав з батьківщини і прибув в Єгипет до Амасіса³, а згодом у Сарди до Креза. Цей прийняв його дуже гостинно в своєму палаці. Три або чотири дні по тому за наказом Креза слуги водили Солона по царських скарбницях і показували йому всі незліченні й розкішні багатства царя. Коли афінянин усе це добро оглянув і досхочу надивився, Крез звернувся до нього з таким запитанням: «Мій афінський гостю! Нам багато розповідали про твою мудрість і твої подорожі, що ти з жадоби до знань і з метою пізнати світ об'їздив багато країн. Так ось я хотів би запитати тебе: чи бачив ти вже найщасливішу людину в світі?» А поставив він гостю таке запитання, будучи впевненим, що Солон назве його, Креза, найщасливішим із людей. Однак Солон, ніскільки не бажаючи лестити Крезові, сказав те, що думав: «Так, знаю такого.

Це — афінянин Телл». Крез, заскочений такою відповіддю, запитав зацікавлено: «Чому саме Телла ти вважаєш найщасливішим у світі?» Солон відказав: «Телл жив у час розквіту рідного міста, в нього були чудові й чесні сини, йому пощастило побачити, як у них народилися діти і як вони благополучно вирости. Далі. Прожив він свій вік, як на наші поняття, в добробуті, і випав на його долю славний кінець життя. Бо під час війни афінян з сусіднім Елевсіном⁴ він зібрався в похід, допоміг перемогти ворогів, але й сам знайшов славу смерть на полі бою. Афіняни поховали його на державні кошти на тому самому місці, де загинув, і віддали йому великі почесті».

Розповіддю про щасливу долю Телла Солон ще більше зацікавив Креза, тому цар знову запитав: «Кого ти вважаєш найщасливішим після Телла?» — сподіваючись, що йому дістанеться принаймні друге місце. Але Солон сказав: «Це — Клеобіс і Бітон. Було двоє юнаків з Аргоса⁵, мали вдосталь засобів до життя, надто наділені були такою фізичною силою, що обидва здобували перемоги на атлетичних змаганнях. Про них ходять такі чутки:

Одного разу аргосці відзначали свято на честь Гери. Їхня мати, жриця Гери, повинна була обов'язково поїхати на возі до храму богині. А тут, як на зло, воли не вернулися з поля своєчасно. Годі було далі чекати, тому юнаки самі наклали на себе ярмо й потягли віз, на якому їхала мати. Ось так і пройшли вони 45 стадіїв⁶ і прибули в храм. Звершивши на очах у всього народу, що зібрався на свято, такий гарний вчинок, юнаки вмерли прекрасною смертю. На їх зримому прикладі божество показало, що для людини набагато краще померти, ніж жити. Аргосці, обступивши юнаків тісним колом, віддавали почесті їм за незвичайну силу, а жінки поздоровляли матір, що має таких дітей. Сама ж мати, зраділа подвигом і славою синів, молилась перед зображенням богині, щоб вона за виявлену їй таку велику шану подарувала синам Клеобісу й Бітону найбільше добро, доступне людям. Після її молитви юнаки виконали жертву і взяли участь в урочистому бенкеті, потім заснули в самому храмі і вже більше не встали. Так закінчилось їхнє життя. Аргосці казали звести юнакам статуї як данину їхній винятковій доблесті й передали їх у Дельфи⁷».

Таким чином, друге місце в щасті Солон визнав за цими юнаками. Тоді зажурений Крез заволав: «Невже ти, афінський гостю, моє щастя ні за що цінуєш, коли навіть

не ставиш мене врівень з цими простими людьми?» На це Солон відповів: «Крезе! Я знаю, що будь-яке божество заздрісне й химерне, а ти питаєш про людське щастя? Протягом довгого свого життя людина може багато чого побачити навіть з того, чого не хотіла б бачити, і чимало також витерпіти. Крайньою межею людського життя я вважаю 70 років. Ці 70 років складаються з 25 200 днів, і то без врахування вставних місяців⁸. А якщо до кожного другого року додати ще й по місяцю, щоб пори року точно збігалися з календарними місяцями, то за 70 років набереться 35 вставних місяців, а це дасть 1050 днів. І з усіх 26 250 днів, які складають 70 років, разом із вставними місяцями, ні один не схожий на другий: кожен день приносить з собою щось нове. Зрозумій, Крезе, що людина — іграшка випадку. Ти, звичайно, дуже багатий і пануєш над багатьма людьми, але назвати тебе щасливим я не можу, поки не дізнаюся, що вік свій ти закінчив щасливо. Бо навіть великий багатій аж ніяк не щасливіший за того, хто має лише на хліб насущний, хіба що доля дозволить йому закінчити життя в повному добробуті й щасті. Адже чимало навіть дуже багатих людей бувають нещасливими, в той час як багато людей з невеликим достатком почувають себе щасливими. Великий, але нещасливий багач має лише дві переваги перед щасливою, але вбогою людиною, зате вбогий перевищує нещасливого багача в багатьох відношеннях. Перший має, щоправда, більші можливості задовольнити свої пристрасті й уникнути злигоднів, другий, однак, має таку перевагу: хоч він не може переносити випробування долі й заспокоювати свої забаганки так, як багач, зате він вільний від тілесних вад, хвороб і страждань, знаходить щастя в дітях, гарний на вроду. Якщо до того ж чекає його щасливий кінець життя, то це і є той, про кого питаєш,— чоловік, гідний називатись щасливим. Проте, поки він не вмере, не слід його називати щасливцем, а обережніше — удачником. Звичайно, поєднати всі блага в одній людині неможливо, подібно до того, як жодна країна не забезпечує себе всім необхідним: не все ж родить,— це має, того не має; найкраща та країна, яка має найбільше благ. Так само й людина не може сама себе забезпечити, бо одне вона має, а іншого їй бракує. Хто протягом усього життя посідає найбільшу кількість благ і щасливо закінчить життя, того, на мою думку, можна справедливо назвати щасливим. У будь-якій справі треба зважати на кінець;

багатьом людям божество лише на мить дарує щастя, щоб потім їх погубити».

Так сказав Солон, але його мова Крезові не прийшлась до смаку. Він випровадив мудреця, розчарований його словами. Йому здавалося, що Солон просто-таки дурень, бо не бере до уваги теперішнього щастя, а радить у будь-якій справі дивитись на кінець.

ЛІХОВІСНИЙ СОН

«Історія», кн. I, розд. 34—45.

Незабаром після від'їзду Солона страшне лихо спіткало Креза, спіткало, мабуть, тому, що він вважав себе найщасливішим з усіх людей. Одного разу, коли він заснув, йому приснився поганий сон, який віщував, що з його сином станеться біда. А було в Креза два сини: один — каліка, глухонімий, другий, на ім'я Атіс, у всьому перевершував своїх ровесників. Крезові приснилося, що Атіс загинув, простроплений списом. Коли цар прокинувся й задумався над сновидінням, охопила його душу тривога. Він негайно одружив сина й постановив ніколи більше не відпускати його на війну, хоч досі той звичайно очолював військові походи лідійців. Крез велів також винести з чоловічої кімнати списи, дротики та іншу зброю, якою послугуються на війні, і скласти все це в зброярні, щоб жодна зброя, яка висить на стіні, навіть випадково не впала на сина.

Сталося так, що саме в той час, коли відбувались весільні врочистості Атіса, прибув у Сарди один фрігієць царського роду, який попав у біду: він заплямував свої руки кровопролиттям. Цей чоловік з'явився в палац Креза і попросив очистити його від вини так, як того вимагає місцевий звичай. І Крез очистив його. До речі, очищувальний обряд¹ у лідійців такий самий, як і в греків. Після очищення Крез, який хотів дізнатись, хто цей чужинець і звідки він, запитав: «Друже мій, хто ти такий і з якого міста Фрігії² прийшов, шукаючи захисту біля мого вогнища? Кого ти вбив, чоловіка чи жінку?» На це прибулець відповів: «Царю! Я — син Гордія³, сина Мідаса⁴, звуть мене Адрастом. Я ненароком умертвив свого брата, через те мій батько вигнав мене й позбавив мастку». — «Отже, ти — нащадок дружнього роду, — сказав Крез, — і прийшов до друзів; залишайся в нас, матимеш

удосталь і їжі, і питва. Та не впадай у розпач: коли будеш стійкий душею, то й біда відступить». І відтоді чужинець став проживати в палаці Креза.

У той час з'явився на Місійському Олімпі⁵ величезний дикий кабан. Він раз по раз спускався з тієї гори, спустошував ниви місійців⁶. Місійці, щоправда, влаштовували облави на звіра, але вполювати його не змогли. Тож він і далі завдавав їм великої шкоди. Нарешті до Креза прийшли посланці місійців і так сказали:

«Царю! В нашому краю оселився величезний ведір, який спустошує наші поля. Хоч як ми силкуємось, а спіймати його не можемо. Тому просим: пошли до нас свого сина й добірний загін воїнів з собаками, щоб звільнити наш край від цієї напасти». Так вони просили, а Крез, пам'ятаючи про віщий сон, відказав їм: «Про сина мого ви й не згадуйте, бо я його не відпущу. Нещодавно він одружився, і в нього тепер не це на умі. Проте я виряджу з вами добірний загін лідійських юнаків із зграєю мисливських собак і накажу будь-що вбити того звіра, щоб не спустошив вашого краю».

Так відповів Крез, і місійці лишились задоволені. Саме тоді зайшов син Креза Атіс, який почув про прохання місійців. Дізнавшись, що Крез не хоче відпустити його, він промовив: «Мій батьку! Колиш для мене та й для тебе найбільшою і найблагороднішою насолодою було йти на війну чи на полювання і там здобувати собі славу. Тепер ти не пускаєш мене ні воювати, ні полювати, хоча я не виявив ні боягузтва, ні малодушності. Як мені тепер дивитись у вічі людям, коли я йду вулицею на народні збори чи вертаюся з них у палац? Що подумають про мене мої співвітчизники і що подумає моя молода дружина про свого законного чоловіка? Отож дозволь мені поїхати на полювання або принаймні переконай мене розумними доказами, що мені справді не слід цього робити».

На це Крез відповів так: «Сину мій! Наскільки мені відомо, ти не виявив ніякого боягузтва і не вчинив нічого такого, що б могло заплямувати твою гідність. Річ ось у чім: мені приснився поганий сон, який віщує, що ти будеш жити недовго, бо загинеш, простромлений залізним списом. Через оцей сон я й поквапився з твоїм одруженням, а також забороняю тобі ходити у воєнні походи, бо хочу оберекти тебе від небезпек, поки я живий. Адже ти

в мене єдиний син, бо того другого, глухонімого каліку, я не беру до уваги».

Тоді юнак зауважив: «Мій батьку, я не хочу дорікати тобі за те, що після такого сновидіння ти оберігаєш мене. Але ти неправильно зрозумів сон, і дозволь, я тобі його розтлумачу. Ти твердиш, що він віщує мою загибель від списа. А хіба вепр має руки, хіба він може володіти списом, який тебе так лякає? Якби йшлося про те, що я загину від іклів дикого кабана або від чогось подібного, тоді ти, певна річ, чинив би слухно. Але сновидіння каже виразно: від списа! Ми ж ідемо, щоб вполювати вепра, а не воювати. Отож відпусти мене».

Крез відповів: «Мій сину! Твоє тлумачення віщого сну мене переконало. Я поступаюсь і дозволяю тобі піти на полювання».

Потім цар звелів покликати до себе фрігійця Адраста і, коли той з'явився, мовив йому: «Адрасте! Я очистив тебе від вини і прийняв у свій дім, забезпечивши всім необхідним, коли через лиху долю ти вскочив у тяжку халепу, за що я тобі не дорікаю. Тому твій обов'язок — відплатити мені добром за добро, яке я зробив тобі. Зараз мій син вирушає на полювання. Прошу тебе, іди з ним і охороняй його. Пильнуй, щоб дорогою на вас часом не напали розбійники-душогуби. До того ж ти матимеш нагоду виявити свою хоробрість і здобути собі славу. Адже ти успадкував від предків жадобу до слави і щедро наділений юнацькою силою».

На це Адраст дав таку відповідь: «Царю! Якби моя воля, я б відмовився йти на це полювання. Бо мені, якого спіткало таке страшне нещастя, краще триматись подалі від щасливих ровесників. У мене немає охоти бувати з ними, і я волів би відмовитися від їхнього товариства. На це є чимало причин. Проте, раз ти так наполягаєш і я повинен тобі догодити (бо ж мій обов'язок віддячити тобі добром за добро), я ладен піти в цей похід. Будь певен: син твій, якого ти доручаєш моїй опіці, повернеться додому здоровий і неушкоджений. Я зроблю все від мене залежне, щоб він був у повній безпеці».

Так відповів Адраст Крезові. Небавом вони з Атисом вирушили на полювання в супроводі найдоблесніших юнаків і зграї собак. Прийшли вони до Олімпу, вистежили вепра. Оточили його з усіх боків і ну метати списами. Кинув свій спис і Адраст, якого недавно Крез очистив від кровопролиття, кинув, але влучив не в дикого кабана,

а прямисінько в Крезового сина. Спис простромив юнака наскрізь. Так справдився віщий сон. Негайно ж у Сарди послали гінця — сповістити Креза про те, що сталося. Прибув він у столицю й розповів цареві, чим скінчилось полювання, розповів про загибель Атиса.

Крез був глибоко вражений смертю сина. Особливо боляче йому було, що Атиса вбив саме той, кого він очистив від кровопролиття. Прибитий горем, цар кликав Зевса Очищувача в свідки тих мук, яких завдав йому чужинець. Він звертався до бога, як до захисника домашнього огнища, бо прийняв чужинця в свій дім, не підозрюючи, що той уб'є його сина, як до бога дружби, тому що той, кого він наставив охоронцем сина, виявився його найгіршим ворогом.

Надійшли й лідійці з тілом забитого. Слідом за ними чвалав убивця. Зупинившись перед мертвим Атисом, він віддався на волю Креза. Простягаючи руки, Адраст просив, щоб його принесли в жертву — закололи над тілом покійного. Він згадав попередню свою лиху пригоду. Мовляв, мало йому було того лиха, так він тепер ще й умертвив сина того, хто очистив його від вини. Життя, казав він, набридло йому. Почув це Крез, і йому стало жаль Адраста, хоч і тяжко мучився він своїм горем. Він так промовив до нього: «Чужинцю! Засудивши сам себе на смерть, ти потамував моє бажання мститися. Ні, я не вважаю тебе винуватцем цього нещастя, адже ти вчинив убивство мимоволі, мабуть, це сталося з волі якогось бога, того самого, котрий уже давно пророкував мені, що Атис загине наглою смертю». Опісля Крез поховав сина, влаштувавши похорон за всіма лідійськими звичаями та обрядами. Тим часом Адраст, син Гордія, внук Мідаса, мимовільний вбивця свого брата, а потім сина того, хто його очистив, стояв поблизу, вичікуючи. Коли люди, що брали участь у похороні, розійшлися й настала тиша, він заколов себе при могилі, бо почував себе найнещасливішим з усіх на світі людей.

ПРОЗРІННЯ ФЕРОНА

«Історія», кн. II, розд. 111. -

Після смерті Сесостріса¹ царем Єгипту, як розповідали жерці², за правом престолонаслідування став його син Ферон³. Цей цар не вів ніякої війни, бо спіткало його

велике нещастя: він осліп. А сталося це так. Одного разу під час його правління вода в Нілі піднялась вище, ніж будь-коли, аж до 18 ліктів, і затопила поля, а надто знялась буря, від чого ріка розбурхалась. Тоді цар у приступі шалу схопив, кажуть, спис і метнув у саму середину ревучого чортоторію, але зразу ж після цього захворів на очі й осліп. Десять років він був незрячим, а на одинадцятому році дізнався про віщування з міста Буто ⁴ яке гласило, що «час його покарання минув, і він прозріє, якщо проміє очі сечею жінки, яка мала зносини тільки зі своїм чоловіком і не знала інших чоловіків». Тоді цар насамперед спробував сечі своєї власної дружини, але прозріння не прийшло, опісля підряд почав пробувати сечу інших жінок, поки нарешті прозрів. Коли став зрячим, зібрав усіх жінок, у яких брав сечу, за винятком тієї, сеча якої повернула йому зір, в одному місті (тепер воно називається Ерифрабонос). А зібравши, спалив усіх разом з містом. Жінку ж, сеча котрої його вилікувала, цар узяв собі за дружину. Вилікуваний від очної хвороби цар в усі важливіші храми послав подячні дари, серед яких особливої уваги заслуговують два кам'яніobelіски в храмі Сонця ⁵, кожний з цільного каменю, заввишки в сто, а завширшки у вісім ліктів.

СКАРБНИЦЯ РАМПСІНТА

«Історія», кн. II, розд. 121.

Після Протея, розповідали жерці, на єгипетський трон зійшов Рампсініт ¹. Цей повелитель, за словами жерців, був дуже багатий, і ніхто з потомних володарів Єгипту не міг перевищити його багатством або хоч трохи зрівнятися з ним. Бажаючи зберегти свої скарби в повній безпеці, цар звелів побудувати скарбницю так, щоб вона однією стіною прилягала до зовнішньої стіни царського палацу. Будівничий так і зробив, але, будвши чоловіком хитрим і підступним, вирішив пошити царя в дурні. Муруючи стіну, він поклав одну каменюку так, що її легко можна було виїняти двом або навіть одному. І ось, коли кам'яниця була готова, цар наказав скласти туди свої скарби. Через якийсь час настала будівничому пора помирати. Покликав він своїх синів (а в нього їх було двоє) і розповів їм, яку штуку придумав, будуючи царську скарбницю, для того, щоб збагатити їх. При цьому все доклад-

по розтлумачив синам, пояснив, як вийняти камінь, і вказав, на якій відстані він лежить од краю стіни та од низу. «Дивіться, не забудьте цього,— додав будівничий,— і ви станете володарями царських багатств». Будівничий помер, а сини зразу ж узялись за діло. Вночі вони підкрались до палацу, знайшли цей камінь у стіні скарбниці, легко вийняли його й набрали чимало грошей. Зайшов цар до скарбниці, дивиться — в одній посудині не вистачає золота. Він здивувався: скарбниця замкнена, печатки цілі, тож нема кого звинуватити в крадіжці. Цар почав навідуватись до скарбниці. Раз прийшов, удруге і втретє, і кожного разу виявляв: золота меншає й меншає. Отож його таки крав хтось. Тоді цар придумав ось що: звелів наробити капканів і поставити їх біля посудин, де зберігалось золото. Вночі крадії, як і в минулі дні, проникли до скарбниці. Один з них заліз усередину й тільки підступив до посудини, як зразу ж попався в капкан. Зрозумівши, в яку він вскочив халепу, злодій гукнув брата, пояснив, що сталось, і звелів якомога швидше залізи всередину і відрубати йому голову, бо інакше його впізнають і тоді буде кінець їм обом. Той зміркував, що, мабуть, брат його каже правду, і вчинив так, як він звелів. Потім виліз зі скарбниці, поставив на місце камінь і пішов додому з головою брата. Наступного дня цар зайшов до скарбниці, дивиться — у пастці тіло злодія без голови; із скарбів нічого не взято, і немає ніякої лазівки. Зачудований цар зробив ось що: звелів повісити тіло злодія на міському мурі й поставив біля тіла сторожу з наказом: якщо хтось почне плакати біля покійника чи ще якось виявить жаль за ним, негайно схопити його й привести до палацу. Як тільки мати злодія почувала, що синове тіло виставили на очі всім людям, вона не могла витримати такої ганьби. Звернулась до другого свого сина і звеліла йому відв'язати і привезти додому братове тіло. Хай, мовляв, зробить це за будь-яку ціну. Якщо ж не послухає, то вона одразу ж піде до царя й донесе, хто викрадав царські скарби. І цю лаяти сина за те, що врятувався такою ціною. Той спробував її втихомирити, та де там. Тоді він придумав ось яку хитру штуку. Запряг своїх ослів, нав'ючив на них повні міхи вина й жене містом. Зрівнявшись із вартовими, які стерегли тіло, він нишком потягнув зав'язки двох-трьох міхів. Міхи розв'язалися, з них потекло вино, і він почав ойкати, бити себе по голові, начебто не знаючи, до якого осла спочатку кинутися.

А вартові, побачивши, що вино ллється дзюрком, схопили посудини, які в них були, підбігли до ослів, раді-радісінькі, і ну підставляти свої посудини, наповнювати їх дармовим вином. Крадій удав, що гнівається, почав лаяти їх і клясти.

Вартові стали його заспокоювати, тож він поступово вгамувався — вдав, що вже й пересердився. Одвів своїх ослів убік і знову почав нав'ючувати їх міхами. Вартові точать з ним яси, жартують. Він удає, що веселий, аж засміявся з якогось жарту. Розв'язав іще один міх, частує їх. Вартові не відмовляються, запрошують і його випити разом з ними. Він погодився. Пішла в них пиятика. Вартові заприятювалися з ним та знай пили за його здоров'я. Спорожнили міх, він тоді розв'язав ще один. Скоро вартові зовсім захмеліли, попадали на землю й заснули мертвим сном. А була вже глибока ніч. Тоді крадій зняв тіло брата з муру й остриг для насмішки всім вартовим праву шочу наголо. Потім поклав братове тіло на ослів і погнав додому. Так він уволив волю своєї матері. Коли ж царя повідомили, що злодій викрав тіло, він скипів гнівом і захотів будь-що дізнатися, хто той хитрун, який придумав таку спритну штуку. А зробив цар для цього, як кажуть, таке. (Я, зрештою, в це не вірю). Він буцімто помістив свою дочку в дім розпусти, наказавши їй приймати всіх чоловіків без розбору. Але, раніше ніж віддатись, вона повинна була примусити кожного розповісти їй про свій найхитріший і найбезчесніший вчинок. А коли серед них виявиться той крадій, то хай затримає його й не відпускає. Дочка зробила, як велів батько. Але злодій втямив, задля чого цар дав їй такий наказ. Він постановив перехитрити царя і вчинив ось як. Відрубавши руку по плече у свіжого мерця і сховавши її під плащем, крадій пішов до царської дочки. Царівна запитала його те саме, що й інших, і він розповів, що скоїв найбезчесніший вчинок, коли відрубав голову братові, який потрапив у пастку в царській скарбниці, а найхитріший вчинок, коли напоїв до безтями сторожів і виніс тіло брата, яке висіло на мурі. Почувши цю історію, царівна хотіла спіймати його. Але крадій у темряві простягнув їй руку мерця. Вона схопила її, думаючи, що тримає його руку. А крадій залишив відрубану руку в руці царівни, сам же вискочив надвір і втік. Коли царя повідомили про цю нову витівку, він аж нестямився з дива від спритності й зухвалої відваги цього чоловіка. Тоді-то цар розіслав вісників

по всіх містах і звелів оголосити, що обіцяє крадіві повне прощення і навіть велику нагороду, якщо той з'явиться перед його очі. Крадій повірив і з'явився до царя. І Рампсініт, захоплений винахідливістю юнака, віддав за нього заміж свою дочку, як за найрозумнішу людину на світі. Бо він вважав, що єгиптяни мудріші від інших народів, а цей крадій виявився найрозумнішим серед усіх єгиптян.

НЕЛЮДСЬКА НАРУГА НАД ЦАРСЬКОЮ СІМ'ЄЮ

«Історія», кн. III, розд. 14.

На десятий день після захоплення міста Мемфіса ¹ Камбіс ² віддав на глум єгипетського царя Псамменіта ³, який правив країною всього шість місяців. Він наказав вивести його разом із знатними єгиптянами на передмістя і там піддав його мужність тяжким випробуванням. Так, він послав дочку царя з відром по воду, примусивши одягнутись рабинею, а з нею інших дівчат, дочок найзнаменитіших єгиптян, в одінні царівни. Коли дівчата з зойком і плачем проходили повз своїх батьків, ті заголосили й заридали, бачачи знущання над своїми дітьми. Лише Псамменіт, вгледівши дівчат і побачивши, яку вони терпіли наругу, мовчки потупив погляд у землю. Після того як пройшли дівчата з водою, Камбіс послав сина Псамменіта і дві тисячі його ровесників. Всі вони мали зашморги на шиї і були загнuzдані, як коні. Їх вели на страту у відплату за мітіленців ⁴, які загинули з кораблем у Мемфісі. Такий присуд винесли царські судді: стратити за кожного вбитого десять найзнатніших єгиптян. Бачив Псамменіт, як проходили повз нього засуджені хлопці, зрозумів, що сина ведуть на страту, але поведився так, як при появі дочки, всі ж інші єгиптяни, які сиділи навколо нього, побивались і розпачливо голосили. Коли і ці пройшли, трапилось таке: продибав повз Псамменіта і єгиптян, які сиділи перед ворітьми, один з його застольних друзів, чоловік похилого віку. Він втратив усе своє майно і тепер просив, як жебрак, милостині в воїнів. Впізнавши його, Псамменіт голосно заридав, гукнув його по імені і в розпачі став бити себе по голові. Біля Псамменіта стояли вартові, які доповідали Камбісові про те, як поводить ся єгипетський цар під час походу. Камбіса здивувала поведінка

Псамменіта. Він послав вісника запитати його: «Мій владика Камбіс питає тебе, Псамменіте, чому ти при появі знеславленої дочки і сина на смертній дорозі не ридав і не оплакував їх, а вшанував своїм співчуттям цього жебрака, який, наскільки відомо, навіть не є твоїм родичем». Так звелів запитати Камбіс, і Псамменіт дав таку відповідь: «Сину Кіра! Моє власне горе надто велике, щоб його оплакувати, а страждання друга заслуговують оплакування, бо він на порозі старості з великого добробуту і щастя скотився на дно нужди». Коли такі слова вісник передав Камбісові, той, а з ним і всі присутні, визнав їх справедливими. Заплакав також, як розповідають єгиптяни, і Крез, який супроводив Камбіса в єгипетському поході, і перси з царського почту. Навіть сам Камбіс розчулився і наказав негайно помилувати царського сина, а самого Псамменіта забрати з передмістя й привести до нього.

ПОЛІКРАТІВ ПЕРСТЕНЬ

«Історія», кн. III, розд. 39—43, 120—125.

Коли Полікрат¹ став володарем усього острова Самосу, він уклав договір про дружбу з Амасісом, царем Єгипту. Полікрат часто посилав йому дарунки, а Амасіс у свою чергу теж обдаровував Полікрата. Невдовзі Полікратова могутність безмірно зросла. Про нього загомоніли Іонія² і вся Греція, бо в військових походах йому завжди сприяло щастя. У нього було сто п'ятдесятивеслових кораблів і тисяча лучників. З цією військовою потугою Полікрат нападав на всі навколишні землі, бо краще, твердив він, заслужити вдячність сусіда, повернувши йому захоплені землі, ніж взагалі нічого не забирати в нього. Так-то Полікрату пощастило захопити чимало і островів, і материкових міст.

Амасіс дізнався про незвичайні успіхи Полікрата і був дуже стурбований. Скоро прийшла звістка про нові його перемоги. Тоді єгипетський цар написав Полікратові такого листа: «Амасіс Полікрату каже таке. Приємно дізнатись, що любого мого друга супроводить щастя, однак мене не радує, що тобі у всьому таланить, бо я знаю, з якою заздрістю дивляться боги на людське щастя. Я волів би, щоб і мені самому, і моїм друзям в одному щастило, а в іншому — ні. Краще хай мене поперемінно супроводять успіхи і невдачі, ніж я втішатимусь незмінним

щастям. Адже мені не доводилось чути ще про жодну людину, якій би у всьому таланило і кінець кінцем не спіткав би її жалюгідний кінець. Тому вислухай моє прохання і заради добра свого вчини так: поміркуй, щоб тобі пайдорожче на світі і втрата чого може спричинити твоєму серцю велику тугу. Цю річ ти викинь так, щоб вона загубилася безслідно. І якщо й тоді тебе переслідуватимуть успіхи без жодної невдачі, то зроби знову те ж саме».

Полікрат прочитав листа і визнав, що Амасіс дає йому добру пораду. Почав він міркувати, пригадувати свої кошовності: яка з них найдорогоцінніша, наймиліша його серцю. Думав, думав і згадав. Був у нього золотий перстень з великим смарагдом, який він залюбки носив, — витвір самосця Теодора³, сина Телекла. Саме цього персня Полікрат і постановив позбутися, і зробив це так. Звелів спорядити п'ятдесятивесловий корабель і піднявся на його палубу. Коли корабель відплив далеко від острова, він зняв перстень і на очах у присутніх кинув його в море. Потім приплив назад і, засмучений втратою, повернувся до палацу.

А через п'ять чи шість днів сталась дивна річ. Один рибалка зловив велику гарну рибину і зміркував, що це буде гідний подарунок Полікратові. Він приніс рибину до брами палацу й заявив, що хоче стати перед очі володаря. Бажання рибалки вдовольнили, і він підніс рибину Полікратові зі словами: «Царю! Я власноручно зловив цю рибину, зловив, та не захотів нести її на ринок, хоча живу з праці рук своїх. Я вважаю, що вона гідна тебе й твого маєтку. Тому приношу її тобі в дарунок». Полікрат зрадів таким словам і відповів: «Добре ти вчинив. Я вдячний тобі подвійно: за шану і за подарунок. Запрошую на обід». Рибалка, вельми втішений, пішов додому, а слуги вицотрошили рибу і знайшли в її череві Полікратів перстень. Видобули його і раді-радісінькі понесли Полікратові. Вручаючи перстень, слуги розповіли, як він віднайшовся. Полікрат зрозумів, що сталося це через втручання богів, і написав Амасісу, що зробив і що з того вийшло.

Прочитав Амасіс Полікратового листа й дійшов такого висновку: жодна людина не може обергти іншу від лихоїсної долі, і Полікрата, якому так щастить, аж до нього повертаються речі, котрі він сам викинув, чекає поганий кінець. Отож послав на Самос вісника з повідомленням, що розриває союз і дружбу з Полікратом. А вчинив так,

щоб не довелося йому шкодувати за дружбою з Полікратом, коли того спіткає гірка доля.

Сумний був Полікратів кінець. Десь у той час, як захворів Камбіс, сталися такі події. Сатрапом⁴ Сард Кір⁵ призначив перса Орета⁶. Ось цей чоловік і задумав учинити огидну справу. Хоч він від Полікрата не зазнав ніякої кривди, не чув від нього жодного образливого слова, навіть ніколи не бачив його у вічі, задумав полонити його і згубити. А виник цей підступний задум, як твердить більшість, ось з якої причини. Одного разу Орет та інший перс, на ім'я Мітробат, намісник Даскільського краю⁷, сиділи перед царським палацом. Під час розмови вони завели суперечку: хто з них мужніший? Мітробат зробив Оретові закид: «Як смієш ти вважати себе мужньою людиною, ти, що не зміг завоювати острів Самос, який зовсім близько від твоєї сатрапії? Адже люди там такі плохі, що один їхній громадянин⁸, при допомозі п'ятнадцяти гоплітів⁹, легко захопив владу над усім островом і тепер царює на ньому». Дехто твердить, що ці слова боляче вразили Оретове самолюбство і він вирішив помститися, але не тому, хто кинув йому глузливий докір, а Полікратові, через якого довелося йому зазнати такого глуму. Інші, щоправда їх меншість, розповідають, що Орет послав на Самос гінця з якимсь проханням (про зміст його не згадується). Полікрат у цей момент сидів у чоловічій кімнаті, в ній був присутній і Анакреонт Теоський¹⁰. Чи навмисно він злегковажив справу Орета, чи випадково так сталося, проте, коли гонець зайшов і звернувся до нього, Полікрат, який сидів спиною до дверей, не повернувся до гінця і не сказав ані слова у відповідь.

Отже, подають дві причини загибелі Полікрата, і кожен може повірити, в яку захоче. В усякому разі, дізнавшись про задуми Полікрата, Орет, який саме перебував у Магнесії¹¹, місті, що стоїть на річці Меандрі, відрядив послом на Самос лідійця Мірса, сина Гіга. Наскільки нам відомо, Полікрат перший з греків після Міноса, кноського царя, і тих, хто ще до нього панував на морі, задумав сам стати володарем морських просторів. Принаймні він був перший, хто виношував задум заволодіти Іонією і всім архіпелагом. Орет, дізнавшись про ці Полікратові наміри, вирядив до нього посла з таким повідомленням: «Орет так каже Полікратові. Я дізнався про твої далекосяжні задуми, але тобі бракує грошей, щоб їх здійснити. Якщо

приймеш мою пораду, то й тобі буде велика користь, і мене врятуєш. Річ у тім, що цар Камбіс важить на моє життя, — це мені достеменно відомо. Якщо врятуєш мене разом з моїми скарбами, то ми їх поділимо навпіл: половину тобі, половину мені. Маючи таке багатство, ти станеш володарем усієї Греції. Якщо ж не віриш, що я володію величезними скарбами, то приходи до мене свою найдовіренішу людину, я покажу їх».

Любо було Полікратові чути ці слова; він запалився жадобою і погодився ввійти в спілку з Оретом. Спершу Полікрат послав подивитись на скарби Меандрія, сина Меандрія, одного з самоських громадян, який був у нього писарем. Орет, дізнавшись, що має прибути довірена особа, зробив таке: наповнив вісім скринь камінням майже до країв, а зверху наклав золота, потім скрині позав'язував і тримав наготові. Меандрій прибув, побачив золото в скринях і доповів Полікратові, що все гаразд.

Тоді Полікрат, знехтувавши настійними попередженнями віщунів і друзів, сам вирушив у Магнесію. Не зупинило його й те, що дочці наснився ось який сон: їй привиділося, що батько повис у повітрі і що Зевс¹² його обмиває, а Геліос¹³ мастить олією¹⁴. Вражена цим сном, дочка вирішила будь-що відмовити батька від цієї поїздки. А той уже зійшов на борт свого п'ятдесятивеслового корабля. Прибігла вона до причалу, почала його вмовляти, щоб не плив до Орета, бо там на нього чигає біда. Розгнівався на неї Полікрат, вилаяв і пригрозив: хай-но тільки пощастить йому вернутись живим і здоровим, то він зробить так, щоб вона залишилася старою дівкою, — відмовлятиме всім женихам. Дочка ж відповіла, що благатиме богів, аби ця його погроза здійснилася, бо воліє вік діувати, аніж утратити батька.

Отож Полікрат, хоч як його відраджували, відплив до Орета з великим почтом. Прибув він у Магнесію, а там його чекала ганебна смерть, якої він не заслужив ні своїм життям, ані своїми намірами, — адже жоден грецький володар, крім сіракузьких тиранів, не міг зрівнятися з Полікратом щодо могутності й блиску. Орет наказав замучити Полікрата тортурами надто страшними, щоб їх описати, а потім ще й розп'ясти тіло нещасного на хресті. Самосців з Полікратового почту сатрап відпустив додому — хай, мовляв, дякують за те, що лишилися живі й здорові, — а всіх чужоземців і слуг затримав як полонених. Так збувся сон Полікратової дочки: він і справді висів,

висів на хресті, його справді обмивав Зевс, бо тіло мокло під дощем, і його намащував Геліос, бо воно парилось під сонцем. Ось як кінчилося життя в незрівнянного улюбленця долі Полікрата.

ЯК КОНЮХ ЗРОБИВ СВОГО ХАЗЯЇНА ЦАРЕМ

«Історія», кн. III, розд. 84—86.

У справі вибору царя вони¹ винесли таке рішення: на світанку за ворітьми міста сядуть на коней, і чий кінь заірже першим, тому і бути царем.

Був у Дарія² конюх, чоловік тямущий, на ім'я Ебар. І цьому чоловікові, коли шестеро персів розійшлися, Дарій сказав таке: «Ебаре! Щодо вибору царя ми поставили ось що: чий кінь першим заірже при сході сонця, коли ми будемо сидіти верхи на конях, той і буде царем. Отже, якщо маєш наготові якийсь хитромудрий спосіб, то зроби так, щоб я, а не хто інший став царем». Ебар відповів йому так: «Хазяїне! Якщо тільки від цього залежить — бути чи не бути тобі царем, то бадьорись і будь певний, що ніхто інший, лише ти станеш царем. Є в мене на це надійний засіб». Тоді Дарій сказав: «Якщо ти дійсно знаєш якийсь хитрий спосіб, то не барись і готуйся, тому що змагання відбудуться завтра рано-вранці». Ебар, почувши це, зробив так: тільки-но настала ніч, він узяв одну з кобил, ту, яку жеребець Дарія любив найбільше, вивів її за ворота міста і там міцно прив'язав, потім привів до кобили жеребця Дарія. Попервах довго водив його довкола кобили, далі так близько, що жеребець торкався її і, нарешті, дозволив спаруватись.

На світанку всі шестеро персів згідно домовленості з'явилися на конях і стали ганяти по передмістю. Коли ж вони від'їхали до того місця, де минулої ночі була прив'язана кобила, кінь Дарія метнувся вперед і заіржав. Водночас на ясномому небі блиснула блискавка і загриміло. Ці віщі знамення освятили вибір Дарія на царя, немовби сталися за попередньою домовленістю. Тоді інші перси позіскакували з коней, попадали долілиць перед Дарієм і привітали його як царя³.

ЦІНА ЧЕРВОНОГО ПЛАЩА

«Історія», кн. III, розд. 139—141.

Пстім Дарій завоював Самос — перше з усіх грецьких і варварських міст¹, а сталося це з такої причини. Коли Камбіс, син Кіра, вирушив у похід на Єгипет², прибуло туди багато греків: одні, ймовірно, в торгових справах, інші — як учасники походу, ще інші, щоб просто подивитись на цю країну. До останніх належав Сілосоонт, син Еака, брат Полікрата, вигнаний із Самоса. Цьому Сілосоонтові випало на долю таке щастя. Одного разу, накинувши на себе яскраво-червоний плащ, він прогулювався по ринку в Мемфісі. Його побачив Дарій, на той час охоронець Камбіса, людина ще зовсім незначна, і запалав бажанням мати цей плащ. Він підійшов до Сілосоонта й почав виторговувати плащ. Сілосоонт помітив, що Дарій будь-що хоче мати плащ, і, за надприродним велінням, сказав йому: «Я не продам тобі плаща ні за які гроші, але віддам задарма, якщо конче захочеш мати його». Дарій зрадів невимовно і взяв у нього плащ. Сілосоонт, однак, пошкодував, що з сердечної простоти позбувся плаща. З бігом часу Камбіс помер, і внаслідок повстання семи персів проти мага Дарій, один із семи, взяв у свої руки царську владу. Тоді й дізнався Сілосоонт, що царем став саме той чоловік, якому він колись в Єгипті на настирливе прохання подарував плащ. З'явився він у Суси³, сів перед дверима царського палацу й назвався добродійником царя. Вартовий доповів про це Дарію. Той здивовано зауважив: «Хто з греків мій добродійник? Кому з них я зобов'язаний вдячністю, я, що недавно вступив на царський трон? Адже ніхто з греків ще сюди не приходив, і я, признаюсь, не скористався ще жодною послугою грека. Так чи інакше, введіть його, хай почую, що він скаже». Вартовий ввів Сілосоонта. Коли він став перед царем, перекладачі запитали, хто він такий, на якій підставі називає себе царським добродійником. Тоді Сілосоонт розповів цілу історію з плащем і сказав, що він і є той, хто подарував його Дарію. Дарій на це відповів: «Це ти, найбагородніший з людей, зробив мені дарунок тоді, коли я ще не був при владі? Подарунок, щоправда, був незначний, але вдячність моя повинна бути така, немовби я тепер одержав щось дуже цінне. Я дарую тобі безліч золота і срібла, так що ти ніколи не пожалкуєш, що зробив добро Дарію, синові Гістаспа». Але Сілосоонт сказав: «Ні,

царю, не даруй мені ні золото, ні срібло, а врятуй мою батьківщину, Самос, де тепер, після того як Орет стра- тив мого брата Полікрата, владарює наш раб. Подаруй мені цей острів, але без кровопролиття й поневолення жителів».

У відповідь Дарій послав військо на чолі з Останом, одним із згаданих уже семи персів, з наказом зробити все, щоб задовольнити прохання Сілосонта. Перси, спу- стопивши Самос, віддали обезлюднений острів Сілосо- нтові.

НЕСИТИЙ ВЕЛЬМОЖА

«Історія», кн. VI, розд. 125.

В Афінах з давніх-давен заживав великої слави рід Алкмеонідів¹. Особливо ж здобув він високу повагу від часів Алкмеона й Мегакла. Алкмеон неодноразово подавав допомогу і всіляко йшов назустріч лідійцям, які прибу- вали із Сард від Креза до дельфійського оракула. Отже, коли Крез дізнався від своїх послів про те, які послуги їм зробив Алкмеон, він запросив його в Сарди погостюва- ти. Коли афінянин приїхав у Сарди, цар виявив готовність подарувати йому стільки золота, скільки він зможе взяти з собою. Щоб примножити цей щедрий дарунок, Алкмеон вдався до такої хитрості. Він надяг на себе довжелезний хітон, зробив глибочезну пазуху, на ноги взув високі мис- ливські чоботи, найбільші, які тільки міг дістати. В та- кому лаштунку Алкмеон і ступив на поріг скарбниці, ку- ди його привели. Накинувся хапливо на купу золотого піску і спочатку напхав у чоботи стільки золота, скільки влізло. Потім щільно набив золотом пазуху, навіть волосся на голові рясно посипав золотим піском та й ще в рот набрав, скільки зміг. Коли Алкмеон вийшов із скарбниці, він на- силу пересував ноги і був схожий на що завгодно, тільки не на людину. Рот його був запханий, і весь він немов розпух. Побачивши його в такому стані, Крез зайшовся нестримним сміхом і не лише подарував Алкмеонові те, що той вхитрився винести, а й додав ще стільки. Ось у та- кий спосіб цей рід доробився великого маєтку, а Алкмеон, який відтоді держав четверню рисаків, здобув перемогу в Олімпії.

ПРОРАХУНОК ЖЕНИХА

«Історія», кн. VI, розд. 126—130.

У сікіонського тирана Клісфена¹ була дочка, на ім'я Агаріста. Дочку свою він хотів видати заміж за того з греків, кого визнає найдостойнішим її руки. З цією метою на Олімпійських іграх, де він здобув перемогу своєю четвернею, велів оголосити через окличника таке: «Хто з греків вважає себе гідним стати зятем Клісфена, хай з'явиться через 60 днів або й раніше в Сікіон, бо Клісфен постановив влаштувати протягом року весілля дочки, рахуючи від 60-го дня». Тоді кожний з греків, хто пишався своїм походженням і рідним містом, прибував у Сікіон свататись. Для розваги гостей Клісфен влаштовував кінні перегони і гімнастичні змагання.

З Італії з'явився Сміндірид, син Гіппократа з Сібаріса², який переважав усіх багатством (це був час найвищого розквіту Сібаріса). Із Сіріса³ приїхав Дамас, син Аміріса, званого Мудрим. Це були сватачі з Італії. З побережжя Іонійської затоки⁴ прибув Амфімнест, син Епістрофа з Епідамна⁵. З Етолії⁶ приїхав Малес, брат того Тіторма, який фізичною силою перевершував усіх греків, але, уникаючи людського товариства, зашився десь у богом та людьми забутий закуток Етолійського краю. З Пелопоннесу прибув Леокед, син Фідона, тирана Аргоса, того самого, який впровадив для вжитку жителів Пелопоннесу міри і вагу та був найзухвалішим з усіх греків, він-бо вигнав елейських⁷ суддів на Олімпійських іграх і присвоїв собі право керувати змаганнями. Прибув також Аміант, син Лікурга з аркадського Трапезунта⁸, і Лафан з міста Пеї⁹ в Азанії, син того Евфоріона, який, за аркадським переказом, пригощав у своєму домі Діоскурів¹⁰ і з того часу приймав гостинно всіх мандрівників. Далі з'явився Ономаст, син Агея. Ці жєпихи приїхали з Пелопоннесу. З Афін прибув Мегакл, син Алкмеона, який відвідав Креза, і Гіппоклід, син Тісандра, котрий виділявся серед афінських юнаків багатством і вродою. З квітучої в той час Еретрії¹¹ приїхав Лісаній. Це був єдиний жених з Евбеї. З Фессалії¹² прибув Діакторід з роду Скопадів, житель міста Краннона¹³, і Алкон з країни молоссів¹⁴. Стільки прибуло женихів.

Коли женихи зібрались у визначений строк, Клісфен спочатку розпитував кожного про його рідне місто й рід,

потім, затримуючи женихів у себе на протязі цілого року, перевіряв їх мужність, нахили, освіту, вдачу. З цією метою розмовляв з кожним порізно і з усіма разом. Для молодших віком влаштовувались гімнастичні змагання, а найпильніше приглядався він до їхньої поведінки на спільних учтах. Сам Клісфен чинив так увесь час, поки гості перебували в нього, і заодно пишно їх частував. Із усіх женихів найбільше сподобались йому ті, що прибули з Афін, особливо ж цінував Гіппокліда, Тісандрового сина, як з уваги на його сміливість, так і на спорідненість з Кіпселідами в Корінфі. Настав нарешті день весільного бенкету, коли Клісфен мав привселюдно оголосити, на кого з женихів припадає його вибір. Тоді він приніс у жертву 100 волів і запросив на учту не лише женихів, а й усіх жителів Сікіона. Після угощення сватачі почали змагатися в піснях і дотепних розповідях. Під час веселощів Гіппоклід, який виявив неабиякий хист розважати гостей, звелів флейтистові заграти до танцю. Коли той заграв, Гіппоклід пустився в танець. Танцював він з явною насолодою, але Клісфен дивився на його поведінку з похмурим і неприязним виразом обличчя. Трохи перепочивши, Гіппоклід казав внести стіл. Коли його внесли, вибрався на нього і спочатку виконував лаконські танці, потім аттичні. Нарешті, упершись головою в стіл, почав у повітрі загинати колінця. Вже при першому і другому танці Клісфен не міг змиритися з думкою, що цей пристрасний танцюрист і безсоромний чоловік може стати його зятем, але на превелику силу стримував себе і ледве-ледве не вибухнув обуренням. Все ж, коли побачив, як той, стоячи на голові, вимахує в повітрі ногами, не міг далі мовчати і вигукнув: «Протанцював ти своє весілля, сину Тісандра!» На це Гіппоклід з місця випалив: «Гіппокліду це байдуже». З того часу ці слова ввійшли в приповідку.

Потім Клісфен закликав до уваги і так промовив до присутніх: «Женихи моєї дочки! Всі ви мені милі і, якби можна було, я постарався б догодити кожному з вас, не віддаючи у виборі жениха перевагу комусь одному і не відмовляючи іншим. Але оскільки в мене тільки одна дочка, то я не зможу всіх задовольнити. Зрештою, тим, хто спіймає облизня, я даю по таланту срібла за те, що ви зробили мені честь, сватаючись до моєї дочки, і змушені були надовго відлучитись від рідного дому. А дочку мою Агарісту віддаю за дружину Мегаклові, сину Алкмео-

на, згідно з законами афінян». Коли Мегакл дав згоду на заручини, Клісфен призначив день весілля.

ЖОРСТОКА ПОМСТА ЄВНУХА

«Історія», кн. VIII, розд. 104—106.

Разом з синами Ксеркс¹ вирядив у Ефес² і їх вихователя Гермотіма, родом з міста Педаса³, який був найповажнішим серед царських євнухів. А Гермотім відплатив своєму кривдникові за заподіяне колись лихо найжорстокішою помстою, яку тільки можемо собі уявити. А було це так. Коли Гермотім попав у ворожий полон і був виставлений на продаж у рабство, купив його Паніоній з острова Хіос⁴, який заробляв собі на прожиток найганебнішим ремеслом. Він-бо купував вродливих хлопців, кастрував їх, вивозив у Сарди й Ефес і продавав за великі гроші. А робив він це тому, що у варварів євзухи цінувалися значно дорожче, аніж не кастровані чоловіки, через їхню повну відданість. Паніоній вихолостив уже багато хлопців, бо в такий спосіб заробляв на життя, і серед них — згаданого Гермотіма. Зрештою, той не зовсім був нещасливий, бо із Сард разом з іншими подарунками був привезений у царський двір і трохи згодом домігся найбільшої прихильності з боку царських євнухів.

Коли Ксеркс із перським військом рушив у похід на Афіни й перебував у Сардах, Гермотім подався в якійсь справі у місцевість Атарней⁵, до тієї частини Місії, яку населяють хіосці. Там він зустрів Паніонія. Гермотім зразу впізнав його і завів з ним ласкаву розмову. Спочатку розповів Паніонію, яким щастям він зобов'язаний йому, потім обіцяв віддячити якнайщедріше, як тільки той перебереться разом із сім'єю у Сарди. Паніоній з радістю прийняв пораду Гермотіма й переїхав туди з жінкою і дітьми. Але, коли Гермотім з усією сім'єю опинився в руках Паніонія, він сказав: «Ах ти, мерзотнику! Ти промишляєш найосоружнішим ремеслом у світі! Що поганого вчинив я чи хтось із предків моїх тобі чи комусь із твоєї родини, що ти мене з мужчини перетворив у ніщо? Ти гадав, очевидно, що твій мерзенний злочин приховується від богів! Але боги, діючи за законами справедливості, віддали тебе за твої огидні злодіяння в мої руки. Тим-то не нарікай на мене за кару, яку я тобі приготував».

Після такої несподіваної лайки Гермотім звелів привести чотирьох синів Паніонія і змусив його самого відрізати у власних дітей дітородні члени. Паніоній з примусу виконав це. Після цього Гермотім заставив синів каструвати батька. Так жорстоко відомстив Паніонію Гермотім.

ПОМСТА З РЕВНОЦІВ

«Історія», кн. ІХ, розд. 108—113.

Під час перебування в Сардах Ксеркс закохався в дружину свого брата Масіста, яка також там була. Хоч посилав він до неї посередника, але прихильності її здобути не зміг, а з поваги до брата не хотів вдаватись до насильства. Те саме почуття поваги стримувало й жінку, та й знала вона твердо, що її не згвалтують. Тоді Ксеркс, коли всі способи заволодіти цією жінкою були вичерпані, одружив свого сина Дарія з дочкою цієї жінки й Масіста в надії, що так легше буде прихилити до себе її матір. Відбулося весілля за прийнятими обрядами, і Ксеркс поїхав у Сузи. Коли туди прибув він і прийняв у свій дім дружину сина Дарія, то охолов у своєму почутті до жінки Масіста, зате закохався в дружину Дарія, дочку Масіста, і здобув її взаємність. Ім'я цієї жінки було Артаїнта.

Але з часом подружжя зрада вийшла наверх, і ось як. Аместріда, дружина Ксеркса, виткала великий узорчастий, незвичайної краси плащ і подарувала його Ксерксу. Цар вельми зрадів дарункові, вдягнув плащ і пішов до Артаїнти. В любовному захопленні він сказав Артаїнті, що в пагороду за кохання вона може просити в нього, що тільки забажає: він ладен виконати будь-яке її прохання. Тоді вона (бо судилося їй і всьому домові зазнати великого горя) сказала на це Ксерксу: «Чи даси мені справді те, що я в тебе попрошу?» Ксеркс, який менш за все чекав такої просьби, пообіцяв і поклявся, що стримає своє слово. А коли цар поклявся, Артаїнта без вагання зажадала того плаща. Ксеркс, як тільки міг, викручувався, щоб не дати його, і не з якоїсь іншої причини, а зі страху перед Аместрідою. Бо цариця, яка вже здогадувалася в невірності чоловіка, тепер би спіймала його на гарячому. Тому він хотів подарувати Артаїнті міста, зблота без ліку і навіть військо з тим, що тільки вона буде його очолювати (додаймо, що військо в персів вважається чудовим да-

рунком). Але ніяк не зміг перекопати вперту жінку і змушений був подарувати їй плащ. Артаінта не тямала себе від радості, стала носити плащ, хизуючись тим, що домоглася свого.

Аместріда дізналася, що плащ у Артаінти, і зрозуміла, в чому річ. Але всю свою злість спрямувала не проти цієї жінки, а проти її матері, бо її вважала винуватицею поведінки дочки. Тим-то й задумала погубити дружину Масіста. Аместріда дочекалась дня, коли її чоловік Ксеркс давав царський бенкет. Такий бенкет бував раз у рік у день народження царя. По-перському цей бенкет називається «тікта», що по-грецьки значить «досконалий». Лише в цей день цар намащує собі голову і обдаровує персів. Діждавшись цього дня, Аместріда попросила Ксеркса подарувати їй дружину Масіста. Ксеркс визнав жорстоким і підлим учинком видати жінку брата на поталу, надто невинну в цій справі. Бо він чудово розумів, заради чого Аместріда звернулася до нього з таким проханням.

Коли вона вперто настоювала на своєму, та й його самого зв'язував звичай, за яким у персів не можна було нікому ні в чому відмовити під час царської учти, Ксеркс нарешті, щоправда, дуже неохоче, погодився на це і видав Аместріді цю жінку. Цариці дозволив робити з нею все, що захоче, а сам запросив брата й заявив йому таке: «Масісте, ти — син Дарія і мій брат, до того ж шанована людина. Так ось: покинь жінку, з якою тепер живеш, а я дам тобі замість неї мою дочку. З нею одружись, а ту, яку тепер маєш, не вважай надалі своєю дружиною, тому що така моя воля». Масіст, вражений такою мовою Ксеркса, відповів: «Володарю! Яку недоречну й пусту балачку ти ведеш! Навіщо ти велиш мені залишити дружину, від якої в мене молоді сини і дочки, — одну з них ти ж сам видав заміж за свого сина? Навіщо ти кажеш мені покинути дорогі моєму сердцю дружину й одружитися з твоєю дочкою? Велика для мене честь удостоїтись руки твоєї дочки, все ж я не вчиню ні того, ні цього. Не проси мене і не силуй до такого. Для твоєї дочки знайдеться інший чоловік, ні в чому не гірший від мене, а мені дозволь жити з моєю дружиною». Така була відповідь Масіста. На це розгніваний Ксеркс сказав: «Раз так, Масісте, то ось як я вирішую: не дам я тобі моєї дочки за жінку, і з своєю більше не житимеш. Навчись приймати те, що тобі дають!» Тоді Масіст, почувши ці погрози, сказав коротко: «Володарю! Ти мене ще не погубив!»

У той час, як Ксеркс розмовляв з братом, Аместріда покликала охоронців і ганебно покалічила дружину Масіста. Вона звеліла відрізати їй груди й кинути собакам, далі — ніс, вуха, губи і язик і ось так понівечену відіслала додому.

Тим часом Масіст, який нічого про це ще не знав, у передчутті якоїсь біди поспішив додому. Побачивши свою дружину так спотворену, він негайно порадився з синами, що далі робити, і вирушив з ними й деякими іншими особами в дорогу до Бактрії¹. У нього визрів намір підняти там повстання й поставити царя в скрутне становище. І йому це, я гадаю, певне, вдалося б, якби раніше дістався до бактрійців і саків². Бо ці народи любили його, і він був колись намісником Бактрії. Але Ксерксу дали знати про наміри брата, і Ксеркс послав у погоню за ним військо, наказавши стратити його разом з синами і почтом. Така моя розповідь про любовну пристрасть Ксеркса і загибель Масіста.

Ксенофонт

(бл. 430 — бл. 359 рр. до н. е.)

ВІРНА ДРУЖИНА

«Виховання Кіра», кн. IV, розд. 6;
кн. V, розд. 1; кн. VI, розд. 1, 4;
кн. VII, розд. 3.

Книга IV, розділ 6

Незабаром прибули мідяни¹ і привезли Кірові подарунок: дуже гарний намет і жінку із Сузіани², яка вважалась найвродливішою жінкою в Азії, а також двох рабинь — чудових музиканток.

Книга V, розділ 1

Кір покликав до себе мідянина Араспа, який був йому другом з дитячих років, і наказав охороняти цю жінку й намет. Була вона дружиною Абрадата, царя Сузіани. Коли перси захопили табір ассірійців, її чоловіка там не було — він саме виїхав у складі посольства до царя Бактрії³. Послав його туди ассірійський цар, щоб укласти союз із бактрійським царем, з яким Абрадат був зв'язаний дружбою. Отож Кір доручив Араспові охороняти по лонянку, аж поки той матиме можливість забрати її до себе.

Вислухавши Кіра, Арасп запитав його: «Чи бачив ти жінку, яку доручаєш моїй опіці?» — «Ні», — відповів Кір. «А я бачив, коли ми її забирали, щоб везти до тебе. Увійшовши до неї в намет, ми спочатку її не впізнали: вона сиділа долі в оточенні своїх служниць, зодягнена так само, як і вони. Ми почали уважно приглядатись до всіх, щоб дізнатися, котра з них володарка. І хоч вона сиділа, закутана в хустку, потупивши очі, все ж ми помітили велику різницю між нею й рештою жінок. Коли ми попрохали її встати, разом з нею підвелися і всі служниці. Вона була вища на зріст і, хоч у скромному вбранні, вирізнялась благородною поставою і зграбністю. Вона була заплакана, рясні сльози котилися по щоках на одержу

і падали на землю. Найстарший з нас віком мовив до неї: «Не засмучуйся, жінко, ми чули, що твій чоловік — порядна й добра людина, але тепер ми вибрали тебе для того, хто — можеш бути впевнена у цьому — ніскільки не поступиться перед твоїм чоловіком: ні красою, ні розумом, ні могутністю. Повір: якщо є людина, котра може бути взірцем досконалості, то це — Кір, саме йому ти віднині повинна належати».

На ці слова жінка розірвала хустку і гірко заридала, а разом з нею заголосили служниці. Тоді крізь подрану хустку ми вгледіли її обличчя, шию і руки. І скажу тобі правду: я і всі інші, хто її бачив, враз переконалися — це така красуня, якої ще ніколи не було в Азії. Одне слово, ти повинен її побачити». На це Кір відказав: «Коли вона й справді така вродлива, як ти розповідаєш, то я не маю ніякої охоти зріти її». — «Чому?» — запитав юнак. «А ось чому. Справ у мене сила-силенна. І якби я, наслухавшись від тебе про незвичайну вроду цієї жінки, дав себе вмовити побачити її, то, боюсь, почав би вчаштати до неї. А відтак запедбав би свої обов'язки й сидів би біля неї без діла, зачарований її красою».

Юнак посміхнувся й відповів: «Невже ти, Кіре, думаєш, що краса спроможна так вплинути на людину, що вона втратить волю й занедбає свої обов'язки? Якби краса мала таку силу, то її вплив повинен бути однаковим на всіх. Поглянь на вогонь: він пече всіх однаково. Така вже його природа. Щодо вродливих жінок, то одних ми кохаємо, інших ні: один кохає одну, а інший — другу. Кохання — річ добровільна: кожен любить того, кого хоче. Брат не закохується в сестру, а батько в дочку, вони кохають інших жінок. Страх перед законом може запобігти коханню. Якби був виданий закон, який забороняє відчувати голод, не споживаючи їжі, або страждати від спраги, нічого не п'ючи, не мерзнути взимку і не паритись від спеки влітку, то ніяка сила не змогла б примусити людину підкоритись такому закону. Бо людська природа підвладна цим почуттям. Інша річ кохання. Тут повна воля: кожний любить те, що йому подобається, як, наприклад, той чи інший одяг, те чи інше взуття».

«Якщо кохання добровільне, — сказав Кір, — то чому не можна перестати кохати, коли цього захочеш? Бо я бачив людей, що плакали від горя, якого назвали через кохання, але разом з тим залишались рабами тих, кого кохали, хоча, поки не закохались, вважали рабство за велике лихо».

Вони дарували коханій людині речі, які були дуже дорогі їхньому серцю, і хотіли звільнитись від кохання, немов від якоїсь хвороби, але не в змозі були зробити цього, прив'язані путами, міцнішими від залізних кайданів. Закохані — на повідку в тих, кого люблять, і, терплячи великі муки, не тільки не пробують вирватись на волю, а, навпаки, бояться втратити предмет свого кохання».

Юнак відповів на це Кірові: «Твоя правда, деякі закохані поводяться саме так, як ти кажеш. Але здебільшого то люди нікчемні. Страждаючи від мук кохання, вони часом вдають, що ладні покінчити з собою, проте, хоч існує тисяча засобів піти з життя, вони з ним не розлучаються. Такі люди легко піддаються спокусі, можуть навіть зазіхнути на чуже майно. Але, коли хтось із них попадеться на крадіжці, ти напевно не пощадиш його — покараєш без жалю. І по заслuzі: ніхто не примушував його красти. Так само і з тими, хто наділений вродою: вони нікого не закохують у себе силоміць, не примушують чинити злочини. І тільки нікчемні людці, які не в силах опанувати своєї пристрасті, всю вину за свої лихі вчинки складають на любов. А от люди чесні й стримані, хоч і жадають золота, породистих коней чи гарних жінок, воліють краще відмовитись від усього цього, аніж придбати їх неправдою. Отже, хоч я й бачив цю сузіанську бранку й вона видалась мені справді дуже вродливою, все-таки я їду зараз на коні поруч з тобою й виконую належні обов'язки».

«Це правда, — сказав Кір. — Але, очевидячки, ти побув з нею мало часу, менше, ніж треба, щоб визріло кохання. Адже буває так: людина торкнеться вогню, і нічого, бо від нього загориться не зразу, і навіть дерево не займеться вмиг. Все ж я не бажаю ні торкатись вогню, ні дивитись на вродливу жінку. І тобі, Араспе, не раджу давати волі своїм очам. Якщо вогонь пече того, хто його торкнеться, то краса вражає й того, хто дивиться на неї зда лека, причому так полонить, що чоловік згоряє від кохання». — «Будь спокійний, Кіре, — відказав юнак. — Навіть якби я дивився на вродливу полонянку безнастанно, то й тоді не став би рабом кохання й не заплямував би себе безчесним вчинком». — «Гарно сказано, — мовив Кір. — Тож охороняй її, як тобі звелено, піклуйся про неї. Можливо, ця жінка коли-небудь стане нам у великій пригоді».

На цьому вони закінчили розмову й розійшлися. Відтоді юнак почав день у день бувати в товаристві жінки небаченої вроди й виявив, що до того ж вона справжній

взірець доброчесності. Він старався догоджати їй, бажаючи сподобатись. За це вона була йому вдячна й веліла рабилям виявляти йому належну повагу. Коли він сидів у її наметі, вони прислугували йому, задовольняючи кожне його бажання, а коли якось заслаб, то подбали, щоб він мав усе, чого забажає його душа. Наслідок був такий: Арасп закохався. І в цьому не було нічого дивного.

Книга VI, розділ I

Кір вирішив послати в Лідію підглядача, аби дізнатись, що там робить ассирійський цар. Найбільш підхожою для цього людиною йому здався Арасп, якому було доручено оберігати вродливу полонянку. А з Араспом сталось таке. Охоплений палким коханням до Пантеї, він змушений був їй освідчитися. Але вона відхилила його домагання й залишилась вірною своєму чоловікові, хоч він був далеко, тому що дуже його любила. Все ж вона не поскаржилась на Араспа Кірові, бо не хотіла, щоб вони, такі дружні між собою, розсварилися. Коли Арасп, якому здавалося, що вона легко стане його коханкою, нічого не домігся, він почав їй погрожувати: візьму, мовляв, тебе силоміць, якщо будеш опиратися. Тоді жінка, боячись насильства, вирішила більше не таїти правди й послала до Кіра євнуха з дорученням розповісти все. Почувши його розповідь, Кір зайшовся сміхом, зловтішаючись, що попався той, хто твердив, буцімто кохання його не бере. Він послав до Араспа Артабаз з євнухом і велів переказати, що силувати до кохання таку жінку — негоже; водночас цар говорив, що не має нічого проти, якщо Арасп умовить її віддатись йому добровільно. Артабаз узяв Араспа в роботу, вилаяв його за негідну поведінку, усовістив ватє, що він діє безчесно і хоче вчинити сваволю. Розкаяний Арасп гірко плакав, ладен був від сорому провалитись крізь землю. До того ж він потерпав — боявся, що Кір цього йому не подарує.

Кір довідався про те, що Арасп дуже потерпає, і покликав його до себе, щоб поговорити з ним віч-на-віч. «Араспе,— сказав він,— я бачу: ти боїшся мого гніву й каєшся, жалкуєш, що так учинив. То заспокойся! Я чув, що кохання перемагало навіть богів, знаю також, до чого воно доводило людей, які вважали себе дуже розсудливими. Та знаю й це й по самому собі. Адже, буваючи в

товаристві вродливих жінок, я відчуваю, що дивлюсь на них аж ніяк не байдуже. Кінець кінцем, у тому, що сталося, є й моя провина, бо саме я присилував тебе залишатись віч-на-віч з непереможним ворогом». Арасп відповів: «Кіре, в цьому випадку ти повівся так само шляхетно, як і завжди. Ти ще раз довів, що в тебе добре серце і що ти схильний прощати людям їхні провини. І це в той час, коли інші ладні сипнути солі на мою рану. Відтоді як розійшлася чутка про мій проступок, мої вороги зловтішаються, а друзі радять скоріше шезнути з твоїх очей, щоб уникнути кари за негарний вчинок». На це Кір йому відповів: «Ось і чудово. Такі балачки дуже доречні. Завдяки їм ти маєш нагоду зробити велику послугу мені і моїм союзникам». — «Я радий, — сказав Арасп, — що маю нагоду тобі прислужитись». — «Якщо ти під приводом, що втікаєш від мене, перейдеш на ворожий бік, то я певен — тобі пощастить увійти в довір'я ворогів». — «Мабуть, пощастить, — запевнив Арасп, — Тільки хай мої друзі розпустять чутки, що я втік від тебе». — «А потім ти повернешся сюди й розкажеш, що робиться у ворожому таборі. Повіривши тобі, вони втаємничать тебе в свої задуми, і ти зможеш докладно розвідати все, що нам потрібно». — «Я вирушаю негайно, — сказав Арасп. — Можеш бути певний, що все буде гаразд. Вже одне те, що я тікаю тепер, коли мені загрожує твоя кара, стане достатньою підставою повірити мені». — «А чи зможеш ти залишити красуню Пантею?» — «Я прекрасно усвідомлюю, Кіре, що в мені живуть дві душі: цієї філософії я навчився в лицемірного софіста Ерота. Бо якби була одна душа, то вона не могла б бути водночас і доброю, і злою, одночасно прагнути добра і зла, одночасно хотіти зробити якесь діло й не хотіти зробити його. Мабуть-таки, в кожній людині є дві душі: якщо має перевагу добра душа, ми творимо добро, якщо верх бере лиха — ми коїмо лихо. Але тепер при твоїй допомозі в мене переважає добра душа». — «Якщо ти справді збираєшся вирушати негайно, — сказав Кір, — то я поясню тобі, що ти мусиш зробити, коли увійдеш в довір'я до ворогів. Розповідай їм про наше становище, але так, щоб твоє повідомлення сплутало їхні плани, наприклад, ти скажеш, що ми готуємось напасти на їхню країну, а де саме, ще не вирішили. Почувши це, вони не зможуть зібрати всіх своїх сил в одному місці, тому що кожний з них буде тривожитись за власні володіння. Залишайся в них якнайдовше, бо нам дуже важ-

ливо знати про їхні задуми, коли їхнє військо і наше наблизяться одне до одного. Можеш їм навіть порадити, як вишикувати військо, розташувати загони перед битвою. Коли ти перебіжиш до нас, знаючи, де хто стоїть, вони не зважаться змінити намічений бойовий стрій, побояться перебудувати його, щоб не виникло плутанини». Арасп вийшов від Кіра, взяв із собою найвірніших слуг і, поговоривши з людьми, які могли посприяти у здійсненні його задуму, поїхав.

Пантея ж, дізнавшись, що Арасп утік до ворожого табору, веліла переказати Кірові: «Кіре, не журись, що Арасп став перекинчиком. Якщо ти дозволиш послати гінця до мого чоловіка, запевняю тебе: ти здобудеш куди вірнішого й надійнішого друга, аніж Арасп. Ручуся: він приведе стільки війська, скільки зможе зібрати. Батько нинішнього царя був великим другом мого чоловіка Абрадата, але син постарався розлучити мене з чоловіком. Отож я впевнена, що мій чоловік, який вважає його негідником, радо перейде на бік такої людини, як ти».

Кір вислухав цю пропозицію і дав згоду: хай Пантея пошле листа своєму чоловікові. Так вона й зробила. Одержавши від дружини табличку і дізнавшись, що вона жива й здорова, Абрадат вирішив перейти на бік Кіра разом із загonom, який налічував близько двох тисяч вершників. Коли вони наблизились до перських передових постів, Абрадат послав гінця до Кіра сповістити, хто це й чого йде. Кір велів негайно відвести Абрадата до дружини. Як то завжди буває, коли двоє зустрінуться несподівано, вони кинулись одне одному в обійми. Потім Пантея розповіла чоловікові, як людяно повівся з нею Кір, який він порядний і добрий. Абрадат запитав: «Чим, кохана Панте, я зміг би віддячити Кірові за тебе і за себе?» — «Приязню, такою самою щирою приязню, яку він виявив до тебе», — відповіла Пантея.

Потім Абрадат пішов до Кіра. Підступив до нього, узяв його за праву руку й проказав: «Кіре, за те добре діло, яке ти зробив для мене з дружиною, я зможу найкраще віддячити тобі тим, що стану твоїм другом, слугою й союзником. Допомогатиму здійснити кожний твій задум, і то — не шкодуючи своїх сил». — «Щиро вдячний за ці слова, — відповів Кір, — і поки що відпускаю тебе, щоб ти повечеряв з дружиною, а днюватимеш у моєму наметі серед своїх і моїх друзів».

Коли Абрадат побачив, що Кір споряджає бойові коліс-

ниці, прилаштовуючи до них серпи і вбираючи в панцир коней та візничих, він наказав своїм людям теж спорядити сотню колісниць, цілком схожих на Кірові. І сам узявся керувати ними під час битви, приготувавши для себе колісницю з чотирма дишлями й восьмериком коней. Його дружина Пантея пожертвувала своїми коштовними прикрасами, веліла викувати йому з них золотий обладунок — шолом, наручники тощо, — а коней вкрити мідною бронєю.

Весь свій час Абрадат віддавав підготовці до битви. Кір, побачивши його колісницю з чотирма дишлями, подумав, що можна б побудувати колісницю на вісім дишлів, велику, схожу на вежу, і запрягти в неї вісім пар волів. Разом з колесами вона була аж у три лікті заввишки. Кір зміркував, що такі колісниці зможуть неабияк підсилити його фалангу. Він перевірів, як пересуваються ці споруди. Виявилось — досить легко. Тоді він звелів поставити ці вежі на колесах у бойові лави свого війська.

Книга VI, розділ 4

На другий день вранці Кір приніс жертву богам, а військо після сніданку й узливання вдяглося у гарні хітони, панцири й шоломи. На коней надягли нагрудники й налобники, верхових коней покрили ще й бронєю на крижах, а в коней, запряжених у колісниці, і боки були захищені міддю. Отож усе військо сяяло міддю і красувалось пурпуром. Пишно була прикрашена колісниця Абрадата з чотирма дишлями й восьмериком коней. Коли він узявся надягати льняний панцир, який звичайно вдягали до бою його співвітчизники, Пантея винесла золотий шолом, наручники, широкі зап'ястя, наручні кисті, пурпуровий хітон, що сягав йому аж до п'ят і внизу мав складки, а на шолом султан гіацинтового кольору. Цей дарунок Пантея приготувала потай від свого чоловіка, знявши попередньо мірку з його обладунку. З подивом глянувши на ці речі, Абрадат запитав Пантею: «Це ти, дорога жінко, щоб виготовити для мене таку зброю, віддала свої коштовності?» — «Так, — відповіла Пантея, — але, клянусь Зевсом, те, що найдорожче, залишилось у мене. Якщо ти всім здаватимешся таким, яким ти є для мене, то будеш моєю найбільшою коштовністю». З цими словами вона почала надягати на нього зброю, і, хоч силкувалася стримати плач, по її щоках котилися сльози. Абрадат, від природи ставний

красень, тепер виглядав особливо гарно й шляхетно. Він узяв від візничого віжки і вже збирався сісти на колісницю. Але цієї хвилини Пантея веліла присутнім відійти вбік і сказала йому такі слова: «Абрадате! Якщо є десь на світі жінки, котрі люблять своїх чоловіків більше від свого життя, то ти, звичайно, знаєш, що я одна з них. Та й навіщо про це говорити? Мої вчинки, мабуть, переконливіші, ніж оці мої слова. Але, хоч яка палка моя любов,— це добре тобі відомо,— я воліла б разом з тобою піти в могилу, аби тільки ти бився хоробро, аніж жити в ганьбі з чоловіком, вкритим неславою. Ось як високо я ставлю свою й твою честь. Тепер іще одна річ. Ми перед Кіром у великому боргу, бо він мене, полонянку, частку його воєнної здобичі, не взяв собі ні як рабину, ні як вільну, а натомість зберіг мене для тебе, наче дружину свого брата. Нарешті, коли Арасп, який мене охороняв, зрадив Кіра, я запевнила його, що ти станеш йому відданішим і чеснішим другом, ніж Арасп, якщо він дозволить мені перетягнути тебе на його бік».

Так прощалася з чоловіком Пантея. А Абрадат, зворушений її словами, поклав руку їй на голову і, звернувши погляд до неба, заволав: «Великий Зевсе! Дозволь мені виявитись чоловіком, гідним Пантеї, і другом, гідним Кіра, який повівся з нами так великодушно!»

Сказавши це, він зійшов на колісницю.

Коли візничий зачинив дверцята, Пантея, яка не знала, чим іще виявити свою любов до чоловіка, почала цілувати колісницю. Колісниця рушила з місця, а вона бігла за нею, поки Абрадат оглянувся і гукнув: «Годі тобі, Пантеє, прощай і вертайся додому!» Тоді євнухи і служниці підхопили її й завели у візок, поклали на сидіння й опустили завіски. Тільки тепер, коли відійшла Пантея, присутні могли намилуватись незабутнім видовищем — Абрадатом і його колісницею.

Книга VII, розділи 1—2

Опис битви персів з лідійцями. Абрадат гине на полі слави. Кір захоплює столицю Лідії Сарди і бере в полон лідійського царя Креза.

Книга VII, розділ 3

Кір покликав до себе своїх охоронців і запитав: «Скажіть мені, чи не бачив часом хтось із вас Абрадата? Ра-

ніше він не цурався мого товариства, а тепер його немає й близько. Це мене дуже дивує». — «Царю, його вже немає на світі, — пояснив один із охоронців, — він загинув у бою, врізався колісницею в лави єгиптян і загинув. Кажуть, за винятком його почту, всі повернули назад, коли побачили єгипетський стрій. Дружина його, кажуть, підняла вбитого і, поклавши на свій візок, привезла кудись сюди, на берег річки Пактол⁴. Його євнухи і слуги копають на одному з горбів могилу для небіжчика, а дружина, розповідають, прикрасивши його всім, що мала найдорогоціннішого, сидить там на землі і тримає його голову на колінах». Почувши таке, Кір сплеснув у долоні, скочив на коня і з тисячею вершників погнав у бік сумного обряду. Гадатові і Гобріві наказав узяти які тільки є дорогоцінні прикраси для вшанування загиблого друга й хороброго воїна і мчати за ним. Одночасно всі, хто мав стада, одержали наказ пригнати туди якнайбільше биків, коней і овець, щоб принести жертву за упокій душі Абрадата.

Побачив Кір Пантею, яка сиділа на землі біля загиблого, заридав і сказав: «Хоробрий і вірний друже! Ти так передчасно пішов від нас!» Він узяв небіжчика за праву руку, і рука відпала від тіла, бо була відрубана в бою мечем єгиптянина. Побачивши це, Кір був вражений ще більшим болем. Пантея заголосила, взяла в Кіра руку чоловіка, вкрила її поцілунками і якомога ретельніше приклала до місця. «Кіре, — сказала вона, — так само понівечений він увесь, усе його тіло. Краще тобі на це не дивитись. Така доля спіткала його, мабуть, більше з моєї вини, ніж з твоєї, Кіре. Необачна, я вперто наполягала, щоб він своєю доблестю віддячив тобі за твою ириязнь, та й він сам, гадаю, думав тільки про те, щоб тобі прислужитися, і забув усяку осторогу. Отже, він закінчив свій вік бездоганно, а я, яка дала йому згубну пораду, лишилася жива і сиджу отут поруч з ним». Кір деякий час мовчки плакав, потім промовив: «Пантеє, твій чоловік загинув на полі слави; він пішов від нас, перемігши ворога. Прийми від мене оці дари для покійного (у цей час з'явилися Гобрій і Гадат, несучи силу-силенну дорогоцінних оздоб) і повір, що його ми вшануємо іншими почестями: йому спорудять величний пам'ятник, на його честь буде здійснено похоронне жертвоприношення, достойне такої хороброї людини, як він. І тебе не залишимо без уваги: за твою скромність та чесність і за

всі інші чесноти я буду тебе поважати і дам в твоє розпорядження когось із мого почту, який відвезе тебе, куди ти захочеш, скажи тільки куди».

«Не журись, Кіре,— мовила Пантея,— я не буду приховувати від тебе, до кого хочу».

Зрештою Кір від'їхав, сповнений співчуття до цієї жінки, яка втратила такого чоловіка, і жалкуючи за тим, хто залишив таку незвичайну дружину і більше її не побачить. А Пантея веліла своїм євнухам відійти подалі. «Хай я поплачу над ним досхочу»,— сказала вона. Затримала при собі тільки няньку і наказала їй, щоб після смерті загорнула її з чоловіком в один саван. Нянька довго благала господиню, щоб вона не заподіювала собі смерть, але намарно. Бачачи, що її благання лише дратують господиню, вона сіла й заплакала. Пантея витягла кинджал, заздалегідь наготовлений, і, загнавши його собі в серце, схилила голову на груди чоловікові, та так і померла. Нянька, голосячи, накрила мертву подружню пару, як веліла Пантея. Коли Кір дізнався про вчинок Пантеї, він поспішив туди в надії чимось допомогти. Євнухи (їх було троє), побачивши, що скоїла їхня господиня, покінчили з собою на тому самому місці, де їм наказала стояти Пантея.

З сумом дивився Кір на це видовище смерті. Глибоко вражений вчинком цієї незвичайної жінки, він пішов звідтіля з болем у серці. За його наказом Пантею і Абрата поховали з належними почестями, а на їхній могилі, як переказують, поставлено величний пам'ятник.

ГЕРАКЛ НА РОЗДОРІЖЖІ

«Спогади про Сократа», кн. II, розд. I, 21.

Коли Геракл,— каже вчений Продік¹ у своєму творі про Геракла,— переходив з дитячого віку в юнацький (це та пора, коли підлітки стають самостійними і можна визначити, якою дорогою вони підуть далі: чесноти чи пороку), він подався в безлюдне місце, сів і став розмірковувати, яку дорогу йому обрати — ту чи ту. Дивиться — до нього підходять дві жінки, обидві високі на зріст. Одна з них — гарна з лиця, шляхетної зовнішності, чепурна, вбрана у біле — йшла стриманою ходою, скромно потупивши очі. Друга була опасиста, м'якотіла; обличчя біле й рум'яне, проте не від природи, а завдяки білилам

і рум'янам; плечі випроставі, щоб фігура здавалася стрункішою, ніж була від природи; широко розплющені очі дивилися прямо на нього, легкий одяг принадно відкривав молоде тіло; вона часто оглядала себе, стежила також, чи звертають на неї увагу інші, озиралась навіть на свою власну тінь.

Перша прямувала до Геракла рівною ходою, без поспіху, друга ж наостанку підбігла, випередила її й одразу заговорила з ним. Ось що вона сказала йому: «Бачу, Геракле, ти розмірковуєш, якою життєвою дорогою тобі йти. Якщо подружиш зі мною, я поведу тебе по дорозі приємній і легкій; на ній ти скуштуєш усіх насолод життя і проживеш вік, не знаючи ніяких клопотів. Насамперед тобі не доведеться ні воювати, ні працювати, а будеш думати лише про те, щоб солодко попоїсти, добре випити, чим би втішити зір та слух, чим вдовольнити нюх і дотик, як спати щонайм'якше і як оцє все мати задурно. А якщо не вистачить тобі своїх статків, не бійся, я врятую тебе від потреби заробляти на життя працею рук своїх, тобі не доведеться напружувати своє тіло й розум, ти будеш користатися плодами чужої праці, споживати те, що надбали інші, і при цьому не відчуватимеш докорів сумління. Своїм друзям я відкриваю безліч способів прожити весь вік у розкошах».

Вислухавши ці слова, Геракл запитав: «Як же тебе звуть, жінко?»

«Мої друзі,— відповіла та,— називають мене Втіхою, а вороги іменують Порочністю».

Тим часом підійшла друга жінка і мовила: «І я прийшла до тебе, Геракле, бо знаю твоїх батьків і, поки ти ріс, добре вивчила твої природні схильності. Отже, якщо ти підеш дорогою, яку покажу тобі я, то творитимеш великі діла, і за твої добродійства люди ще більше тебе поважатимуть і славитимуть. Не хочу тебе обманювати обіцянками про те, що ти будеш тільки тішитись насолодами, а розповім правдиво, як боги влаштували людське життя. З усього того, що є на світі корисного і прекрасного, вони нічого не дають людям без праці й зусиль. Хочеш, щоб боги були доброзичливими до тебе,— шануй їх, хочеш, щоб тебе любили друзі,— роби їм добро, хочеш, щоб тебе поважали в якомусь місті,— будь корисний цьому місту; хочеш, щоб уся Греція захоплювалась твоєю мужністю,— служи Греції; хочеш, щоб земля приносила рясні плоди,— старанно обробляй землю; хочеш мати

численні стада — дбай як слід про худобу; прагнеш стати славним воїном, щоб захищати друзів та перемагати ворогів, — навчися в знавців володіти зброєю і підтримуй свою майстерність постійними вправами; хочеш мати фізичну силу — привчай своє тіло коритись розумові й посилено гартуй його так, щоб з тебе зійшло сто потів».

Тут втрутилась Порочність. Вона сказала: «Чи розумієш ти, Геракле, який важкий і довгий шлях до життєвих радощів пропонує тобі ця жінка? А я поведу тебе до щастя легкою й короткою дорогою».

На це Доброчесність відповіла: «Мовчала б ти краще, нікчемо! Що хорошого можеш ти запропонувати людям? Яке задоволення матиме людина, коли все їй діставатиметься без праці, без зусиль? Вона не чекатиме, поки в неї з'явиться природне бажання, а задовольнятиме його заздальгідь: їстиме, не встигнувши зголодніти, питиме, не відчуваючи спраги. А щоб збудити смак, вживатиме різні штучні присмачки; щоб пилося краще, діставатиме дорогі вина, а влітку шукатиме льоду; щоб спалось приємніше, не тільки стелитиме собі подушки під боки, а й зробить ліжко-качалку, тому що їй хотітиметься спати не від втоми, яка настає після праці, а від безділля. Любовну пристрасть вона викликатиме штучно, раніше ніж з'явиться потреба в ній, придумуючи для цього різні засоби. Ось як ти шануєш своїх прихильників: уночі їх виснажуєш, а вдень, у найкращу для праці пору, велиш їм спати. Хоч ти і безсмертна, але з сонму богів тебе вигнали, і добрі люди не бажать з тобою знатися. Найприємніших слів — щоб тебе хто хвалив — ти не чуєш; найприсмипішого видовища ти не бачиш, тому що не можеш побачити жодного гарного вчинку. А хто повірить твоїм словам? Хто допоможе тобі в біді? Хто при здоровому глузді зважиться стати одним з твоїх прихильників? У молоді роки вони немичні тілом, а в похилому віці недоумкуваті; замолоду цураються праці, переговорані й розціжені, а на старості літ ледве тримаються на ногах, безсилі, змучені соромом за те, що патворили за своє життя, картаючи себе: навіщо, мовляв, було так пересичуватись насолодами в молодості, а на старість залишити сам тягар недолугості. Я ж живу з богами, спілкуюся з чесними людьми, жодне добре діло, ні боже, ні людське, не обходиться без мене; я користуюсь найбільшою повагою і в богів, і в тих людей, котрі цінують чесноти. Я — улюблена співробітниця митців, надійна охорона дому, добро-

зичлива помічниця слугам, добра пособниця в мирній праці, вірна союзниця у війні, найкраща товаришка у дружбі. І саме моїм друзям найліпше смакує і їжа, і питво. Смакує тому, що вони їдять і п'ють тоді, коли відчують голод і спрагу. Сон у них солодший, ніж у пероб; вони не нарікають, коли їм доводиться рано вставати, і заради сну вони не заведують своїх обов'язків. Молоді радіють похвалам старших, похилі віком пишаються тим, що їх шанують молоді, тішаться спогадами про свої славні діла, охоче роблять те, що їм під силу робити, тому що завдяки мені вони милі богам, дорогі друзям, шановані батьківщиною. А коли приходить призначений долею кінець, вони не лежать, забуті безславно, а живуть у піснях і вдячній пам'яті всіх часів. Якщо ти, Геракле, сину чесних батьків, здійсниш славні подвиги, то здобудеш божественне щастя».

Геракл, не вагаючись, вибрав дорогу Доброчесності.

Ктесій

(бл. 440—бл. 380 рр. до н. е.)

НЕРОЗДІЛЕНЕ КОХАННЯ

*«Історія Персії»,
уривок із збірника фрагментів
грецьких істориків,
за виданням К. Мюллера; т. III,
с. 364, фрагм. 25—28.*

Після Артая в Мідії¹ панував протягом 22 років Артіц, наступником якого був Астібар. За його царювання парфяни² повстали проти мідян і віддали свою країну разом із столицею сакам. Це призвело до війни між саками й мідянами. На полі бою особливо відзначилась Зарінея, відважна дружина царя саків Мермера, жінка напрочуд вродлива і водночас великого розуму і завзяття. Поражена в битві, вона втікала на коні (у саків жінки воюють, як амазонки)³, але її наздогнав Стріангей, зять царя мідян, скинув з коня і намірився було вбити. Проте жінка була така гарна і так благала про помилування, що розчулений Стріангей відпустив її живою й неущокованою. Невдовзі він попав до саків у полон і за наказом Мермера мав бути страчений. Зарінея попросила чоловіка дарувати бранцю життя, але той був неблаганний. Тоді вона звільнила кількох полонених і з їх допомогою умертвила чоловіка, щоб зберегти життя своєму рятівникові.

Потім між саками й мідянами було укладено угоду про союз та тісну дружбу, і парфяни знову стали підданими мідян.

Після вбивства царя саків Мермера, Стріангей, серце якого вже й до того хилилось до Зарінеї, тим паче покохав її, а вона його. Отож, коли він завітав до міста Роксанаки, де жила Зарінея, цариця саків вийшла йому назустріч, радісно привітала його, поцілувала на очах у всіх придворних і сіла в його колісницю. А потім, жваво розмовляючи, вони ввійшли в палац. Зарінея влаштувала пишну учту для Стріангея і для його озброєного почту. Після учти Стріангей пішов у відведені для нього покої, безперестанку зітхаючи від любові до Зарінеї. Неспро-

можний опанувати себе, він звірив свої почуття пайвідданішому із своїх євнухів. Той підбадьорив Стріангея й порадив йому облишити надмірну несміливість і освідчитись Зарінеї. Стріангей дав себе переконати й негайно пішов до цариці. Вона прийняла його люб'язно, він же повагався, тяжко позіхав, міняючись на обличчі, і зрештою таки зважився освідчитися в своїх почуттях. Сказав, що сохне від пристрасного кохання до неї і туги. Але Зарінея відхилила його домагання. Сказала, що, погодившись на них, вкрила б себе ганьбою. А ще більшою, мовляв, ганьбою і безчестям вкриє він себе. Адже Стріангей має за дружину Ройтею, дочку Астібара, жінку, як вона чула, дуже вродливу, куди вродливішу за неї, а також за багатьох інших жінок. Йому слід не тільки бути мужнім на полі бою, а й мужньо боротися з власними пристрастями, щоб не стати рабом скороминущої насолоди, якої можна зазнати і з наложницями. Інакше, якщо про його зраду дізнається Ройтея, йому не минути великого лиха. Хай він стримає це своє бажання, хай просить у неї чогось іншого, і вона задовольнить будь-яке інше з його прохань. Почувши таку відповідь, Стріангей довго мовчав, потім обійняв на прощання царицю й поїхав. Але журба сушила його що далі, то дужче, і він часто жалівся євнухові, нарікав на свою долю. Зрештою узяв він пергамент, написав листа до Зарінеї і примусив євнуха запрягтися, що вручить листа цариці після того, як він, Стріангей, заподіє собі смерть. Ось що було в тому листі: «Стріангей вітає Зарінею. Я пощадив тебе в бою, отже, мені ти завдячуєш тим, що живеш на світі й тішишся благами життя, а ти занастила мене, тобто відплатила злом за моє добро. Якщо ти вважаєш, що вчинила по совісті, хай тобі в усьому таланить, будь щаслива. Якщо ж ти пішла проти веління свого серця, бажаю тобі зазнати такого ж відчаю, якого я зазнав, бо гину через тебе».

Листа цього він поклав під подушку, попросив меча і мужньо позбавив себе життя.

А Зарінея ще довго правила своїм народом. Вона підняла добробут країни, заснувала багато міст, а також була для своїх співвітчизників зразком добропорядності.

ПОМСТА ПАРІСАТІДИ

*«Історія Персії», за викладом
Плутарха в біографії Артаксеркса,
розд. 17, 19.*

Масабат, царський євнух, який відрубав у мертвого Кіра¹ голову й руку, був чоловік обачний і не давав ніякого приводу присікаться до себе. Отож Парісатіда², Кірова мати, довго думала, як занапастити його, і зрештою придумала підступний план. Вона була жінка розумна і, між іншим, уміла майстерно грати в кості. До війни часто грала з царем³; після війни вона помирилася з ним і ставилась до нього доброзичливо, потурала його любовним пригодам. Статіру⁴, цареву дружину, вона ненавиділа і старалась розлучити її з царем, бажаючи мати на нього неподільний вплив. І ось одного разу, коли він нудьгував без діла, вона запропонувала йому грати в кості на тисячу дариків⁵. Парісатіда дала йому виграти й заплатила гроші. Вдаючи, що прикро вражена програшем, вона запропонувала зіграти ще раз — на євнухів. Цар погодився. Домовилися, що переможець може вибрати будь-якого євнуха, крім п'ятох найвірніших, одібраних кожним гравцем заздалегідь, — на них не гратимуть. Почали вони гру. Парісатіда кидала кості дуже старанно й зосереджено, до того ж їй щастило, і зрештою вона виграла. І відтак взяла Масабата, який був у числі євнухів, заявлених царем на ставку. Цар і не запідозрив намірів матері, а вона зразу віддала Масабата катам і веліла здерти з нього живцем шкіру, тіло розп'ясти на трьох колесах, а шкіру прибити окремо. Цар розгнівався на Парісатіду, став їй докоряти. Вона ж глузливо відмовила: «Який ти жалісливий! Тобі шкода старого, бридкого євнуха, а я от програла тисячу дариків і нічого, не побиваюсь». Прикро було цареві, що його так обдурили, але він на цей раз стерпів, не вжив ніяких заходів проти лихих підступів. Статіра ж, яка відкрито ворогувала з Парісатідою, дорікала йому за це, пагадуючи, що мати прагне помститись за Кіра і не можна дозволити, щоб вона безкарно чинила жорстоку розправу над вірними цареві слугами.

Парісатіда ненавиділа Статіру й лютувала, бачачи, що сила її велика, бо вона користується любов'ю й довірою царя. І Парісатіда задумала погубити її, знаючи, що наражає себе на величезну небезпеку. Лиходійка мала вірну служницю, яка користувалась її великою прихильністю. Звали її Гігія. Охоплені взаємною підозрою і розсварені, Парісатіда і Статіра деякий час уникали зустрічей, потім знову почали разом обідати, але вони остерігались одна одної і тому їли ті ж самі страви і притому з одного й того ж посуду. Якось до обіду була подана засмажена маленька пташка. Парісатіда розрізала цю пташку навпіл невеликим ножом, один бік якого був намазаний отрутою. Неотруєну половину пташки вона взяла собі й почала їсти, а отруєну подала Статірі. Статіра, бачачи, що Парісатіда їсть свою половину, не підозрюючи злого наміру, з'їла свою отруєну частку. Незабаром її почало корчити, і вона загинула в страшних муках. Умираючи, Статіра зрозуміла, хто вкоротив їй віку, і сказала цареві: це, мовляв, лиходійство матері. Та цар і сам знав, яка його мати злопам'ятна і підступна. Він одразу взявся розшукувати злочинця: велів схопити і катувати слуг та наближених матері. Гігію Парісатіда довгий час тримала в своїх покоях і не видала на вимогу царя. Але згодом, коли вона, на прохання Гігії, відпустила її вночі додому, цар влаштував засідку, схопив помічницю лиходійки і скарав на смерть.

Харет Мітіленський

(Перша половина IV ст. до н. е.)

ЗАРУЧИННИ УВІ СНІ

«Історія Александра Македонського», уривок.

Гістасп¹ мав молодшого брата Заріадра. Старший правив Мідією, а молодший — розлогою країною на північ від Кавказьких гір аж по Дон. На тім боці Дону володарював цар маратів² Омарт, у якого була дочка, на ймення Одатіда. Вона, як записано в історичних книгах, побачила одного разу уві сні Заріадра й одразу закохалася в нього; те ж саме сталося з Заріадром — йому приснилася й полюбилась Одатіда. З тої хвилини, коли їм з'явилося уві сні видиво, вони почали сохнути від любовної туги. Додамо, що Одатіда була першою красунею серед усіх дівчат Азії, а Заріадр також був вродливий юнак. Отож Заріадр вирядив до Омарта сватів з уклінним проханням видати за нього Одатіду. Омарт, однак, не дав своєї згоди, бо, не маючи нащадка чоловічої статі, хотів видати дочку за когось із своїх родичів. Невдовзі він запросив до себе всіх сановників своєї держави, своїх друзів і родичів, щоб влаштувати весілля Одатіди, але не обмовився жодним словечком, за кого саме збирається її видати. Коли гуляння було в розпалі, батько покликав Одатіду в бенкетну залу і сказав так, що всі гості почули його слова: «Сьогодні врочий день твого весілля, дочко. Тим-то роздивись і придивись до всіх, тут зібраних, потім візьми золотий келих, наповни його вином і дай тому, чиєю дружиною хочеш стати: він назве тебе своєю дружиною»³. Одатіда оглянула всіх довкола і вийшла з плачем, бо сподівалась побачити Заріадра, якого встигла повідомити, що готуються весільні урочистості. А тим часом Заріадр, який стояв табором на березі Дону, потай від свого війська вночі перебрався через річку в супроводі візничого, сів на колісницю й помчав чимдуж степом. Їхати було далеко — біля 800 стадіїв⁴.

Наблизившись до Омартової ставки, де відбувалося сватання, він залишив візничого з колісницею в затишному місці, а сам у скіфському вбранні пішки рушив далі. Так

прибув у палац, побачив Одатіду, яка стояла при столі і, заливаючись сльозами, поволі мішала вино у келиху. Заріадр підійшов до неї і сказав: «Одатідо, ось я біля тебе, я, кого ти собі бажала, я — Заріадр». Дивиться вона — перед нею ставний юнак, той, який їй приснився. Зраділа вона невимовно, подала йому келих. Він забрав з собою Одатіду, посадовив на свою колісницю й чимдуж тікати. Служниці, які знали про кохання своєї владарки, тримали її втечу в таємниці, а коли батько звелів пошукати дочку, сказали, що не можуть її знайти, — мовляв, ділась невідомо куди. Історія цього кохання добре знапа серед народів, які паселяють Азію, і будить винятковий подив. Її зображають на стінах храмів, царських палаців і будинків приватних осіб, а знать залюбки дає ім'я Одатіда своїм дочкам.

Тімей

(бл. 350—бл. 254 рр. до н. е.)

ЯК П'ЯНИЦІ ПОДОРОЖУВАЛИ МОРЕМ

«Історія Сіцилії», фрагмент.

У сіцилійському місті Акраганті¹ один будинок має назву «Трієра»². Історія цієї назви така. Якось зібрався в цьому домі гурт юнаків, і влаштували вони гулянку. Напилися так, що зовсім втратили тяму. Їм ввижалося, ніби вони плывуть на трієрі серед розбурханого моря, і її розгойдують високі хвилі. Знавівшись від страху, вони почали викидати з вікон на вулицю посуд та інше домашнє начиння: їм причулося, що гукає стерничий — наказує звільнити корабель від вантажу, бо розходїлася буря. На вулиці зібрався натовп, люди розхапували викинуті речі, а п'яні юнаки шалїли й далі. І повикидали все, що було в домі. Наступного дня прийшли в той дїм міські урядовці. А юнаки лежать долі, геть заслабли, наче після морської хитавиці. Урядовці питають, що тут діється, а юнаки їм: «Зірвалася буря, і ми викинули в море весь вантаж, бо інакше корабель потонув би». Урядовці дивляться на них і дивуються: дурні вони, чи що? А один з юнаків, найстарший, заволав: «О всемогутні, милостиві тритони!³ Повірте мені, ще ніколи не знавав я такого страху! Наляканий, я втік у трюм, сховався в найдальший куток». Урядовці бачать, що ці юнаки ніякі не бешкетники, просто вино забило їм памороки. Тож урядовці не притягли їх до відповідальності, лише покартали й наказали надалі не напиватися. А юнаки дякують їм і запевняють: «Якщо вийдемо живими й здоровими з цієї бурі й допливемо додому, то вам, нашим рятівникам, поставимо в рідному нашому місті на видному місці статуї поряд з статуями інших богів, бо ви вчасно з'явилися, щоб нас врятувати». Саме тому цей будинок і дістав назву «Трієра».

Діон Хрісостом

(бл. 40— після 112 рр. н. е.).

СІЛЬСЬКА ІДИЛІЯ

«Евбейський мисливець», розд. 1—79.

Все, що збираюсь розповісти вам, я бачив на власні очі. Як ви, певно, знаєте, найбільше люблять оповідати про бачене люди старі — для цього вони використовують будь-яку нагоду, але не тільки вони. Також люблять робити це ті, кому довелося поїздити, помандрувати по світу. Та воно й зрозуміло: адже й старі люди, і мандрівники багато чого бачили, отож їм і кортить розповісти про це людям. Так само й мені хочеться розказати про те, що я бачив: про людей, яких я спіткав у самому серці Еллади, про те, як вони живуть.

Одного разу наприкінці літа мені довелося пливати на вуглому човнику з кількома рибалками з острова Хіос¹. Дорогою захопила нас буря. З великими труднощами нам пощастило все-таки добратись до берегів Евбеї². Але узбережжя було кам'янисте, і наш човник розбився об скелю. Рибалки подались до шукачів пурпурових черепашок (оселя їхня виднілась на поблиській косі), і ті прийняли їх до свого гурту.

Покинутий рибалками і не знаючи, де мені шукати пристановища, я простував понад берегом — може ж, побачу судно: чи то пливе понад берегом, чи стоїть на якорі. Довго йшов я, куди очі дивляться, і не зустрів жодної живої душі, але наткнувся на оленя, який, очевидно, тільки що впав із стрімкої прибережної скелі в смугу морського прибою. Хвилі набігали на нього, але він іще був живий. Невдовзі крізь рев морських хвиль долинув згори гавкіт собак. Я видерся нагору й побачив собак, які розгублено гасали туди-сюди. Я втямив, що переслідований ними олень стрибнув зі стрімкого урвища. Дивлюся — йде чоловік, за всіма ознаками мисливець. Обличчя його, з пишною бородою, пашіло здоров'ям, довге волосся спадало йому на потилицю й було охайно розчесане, а не розкуйовджене, як, за словами Гомера, в евбейців у той час, коли греки пішли походом на Трою. Поет,

на мою думку, пише про це з насмішкою, бо інші ахейці, як видно з його опису, стригли волосся.

Цей чоловік запитав мене: «Чи не бачив ти, незнайомцю, оленя, чи не пробігав він повз тебе?» Я відповів: «Авжеж, він лежить он там, на березі». Відтак ми зійшли вниз, і я привів його до оленя. Він витяг його на сухе, здер шкуру, в чому я йому допомагав, наскільки міг, потім відрізав два задні окости й забрав разом зі шкурою. І мене запросив до свого дому поласувати свіжиною: живе він недалечко.

«Спочинеш у нас, переночуєш,— казав він,— а зранку можна буде й далі верстати путь. Найближчим часом у море ніхто не зважиться вийти. Але ти не сумуй. Буря вщухне не скоро, в найкращому разі днів через п'ять. Та й то навряд— ти ж бачиш, як оповитий хмарами Евбейський кряж».

Потім запитав мене, звідкіль я, і як попав, і чи не розбилося судно. Я відповів: «Приплив на рибальському човні. Не було коли чекати судна, то попросився до рибалок. Наш човник викинуло на берег, і він розбився».

«Інакше й бути не могло,— зауважив мисливець.— Поглянь лишень, який тут крутий берег. Це горезвісні Евбейські стрімчаки. Якщо хвилі женуть на них корабель, то пиши пропало: рідко кому з людей пощастить врятуватися. Рятуються тільки ті, що плывуть на такому легкому човні, як ваш. Ну, а тепер ходи зі мною, не бійся. Відпочинеш після лихої пригоди, а завтра, як буде змога, потурбуємось про те, щоб ти щасливо рушив далі. Допоможемо, раз ми з тобою познайомились. Скидаєшся на городянина і, очевидно, не моряк і не робітник. Ти часом не хворий, бо щось надто худорлявий?»

Я охоче пішов за ним. Пішов без страху, певний, що він не заподіє мені нічого лихого. Я не мав ніяких речей, тільки те, що на мені,— благоденська одежа. Під час моїх тривалих мандрівок я неодноразово мав змогу перекопатися, що бідність— священна і безпечна від нападу. Бідного ніхто не скривдить, його особа ще більш недоторканна, ніж особа посла. Тим-то я з довірою пішов за цим чоловіком. До його житла було приблизно сорок стадіїв. Дорогою він розповідав мені про свої справи, про жінку та дітей, про те, як їм тут живеться. «Нас тут, чужинцю,— сказав він,— дві сім'ї. Живемо поруч. Моя дружина— сестра сусіда, а його дружина— моя сестра. У нас є діти— сини і дочки. Живемо головним чином з по-

лювання, обробляємо також клапоть землі. Але земля ця — не наша власність, вона не успадкована нами від батьків і не куплена нами. Наші батьки, щоправда, були вільні люди, але бідні, як і ми; наймались пасти волів місцевого багатія і з того жили. У того багатія була сила-силенна всякого статку — табуни коней, стада волів, отари овець, родючі ниви, навіть оці гори належали йому. Після його смерті все майно забрала держава (подейкують, що саме задля цього імператор звелів його умертвити); худобу погнали на бойню, а з нею заодно і кілька наших корів. За них нам не заплатили ні гроша. От ми й залишились тут, де досі скотарювали і де побудували дві хатини для себе й невелику обору з дощок — для телят, зроблену нашвидкуруч, бо взимку ми пасли худобу на рівнинах, де було вдосталь доброї паші й сіна, а влітку гнали худобу на гірські пасовиська.

Саме тут наші батьки влаштовували стійбища; між стрімкими скелями пролягла тіниста долина, вздовж долини плине річка, не бурхлива, спокійна, так що корови й телята легко можуть її перейти; вона багатоводна, з чистою водою, бо неподалік б'є джерело, влітку тут прохолодно. Навкруги дубові гаї. Вони дають затишний затінок, у них вдосталь води, тут не водяться гедзі чи інша погань, що могла б докучати худобі. Поміж гаями тягнуться чудові луки, порослі густою травою, так що гнати худобу далеко нема потреби. Тим-то наші батьки пасли стада саме в цьому місці, тут вони й залишились у своїх хижках, сподіваючись знайти якусь іншу роботу і заробіток, а тим часом зорали нивку, ось тут за оборою. Давала вона рясний врожай, бо її щедро угноювали. Коли вже не стало панської худоби, вони почали полювати — чи то з собаками, чи то й без них. Річ у тім, що дві собаки з тих, що пішли за худобою, яку погнали на різню, згодом вернулись, хоч і відійшли далеко. Повернулись, бо худобу гнали чужі люди, а не знайомі їм пастухи. Ці собаки спочатку поводитись так, як сторожові. Коли бачили вовків, то переслідували їх, але на диких вепрів і оленів зовсім не звертали уваги. Коли ж з'являлись ведмеді, вони нападали на них, гавкали, щоб відігнати їх,— вважали, що їхній обов'язок прогнати ворога. А потім якимось скуштували крові кабана й оленя, спробували м'яса, і воно припало їм більше до вподоби, аніж ячмінний хліб. Отож вони переконались, що дичина — то добра пожива, а без неї їм доводиться голодува-

ти. Тоді почали ганятись за будь-яким звіром, який попадався, навчилися винюхувати сліди й вистежувати звірину. Ось так із сторожових собак і перетворились на мисливських, щоправда, пізенько навчилися цього діла, і через те вони не дуже метиковані. Але, коли настала зима й роботи не знайшлося ні в місті, ні на селі, тоді наші батьки старанніше опорядили свої хаті, щільніше загородили обору, ось так і жили тут, обробляючи свій кляпоть землі. Полювати взимку було легше, бо на вологій землі сліди звірини помітніші, та й на снігу вони вирізнялися здалеку, через те шукати звірину було неважко, бо до неї немов вела стежинка, та й звірі не дуже тікали; зайців і сарн можна було навіть піймати в їхніх лігвах.

Ось так з того часу наші батьки і жили тут, іншого життя вони й не шукали; кожний видав свою дочку заміж за сина іншого. Обидва померли майже рік тому в похилому віці, до смерті не хворіли й мали силу в руках. Моя мати й досі жива.

Мій сват ще ніколи не бував у місті, хоч йому вже сповнилось п'ятдесят літ, а я був там двічі, один раз іще хлопцем разом з батьком — гнали туди худобу. А оце не так давно завітав сюди якийсь чоловік, почав вимагати від нас грошей, немовби їх ми маємо! Я поклявся, що ми дали б, якби мали. Він каже: «Ну, то ходімо зі мною в місто». Почастували ми його, чим могли, подарували дві оленячі шкури. І я пішов з ним у місто, бо він усе правив своєї: мовляв, принаймні один із нас неодмінно повинен сходити туди й пояснити, з чого ми тут живемо. Отже, я знову побачив, як і колись, багато великих будинків, обведених міцним муром, а на мурі височіли якісь чотирикутні надбудови; в порту стояло на якорі безліч кораблів, море там було спокійне, мов озеро. Тут, де ти вийшов на берег, заякорити корабель неможливо, через те вони й розбиваються. Оце такі я побачив дива, та ще велику юрму людей. Люди ті страшенно галасували й верещали. Мені здалось, що вони ворогують одне з одним і сваряться. Мій супутник повів мене до якихось старшин і з посмішкою сказав: «Ось вам той, за ким ви мене послали. Нічого в нього немає, крім довгого чуба й хатини з неотесаних колод».

Старшини ці пішли на збори в театр, і я разом з ними. Театр — це щось немов ярок, але не видовжений, а круглий, і не природою утворений, а викопаний і вимощений

кам'яними плитами. Але тебе, либонь, сміх бере, що я тобі таке розповідаю, ти й сам це добре знаєш.

Спочатку весь народ обговорював різні справи, інколи всі нараз кричали схвально й весело, коли були задоволені, інколи, навпаки, вигукували осудливо й гнівно. Невдоволення їхнього, видно, боялись, бо ті, на кого вони кричали, дуже потерпали: одні з них бігали туди-сюди й просили помилування, інші зі страху рвали на собі одяг. Я сам мало не падав від цього репету, немовби в мене гатили хвилі або бив мене грім. Деякі люди виходили на середину або підводились із своїх місць і промовляли до народу, хто стисло, а хто багатослівно. Одних слухали охоче, інших уривали, ледь тільки вони відкривали рота. Коли ж нарешті всі втихомирились, мене вивели на середину. Якийсь чоловік виступив і промовив: «Ось він, громадяни, один із тих, хто чимало років користується державною землею, і не тільки він, до нього те ж саме робив і його батько. Вони пасуть худобу в наших горах, орють землю й полюють, побудували багато домів, розвели виноградники, мають нечувані прибутки, але за користування землею нікому нічого не платять. Цієї землі громада їм не дарувала. Та й з якої речі їм її дарувати? Отож володіють вони громадським майном; наживаються за наш рахунок, нічого для загального добра не роблять, не вділяють громаді нічого із своїх прибутків, живуть, не сплачуючи податків і не маючи ніяких обов'язків, немов почесні громадяни. Але, здається мені, вони ніколи й не бували в нашому місті». Тут я кивнув: мовляв, щира правда, вважай, що не бували. Народ засміявся, а промовець, роздратований цим сміхом, вилаяв мене і, знову звертаючись до зборів, сказав: «Якщо ви вважаєте, що так і треба, то нумо гуртом розбазарювати громадське майно: одні порозтягають гроші з міської скарбниці,— що, до речі, не один робить і тепер,— інші самовільно захоплять землю, хто скільки зможе. Запевняю вас: до цього дійде, якщо ви дозволите цим глителям безплатно користуватись більш ніж тисячею плетрів³ чудової землі, яку можна оподаткувати. Хай дають стільки зерна, щоб кожному громадянинуві припало по три аттічні міри⁴».

Почувши таку нісенітницю, я зареготав, але натовп уже не сміявся, як раніше, а загудів. Промовець розгнівався і, грізно зиркаючи на мене, сказав: «Погляньте-но, який

зухвалий цей покидьок, як він нахабно кепкує з нас. Доведеться, либонь, запроторити його разом з його спільником у в'язницю. Бо я дізнався, що їх там двоє ватажків, вони верховодять над тими людьми, котрі загарбали майже всю землю в горах. Мало того, я переконаний, що вони присвоюють товари з розбитих кораблів, бо живуть над самими Кафарейськими стрімчаками⁵. Інакше звідкіля б у них взялися такі багаті ниви, розбудовані села, така сила худоби, коней, волів і рабів? Ви, певне, дивитесь на його нужденну свитину і шкуру, які він накинув на себе, йдучи сюди. Зробив він так, щоб обманути вас і показати, нібито він злидар, мало не жебрак. А я оце дивлюсь на нього, і мені аж страшно, бо здається, що бачу Навплія із Кафарею⁶. Не сумніваюсь, що він розпачує багаття на вершинах гір, щоб мореплавці розбивались об скелі».

Отак він базікав і наплів ще чимало інших дурниць. Ну, а натовп, слухаючи його, почав лютувати. Мене опанував страх, щоб часом мені не перепало. Але тут виступив інший чоловік — куди добропорядніший, судячи з мови й виразу обличчя. Він насамперед велів зібраним утихомириться. Настала тиша. Тоді він заговорив спокійно й розважливо. Сказав, що ніякого злочину не чинять ті, хто обробляє землю, освоює її, — навпаки, ці люди заслуговують похвали. Не на тих треба обурюватись, хто заселяє й засіває землю, а на тих, хто її марнує. «Адже тепер, громадяни, — провадив він, — майже дві третини наших угідь стоять облогом через недбайливість і брак робочої сили. В мене особисто є чимало плетрів землі, як і в багатьох інших, не лише в горах, а й на рівнинах. Якби хто-небудь захотів її обробляти, я не тільки дозволив би і не взяв орендної плати, але й допоміг би грішми. Ясна річ, та земля набула б куди більшої цінності; до того ж заселена і добре оброблена вона милує око, а коли стоїть пустою, то не тільки не дає ніякої користі власникові, а й породжує до нього зневагу — видно, що він чоловік безгосподарний, не може дати їй ради. Тимто я гадаю, що треба радше заохочувати якомога більше громадян, щоб освоювали громадську землю; хай ті, в кого є засоби, беруть якомога більші ділянки, а бідняки — скільки хто зможе обробити. Таким чином, земля буде оброблена, а ті, хто захоче поратись коло неї, позбудуться двох найгірших лих — неробства і убогства. Протягом десяти років хай вони володіють угіддями без-

платно; опісля відповідно до площі хай дають громаді незначну частину врожаю, а худоби хай розводять скільки завгодно — її не оподатковувати. Якщо землю обробляти буде чужинець, то хай він також на протязі п'яти років нічого не платить, потім брати з нього вдвічі більше, ніж із своїх громадян; якщо ж якийсь чужинець освоїть двісті плетрів, йому слід надавати право громадянства, щоб було якнайбільше бажаючих обробляти землю. Адже нині земля за міськими брамами стоїть пустою, виглядає як цілина, а в межах міста кожен вільний клопоть перетворили як не в пасовисько, то в грядку. Тож дивно мені, що є громадяни, які зводять наклепи на людей, котрі оселились на Кафарейському вибалку, на найвіддаленішій окраїні Евбеї, а не засуджують тих, хто перетворює гімнасій в орну ниву й пасе худобу на ринку. Самі-бо бачите, що наш гімнасій переорали, так що статуї Геракла і багато інших статуй героїв і богів не видно за колоссям; бачите, як вівці попереднього промовця заходять на ринок і пасуться біля будинку міського врядування та інших громадських установ, так що іноземці, які відвідують наше місто, або кепкують з нас, або обурюються, що тут такий непорядок».

Вислухавши його, збори гнівно загули, засуджуючи попереднього промовця.

«Він підштовхує нас на беззаконні і свавільні дії,— правив далі оратор.— Прагне запроторити простодушних трудівників у в'язницю. Мабуть, для того, щоб нікому не кортіло обробляти землі, щоб одні оббирали селян, інші сбшахраювали городян. На мою думку, цим простим людям, справу яких ми обговорюємо, треба дозволити надалі обробляти громадську землю, хай надалі сплачують посильний податок, а за попередні роки — нічого, бо вони обробляли цілинну землю; якщо вони захочуть придбати її у свою власність, треба їм продати якнайдешевше».

Після виступу цього промовця перший знову почав йому заперечувати, і вони довго сперечались. Нарешті звеліли мені взяти слово.

«А що мені сказати?» — заперечив я. «Вислови свою думку про те, що тут говорили», — озвався хтось із присутніх. «Гаразд, — сказав я, — в тому, що казав перший, немає ані крихітки правди. Коли він базикав про ниви, села та плів інші небилиці, мені здавалося, що це мені сниться. Немає там у нас сіл, не маємо ми ні коней, ні ослів, ні волів ніяких. Якби в нас було стільки добра,

скільки він отут перерахував, то ми охоче поділилися б з вами, дали б вам чого завгодно і самі були б задоволені. Нам, зрештою, вистачає того, що в нас є; візьміть собі те, чого вам хочеться, якщо ж захочете забрати все, ми своєю працею придбаємо собі нові статки».

Моя мова сподобалася їм. Архонт⁷ запитав, що ми можемо дати громаді.

«Чотири дуже гарні оленячі шкури»,— відповів я. Люди засміялися, а архонт розгнівався. «Бо ведмежі шкури,— пояснив я,— дуже тверді, а козячі гірші від оленячих; є в нас ще й інші шкури, але одні з них уже старі, інші — замалі; якщо хочете, візьміть і їх». Архонт знову розсердився і сказав, що я — справдешній селяк. А я пацэ: «Знову говориш про села, хіба ти не чув, що в нас ніяких сіл немає?» Тоді він запитав мене, чи згодні ми дати по атічному таланту?⁸ «Ми м'яса не важимо,— я відповів йому,— але дамо те, що в нас є: трохи ми засолили, трохи коптяться, не гірше від засоленого,— кабанячі й оленячі окости та й інше добірне м'ясиво⁹». На ці слова люди почали галасувати й вигукувати, що я прикидаюсь, аби задурити їм голови, а архонт запитав мене, чи є в нас зерно і скільки. Я відповів йому так, як воно й справді було: «Два медимни¹⁰ пшениці, чотири ячменю, стільки ж проса, а бобів — тільки геміект¹¹, бо цього року боби не вродили. Пшеницю і ячмінь візьміть собі, а просо залишіть нам; але якщо воно вам потрібне, то беріть і його».— «А вино ви виробляєте?» — запитав хтось. «Виготовляємо, аякже,— відповів я,— якщо хто-небудь з вас приїде до нас, ми дамо й вина; хай тільки захопить із собою міх, бо міхів у нас нема».— «Скільки у вас виноградних лоз?» — «Дві,— сказав я,— ростуть перед ворітьми, на подвір'ї — двадцять і стільки ж за річкою, ці посадили ми недавно, дуже гарні лози, родять великі грона, якщо тільки перехожі їх не обривають. Але, щоб вам не довелось розпитувати мене про подробиці, я зразу розповім вам про все інше, що в нас є: вісім кіз, безрога корова, гарненьке телятко від неї, чотири коси, чотири мотики, три списи; в кожного з нас є мисливський ніж на диких звірів. Про глиняний посуд навряд чи варто говорити. Є в нас дружини і діти. Живемо у двох хатах, а в третій зберігаємо зерно і шкури».

«Клянуся Зевсом,— втрутився тут перший промовець,— гроші свої ви, либонь, закопали».— «Отож прийди до нас,— кажу я,— і викопай їх, дурню. Хто закопуватиме

гроші? Вони ж бо не ростуть! — Тут усі зареготали і, здається, зареготали з нього. — Оце й усе наше майно. Якщо ви хочете забрати все, охоче вам подаруємо; не треба вам насильно віднімати його в нас, немов у якихось злодіїв чи заброд. Адже ми — громадяни цього міста, як я чув від свого батька. Одного разу він нагодився сюди в той день, коли роздавали гроші, й одержав свою частку, як і всі інші громадяни. Тому ми виховуємо наших дітей так, щоб вони могли виконувати свої громадянські обов'язки. Якщо коли треба буде, вони допоможуть вам захиститись від ворогів чи розбійників. Нині, щоправда, панує мир, але, якщо місту загрожуватиме небезпека, тоді забажаєте, щоб серед вас було побільше таких, як ми. Не думайте, що цей перший промовець візьметься за зброю, щоб захистити вас, хіба що буде воювати язиком, як баба. Ми згодні віддавати частину м'яса і шкур, коли вполюємо якогось звіра; тільки пришліть когось, хто забрав би їх. Якщо накажете нам зруйнувати наші хатини, тому що вони вам заважають, то ми і це зробимо. Але тоді дайте нам якесь житло тут, у місті, бо як нам перенести зиму холодно? Адже в місті багато домів, в яких ніхто не живе. І одного з них нам досить буде. Хіба це злочин, що ми живемо далеко від міста, не побільшуємо стовпища людей і не є для вас тягарем? Далєбі, ми не заслуговуємо того, щоб нас кудись переселяли.

Оцей чоловік зважився стверджувати, що нам вигідно, щоб розбивались кораблі, що ми займаємося злочинними справами, — про цей закид я мало не забув згадати, а слід би було спростувати його в першу чергу. Хто з вас може повірити в таку нісенітницю? Поминаючи жахливість такого злочину, скажу: з розтrochenих кораблів брати нічого, від балок залишаються самі тріски; море викидає на берег лише непотріб, бо наш берег зовсім недоступний. Одного разу я знайшов на березі кілька корзин, і ті прибило до священного дуба неподалік від моря. Хай поб'є мене Зевс, коли я взяв щось чуже чи спробував нажитись на людській біді! Ніколи я не мав ніякої користі від корабельних аварій, навпаки, співчував їхнім жертвам, приймав їх у свою хату, давав їм їсти й пити, допомагав, чим міг, і проводжав до населених місць. Хто з них міг би це посвідчити? Зрештою, я робив це не заради свідчення чи подяки, бо не знав навіть, звідки ці люди. Хай піхто з вас ніколи не попаде в таку біду!»

Сказав я це, аж раптом підводиться якийсь чоловік. «Лишенько моє,— думаю собі,— знайшовся ще один базіка, набреше на мене бозна-що». Але той чоловік мовив:

«Громадяни, я довго сумнівався, чи знаю цього селянина, чи ні, сам собі не вірив. Але тепер бачу, що він мені таки знайомий. Тож було б дуже негарно і навіть підло з мого боку не розповісти, як я з ним спізнався, і не висловити йому вдячності за допомогу, яку він мені подав. Самі знаєте, я тутешній громадянин, як і оцеї чоловік (тут він показав на сусіда, котрий також підвівся). Три роки тому ми пливли на кораблі Сокла. Корабель розбився біля Кафарейського мису, і врятуватись пощастило тільки декільком. Тих, у кого в гаманцях збереглося трохи грошей, прихистили рибалки — шукачі пурпурових черепашок. А ми, викинуті на берег голими, пішли навмання гірською стежинкою в надії, що знайдемо якийсь притулок у пастухів. Від голоду й спраги мало не віддали богові душу. Нарешті добились до якихось хат. Стали й почали гукати. Тоді-то й вийшов оцеї чоловік. Він запросив нас до оселі, розпалив огонь. Одного з нас натер лоєм сам, а другого патерла лоєм його жінка. Оливкової олії в них не було. Потім вони обливали нас теплою водою, аж поки ми й зігрілися. Посадовили за стіл, накинули на нас одяг, який мали, подали нам пшеничний хліб, в той час як самі їли варене м'ясо. Нам дали й вина, самі ж пили воду. Підсмажили й паварили нам удосталь оленини. Коли ми на другий день хотіли вже піти, вони затримали нас іще на три дні. Відтак провели через гори на рівнину, на прощання дали м'яса й подарували по гарній шкурі. Помітивши, що я ще не оклигав, цей чоловік одягнув мене в хітон¹², що його забрав у своєї дочки, а вона накинула на себе якесь дрантя. Хітон цей я повернув, коли ми добрались до села. Отже, як бачите, цей чоловік урятував нам життя».

Народ вислухав його дуже уважно і схвально загомонів. Я ж, упізнавши його, вигукнув: «Здоров, Сотаде!» — підійшов і розцілував обох — його і товариша. Народ мало не падав зо сміху. Аж тоді я зміркував, що в містах цілуватись при зустрічі не заведено.

Опісля підвівся отой добряга, що раніше за мене заступався, і мовив: «Я гадаю, громадяни, що цього чоловіка треба запросити на обід і щедро почастувати. Якби він на війні врятував життя комусь із наших громадян,

прикривши його своїм щитом, хіба не одержав би в нагороду багато цінних дарунків? А тепер, коли він врятував двох громадян і, мабуть, багатьох інших, яких тут немає, невже він не заслуговує на почесні? Замість того хітона, що його він зняв зі своєї дочки й віддав нашому громадянину в біді, місто повинно подарувати йому хітон і плащ, щоб це було заохоченням для інших бути добродіями й підтримувати людину в біді; далі ми повинні ухвалити, що цим поселенцям та їхнім дітям дозволяється володіти тією землею і що ніхто не сміє їх утискати; нарешті, треба дати йому винагороду — сто драхм¹³, хай купить, що йому треба в хазайстві; ці гроші я дам від імені міста зі своїх власних збережень.

Його думка сподобалась усім, і все, що він запропонував, було виконано. Сюди ж таки, в театр, негайно принесли одяг і гроші. Я не хотів нічого брати, але мені пояснили, що обідати одягненим у шкуру непристойно. Тоді я зауважив: «Виходить, сьогодні залишусь без обіду». Все-таки мене одягли в хітон і плащ. Я хотів був зверху накинути ще й шкуру, але мені не дозволили. Грошей я нізащо не хотів брати й поклявся, що не візьму. «Якщо шукаєте когось, хто не відмовиться від них, — сказав я, — дайте їх оцьому промовцеві, щоб він їх закопав; він, видно, розуміється на цьому». Відтоді ніхто більше не порушував нашого спокою».

Коли мисливець закінчив свою розповідь, ми підійшли до хат. Тоді я з усмішкою сказав: «Все ж ти приховав від громадян один свій набуток, причому найкращий з усіх, що маєш». — «Що саме?» — запитав він. «Цей великий город, де, бачу, спіє стільки всякого овочу, і при городі ж є садок». — «Тоді цього городу, — відповів він, — ще не було; ми засадили його пізніше».

Зайшли ми в дім і решту дня відпочивали, лежачи на товстій підстилці з листя і шкур. Господиня сиділа побіч чоловіка, а доросла дочка слугувала нам і наливала солодке темно-червоне вино. Сини зготували м'ясо і подали нам, потім і самі попоїли. Я думав: ці люди по-справжньому щасливі, принаймні вони живуть куди щасливіше, ніж будь-хто з тих, кого я знав. А мені доводилось частенько бувати в домах багатіїв і сидіти з ними за столом, і не тільки в багатих, а й у можновладців — сатрапів і царів. Їх, щоправда, й раніше я не вважав щасливими, а тепер твердо впевнився в цьому, коли бачив, що мої господарі живуть хоч і бідно, але вільні від клопотів

і можуть сповна насолоджуватися їжею і питвом, і куди більше, ніж багатії.

Коли ми наситились, зайшов сусід, а з ним і його син, ставний юнак, який приніс зайця. Ввійшовши, він густо почервонів і, в той час як батько вітався з нами, поцілував дівчину й подарував їй зайця. Дівчина перестала пам прислуговувати й сіла біля матері, а юнак почав слугувати замість неї. Я запитав хазяїна: «Чи це та сама дівчина, з якої ти зняв хітон, щоб дати його тому чоловікові з розбитого корабля?» — «Ні,— відповів він, усміхаючись,— та давно вийшла заміж за багача з поблизького села і має вже дорослих дітей». — «Вони, певне, вам помагають при потребі?» — «А нам нічого не треба,— відповіла хазяйка.— Навпаки, ми їм, буває, даємо дичину, городину та садовину, бо в них немає городу. Щоправда, торік ми позичили в них трохи пшениці для сівби, але негайно після жнив повернули борг». — «Мабуть, ви,— запитав я,— і цю дівчину хочете видати за багатія, щоб і вона позичала пшеницю для засіву?» Дівчина і юнак почервоніли, а батько сказав: «Ні, вона вийде за бідняка, такого ж мисливця, як ми самі». І, усміхаючись, він глянув на юнака. «То чому ж ви не видаєте її заміж? Чи він живе в селі?» — «Ні,— відповів мій господар,— гадаю, він тут поблизу, мало того — в цій хаті. Влаштуємо весілля, коли виберемо підхожий для цього день». — «А як визначити оцей підхожий день?» — запитав я. На це він відповів: «Коли місяць буває не шербатий, повітря чисте й погода ясна». — «А чи справді,— питаю,— він хороший мисливець?» — «Авжеж,— відповів хлопець,— я навіть можу догнати оленя й подолати дикого вепра. Побачиш, гостю, завтра сам, якщо захочеш». — «Чи й цього зайця ти сам ушіймав?» — запитав я. «Сам,— відповів він, усміхаючись,— він попався в тенета цієї ночі, бо була чудова погода, а місяць такий повний і великий, як ніколи». Тут розсміялись його батько та батько дівчини, а юнак зникнув і замовк.

Тоді озвався батько дівчини: «Щодо мене, хлопче, то я не прагну відкладати весілля, але твій батько воліє підждати, поки вибереться купити жертовну худобину; треба ж бо принести жертву богам». Тут втрутився в розмову брат дівчини: «Але про це жених давно вже подбав: відгодує в сажі, що за хатою, здорову свиню». — «Невже воно так?» — запитали юнака, і він підтвердив. «А звідки ти її взяв?» — «Коли ми піймали веприху з ма-

лятами,— пояснив він,— ті кинулись павтіки, тікали швидше від зайця, а все ж одне я поцілив каменем і накинув на нього шкуру; потім я виміняв його в селі на поросля, а для поросляти побудував саж за хатою і там його годую».— «Тепер зрозуміло,— озвався його батько,— чому твоя мати так сміялась кожного разу, коли я дивувався, чуючи рохкання; то он кому ти так щедро сипав ячменю».— «Бо ж на одних каштанах поросля не набрало б сала, а жолудів воно не хотіло. Якщо хочете подивитись на свиню, то я піду й приведу її сюди». Йому сказали, що хочуть. Тоді він і менші діти з гамором вибігли з хати. Тим часом дівчина встала і принесла з другої хати горобину, дерен, зимові яблука, соковиті виноградні грона чудової породи й поклала їх на стіл, який перед цим витерла листям, щоб очистити від решток м'яса, й застелила свіжою папороттю. Скоро вбігли діти, ведучи зі сміхом і жартами свиню. Їх супроводила мати юнака і два його малі братики. Вони принесли свіжий хліб, варені яйця на дерев'яних тарілках та підсмажений горх.

Жінка привіталася з братом і небогою, потім примостилася поруч із своїм чоловіком і сказала: «Ось вам жертвна худобина. Хлопець уже довго відгодовує її на весілля. Також ми підготували чимало іншого харчу, є і борошно, пшеничне та ячмінне; можливо, треба буде що трохи вина, але його не важко дістати в селі». Син стояв біля матері й позирав на свого майбутнього тестя. Тесть, усміхаючись, пожартував: «Ось той, хто затягує діло; він, видно, хоче, щоб свиня стала ще гладша».— «Еге, вона скоро лусне від жиру!» — вигукнув юнак. Я хотів допомогти йому і сказав: «Дивіться ж, щоб, бува, поки свиня гладшатиме, сам він не схуд».— «Правду каже наші гість,— погодилась його мати.— Він уже і так схуд, та ще й добряче. Оце якось уночі я помітила, що він не спить і раз по раз виходить надвір».— «Собаки гавкали,— спробував виправдатись хлопець,— от я й вийшов подитися, чого вони гвалтують».— «Е, ні, не того,— заперечила мати.— Ти ж то виходив надвір, то вертався в хату похнюплений. Та годі вже, більше не будеш мучитись». При цих словах вона обняла й поцілувала матір дівчини, а та, звертаючись до свого чоловіка, сказала: «Раз вони хочуть, то хай одружуються». Вирішено було влаштувати весілля через два дні. Запросили на нього й мене. Я радо погодився, роздумуючи над тим, скільки всіляких

клопотів мають багаті люди, зокрема з пагоди весілля. Тут і сватання, і розпити, якого роду батьки і які в них статки, подарунки і посаг, обіцянки і обман, угоди й документи, зрештою, часто вже й під час самого весілля лихослів'я і чвари.

Всю цю історію я розповів навмисно, не тому, що мені (як то комусь могло б здатися) свербить язик, а щоб порівняти життя, яке я сам колись вів, і спосіб життя бідняків. Я розказав те, що бачив на власні очі, а слухач хай замислиться. Хай подумає над людськими словами й ділами, над їхніми стосунками, над тим, чи бідняки, живучи добропристойно й природно, стоять нижче від багатих, чи, може, перевершують їх.

Флегонт із Тралл

(Перша половина II ст. н. е.).

ЛЮБОЩІ З ПРИВИДОМ

«Дивовижні історії», уривок.

У місті Амфіполі¹, що лежить над річкою Стримоном, жив колись знатний громадянин Демострат. Дружину його звали Харіто. Безмежно любили вони свою єдину дитину — дочку Філінніон. Коли Філінніон підросла і стала вродливою дівчиною, завітав у дім Демострата син його давнього друга з міста Пелли² — Махат. Недовго гостював юнак, але за цей короткий час Філінніон закохалася в нього безтямно. Проте Махат не помітив і не розділив її кохання. Минуло кілька років, і батьки вирішили видати дочку за Кратера, одного з полководців Александра Македонського. Дівчина скорилась, вийшла заміж за нелюба, але невдовзі після весілля померла. І от, коли минав шостий місяць від дня її смерті, знову завітав до Демострата молодий Махат. Втомленому довгою дорогою гостеві не сказали, що Філінніон померла. Приготували йому кімнату, поставили вечерю. Він уже вкладався до сну, раптом глянув — перед ним дівчина в білих шатах, стоїть і дивиться на нього жагучим поглядом. Заговорила вона, сказала, що кохає його віддавна і тепер добрі боги зласкавилися і зробили так, що вона може задовольнити свою жагу. Юнак, якого зачарувала врода дівчини, піддався спокусі і провів з Філінніон (так вона себе назвала) ніч, сповнену розкошів. Удосвіта закохані розсталися, обмінявшись дарунками. Махат подарував дівчині скромний залізний перстень, а Філінніон юнакові — коштовний, золотий. Махат попросив дівчину прийти до нього наступної ночі. Вона пообіцяла і прийшла. Вночі стара п'янька, яка виняньчила покійну Філінніон, проходила повз двері кімнати гостя, аж там світиться. Зазирнула вона крізь шпарку, бачить — біля Махата сидить її вихованка. Нянька оторопіла й бігом до опочивальні батьків. Там заволала на весь голос: «Харіто і Демострате! Вставайте й ходіть зо мною до дочки!

Боги звеліли їй воскреснути, і вона сидить живісінька в кімнаті нашого гостя». Харіто, почувши цю неймовірну звістку, аж оторопіла на мить, приголомшена схвильованими словами годувальниці. Тоді вона згадала, що дочка в могилі, і залилася сльозами. Думас: мабуть, нянька з'їхала з глузду. І звеліла їй забиратися геть. Але нянька стала запевняти, що вона здорова і при своєму розумі. Потім зі свого боку дорікнула господині: яка ж вона, мовляв, мати, коли боїться глянути на рідну дитину. Тоді Харіто — чи то її дойняли няньчині докори, чи, може, їй закортіло подивитися, що ж там таке насправді, — підійшла до дверей кімнати гостя. Однак година вже була пізня; відколи нянька принесла дивну звістку, минуло годин зо дві, і Харіто запізнилась: ті двоє вже полягали спати. Мати зазирнула крізь шпарку, і їй здалося, що вона впізнає одяг і риси обличчя дочки. Проте переконатись, чи воно справді так, не було змоги, і вона вирішила не піднімати галасу вночі — краще встати удосвіта й заскочити цю жінку, коли вона буде виходити; а якщо навіть не встигне, то розпитає про все Махата. Він, — міркувала вона собі, — не буде брехати в такій важливій справі. Тим-то вона мовчки відійшла.

На світанку виявилось, що таємнича жінка непомітно зникла — чи то сама, чи то при допомозі богів. Дуже засмучена цим, мати ввійшла в кімнату й розповіла молодому гостеві все від початку. Обнявши коліна Махата, вона зі сльозами на очах прохала його сказати їй всю правду, нічого не приховуючи. Махат збентежився, почав плутано розповідати, як воно було. Підтвердив, що дівчину звали Філінніон. Розповів, як вона прийшла до нього вперше, не приховав того, що вона освідчилась йому в коханні і що приходиться до нього потай від батьків. А щоб повірили його словам, що воно справді так, Махат вийняв з дорожньої сумки дарунки дівчини: золотий перстень, який вона йому подарувала першої ночі, і нагрудну стьожку, котру залишила щойно.

Харіто побачила ці речі й гірко заридала. Вона роздерла на собі хітон, зірвала з голови хустину, кинулась на підлогу і, пригорнувши до грудей перстень і стьожку, заголосила. Побачивши її біль і розпач домашніх, які немовби тільки тепер збираються хоронити покійну, Махат і сам злякався. Він, як лише міг, утішав Харіто: хай вона, мовляв, не плаче, він неодмінно покаже їй дівчину, коли та появиться. Бідолашна жінка дала себе переконати і,

благаючи не забувати про обіцянку, пішла в свою кімнату.

Минув день, і настала година, коли з'являлась Філіпніон. Всі чекали її появи, і вона зайшла до кімнати в звичайну пору. Махат не виказував свого збентеження: хотів розгадати, хто ж таки вона. Йому здавалось неймовірним, що дівчина, з якою він любився, — покійниця. Адже вона жива й життєрадісна, приходять на побачення в домовлену годину, їсть і п'є з ним. Мабуть, батьки помиляються. Може, в гробницю їхньої дочки залізли грабіжники. Може, вони продали одяг та дорогоцінності Філіпніон батькові цієї дівчини. Щоб довідатися правду, він непомітно дав знак слугам покликати батьків.

За мить до кімнати зайшли Демострат і Харіто. Побачивши дівчину, вони зацікавилися, вражені дивним дивом: перед ними була дочка. Потім заволали, кинулись до дочки, щоб її обійняти. А Філіпніон їм каже: «Ой мамо й тату! Які ж ви до мене недобрі! Не дали мені пробути три ночі в рідному домі, провести їх з вашим гостем. Отож через свою цікавість ви ще раз будете в жалобі, а я знову відійду туди, де мені належить перебувати. Знайте, не без благословення богів я сюди приходила».

З такими словами вона впала мертва, і на їхніх очах її тіло звалилось на ложе. Кинулись до неї мати з батьком, заголосили. Всіх домашніх охопив глибокий розпач, тому що горе було непоправне, а випадок пеймовірний. Чутка про це чудо миттю розійшлася по всьому місту. Довідався про нього й заступник префекта Амфінола.

Всю ніч він намагався стримати натовп, що зібрався біля будинку Демострата, бо боявся, щоб поширення чутки не призвело до заворушень. На світанку театр, де відбувались народні збори, був набитий ущерть. Після того як зібраним стали відомі подробиці дивовижної події, було вирішено в першу чергу податись до гробниці, відкрити її і з'ясувати, чи тіло покійної дійсно спочиває на своєму місці, — адже від смерті дівчини заледве минуло шість місяців. Коли було відкрито склеп Демостратового роду, то виявилось, що на всіх ложах спочивали мертві тіла, а від тих, хто помер давно, залишились кістки; тільки там, де поклали тіло Філіпніон, було порожньо, там лежали тільки залізний перстень і позолочена чара — подарунки, що їх одержала Філіпніон від Махата.

Вражені й нажахані громадяни спішно ринулись до

Демострата, в кімнату гостя, щоб пересвідчитися, що покійниця там, і побачили її тіло. Тоді знову рушили на народні збори, тому що треба було обговорити цю важливу й дивовижну подію. Люди збуджено гуділи, і ніхто не міг доладно висловити свою думку. Нарешті Гілл, який вважався в місті незрівнянним провидцем і вмілим віщуном, умів витлумачувати політ птахів і якому взагалі в мистецтві віщування не було рівного, підвівся й наказав спалити тіло дівчини за межами міста, бо гріх хоронити її вдруге в місті, і жертвами умилювати розгніваного Гермеса Підземного³ й евменід⁴. Далі він велів усім громадянам здійснити над собою обряд очищення, заново освятити храми і в належний спосіб вшанувати всіх підземних богів. Заступникові префекта він порадив окремо принести від імені імператора⁵ і держави жертви Гермесу, Зевсові — опікунові гостей — і Аресу⁶, і зробити це якнайретельніше. Все було викопано, як він звелів, а Махат, гість Демострата, який любився з привидом дівчини, з розпачу⁷ наклав на себе руки.

Аппіан

(бл. 95 — бл. 165 рр. н. е.)

ЯК ЦАРЕВИЧ ЗАКОХАВСЯ В СВОЮ МАЧУХУ

*«Римська історія» («Сірійські війни»),
розд. 59—61.*

Сталося так, що Антіох¹, син царя Селевка, закохався в свою мачуху Стратоніку², цареву дружину, — на той час у неї вже була від Селевка дитина. Оскільки, однак, він вважав непристойним виявити свою пристрасть, то притамував їй — лежав на ложі геть знесилений і чекав смерті. Навіть славнозвісний лікар Еразістрат³, придворний лікар, якому цар платив щирим золотом, довго не міг збагнути причини немочі Антіоха. Врешті він з'ясував, що тіло в хворого здорове, і дійшов висновку, що царевич хворий душею, бо здоров'я чи недуга душі й тіла безперечно взаємозв'язані. Також він знав, що люди відкрито виявляють смуток, гнів та інші почуття, а кохання соромливо приховують. Почав він розпитувати Антіоха, чому той заслаб і що з ним діється, але царевич за таїв свої душевні страждання і не сказав ані слова. Тоді Еразістрат сів біля хворого і став спостерігати, як він поводить себе, коли до нього приходять той чи інший відвідувач. Лікар помітив, що кожного разу Антіох розслаблявся і млявішав. Коли, однак, зайшла відвідати його Стратоніка, то хворий збентежено захвилювався і не міг ані слова сказати, а тіло його несамохіть ожило і м'язи напружились. Коли ж вона пішла, тіло знову стало мляве. Тоді Еразістрат сказав Селевкові, що його син безнадійно хворий. Цар аж зойкнув з розпачу. Лікар пояснив: «Причина його хвороби — любов, любов до жінки, але безнадійна».

Селевк здивувався. Як же це так? Він же цар. Всемогутній володар Азії. Хіба ж є в світі жінка, яка не схотіла б вийти заміж за його сина? Невже він не зможе вмовити її словами, чи влестити подарунками, чи,

зрештою, звабити тим, що вона стане царицею? Адже Антіох його престолонаслідник. Та він би й зараз ладси був віддати синові трон, якби це могло врятувати сина від смерті. Тим-то він цікавий був дізнатись, хто ця дивна жінка. Тоді Еразістрат сказав цареві: «Він закохався в мою дружину». — «Як тобі не соромно! — дорікнув йому Селевк. — Ти ж тишишся моєю приязню і ласкою, ти ж не маєш собі рівних у добротності й мудрості і не хочеш врятувати юнака, майбутнього царя, сина твого друга й володаря, врятувати того, хто навіть у нещасті показує зразок стриманості й воліє радше померти, ніж признатись, від чого ослаб? Невже ти так мало дорожиш Антіохом, так мало мною — Селевком?» Тоді лікар, бучімто захищаючись, навів такий, здавалося б, неспростовний аргумент: «Але ж і ти, хоч ти його батько, не віддав би Антіохові свою дружину, якби він у неї закохався». Тоді Селевк поклявся всіма богами, покровителями свого царства, що охоче й добровільно пішов би на таку жертву, аби довести, на що здатна батьківська любов — любов до сина, який приборкує свою пристрасть і заслуговує на винагороду. Ці свої запевнення він повторив не раз і не двічі. Найбільше його засмучує, сказав він, що в нього немає ніякої змоги врятувати сина з біди ціною власної жертви, що й у цьому випадку йому доводиться просити допомоги в Еразістрата.

Коли лікар переконався, що цар говорить від щирого серця й анітрохи не кривить душею, він пояснив йому, в кого насправді закохався царевич, і розповів, як вдалося розкрити таємницю. Селевк дуже зрадив, що може зрадити синовому лиху, хоч йому довго довелося переконувати в цьому царевича, а потім і свою дружину. Коли кінець кінцем їх намовив, скликав військо, яке, мабуть, уже здогадувалось, про що йдеться, і розповів, що із спадкоємців Александра Македонського він найбільше розширив державу, і царювання над такими просторами вже втомило його. «Хочу, — сказав він, — цю величезну державу поділити, щоб ви спокійно дивились у майбутнє, і частину її вже тепер готовий віддати моїм найдорожчим. А ви всі, яких раніше Александр, а потім я підняли до такої могутності і влади, зобов'язані мені у всьому допомагати. Отож найдорожчі для мене і гідні царювати — це дорослий мій син і моя дружина. Вони ще молоді і, певне, скоро діждуться дітей, які подбають про

те, щоб наша держава й надалі була наймогутніша серед інших. Тому я з'єдную їх на ваших очах і доручаю правити нашими північними землями». Отак він промовив, а військо вітало його радісними вигуками, бо всі воїни любили його, як рідного батька. Потім Селевк дав синові і Стратоніці вказівки, як правити державою, з'єднав їх шлюбом і випровадив у їхнє царство. Ось так він здійснив учинок, похвальний і примітніший за всі його ратні подвиги ⁴.

Павсаній

(Перша половина II ст. н. е.)

НЕЗВИЧАЙНЕ КОХАННЯ

«Опис Еллади», кн. VII, розд. 21.

Покохав усім серцем дівчину Каллірою Коре́з, жрець бога Діоніса в Калідоні¹. Але чим палкіше любив її Коре́з, тим більшу неприязнь відчувала вона до нього. Коли ж юнак не зміг прихилити до себе дівчину ні вмовляннями, ні подарунками, він звернувся з уклінним благанням до статуї бога Діоніса. Просив він бога, щоб той своєю всемогутньою силою вплинув на вперту дівчину. І бог вислухав молитву жерця. Калідоняни, неначе оп'янілі чи охоплені безумством, у нестями бігали по місту сюди-туди. Нарешті звернулися за порадою у славетний оракул Зевса в Додоні², бо жителі цієї частини Греції, тобто етолійці та їхні сусіди акарнанці³ і епіроти⁴, вірили, що воркування голубів та шум листя на дубі Зевса є найбільш достовірними віщуваннями. Оракул у Додоні відповів, що бог Діоніс розгнівався на калідонян і не перестане гніватись доти, поки Коре́з не принесе богові в жертву Каллірою або якусь іншу особу, яка зважиться замість неї віддати своє життя. Дівчина, опинившись на грані смерті, почала просити допомоги в своїх няньок, але вони їй відмовили. Залишилось одне: самій піти, мов та жертвна тварина, на вівтар жорстокого Діоніса. Коли вже все було готове для жертвоприношення, дівчина вступила на вівтар, але Коре́з, який стояв там, що відчував до Каллірої не ненависть, а, навпаки, всеперемагаючу любов, добровільно віддав себе в жертву замість Каллірої. Як тільки Калліроя побачила, що загинув Коре́з, вона схаменулась, та запізно, і, охоплена безмежним жалем і соромом за свою горду поведінку, сама себе заколола і стала другою жертвою для Діоніса. Було це неподалік від джерела, яке відтоді й названо її ім'ям.

Лукіан

(бл. 120 — бл. 185 рр. н. е.)

БУДИНОК, В ЯКОМУ ОСЕЛИВСЯ ПРИВИД *«Любитель брехні», розд. 31.*

Довгий час, розповідав Арігнот, будинок був нежилий через те, що в ньому з'являвся привид¹. Якщо хтось у ньому й замешкав, то від жаху миттю тікав, переслідуваний якоюсь несамовитою й страхітливою марою. Будинок почав уже руйнуватись, дах розвалювався, і не було нікого, хто зважився б навіть зайти туди. Почувши про це, я взяв із собою книжки (в мене чимало єгипетських книг², які стосуються надприродних явищ) і прийшов у цей дім пізно увечері, хоч як господар відраював мене, мало не силою хотів мене стримати, коли дізнався, куди я зібрався піти. На неминучу загибель, на його думку, я вибрався. Взяв я лампу й увійшов до будинку сам-один. Лампу поставив у найпросторішій кімнаті, всівся на підлозі й почав читати. Підходить до мене дух, гадаючи, що має справу з одним із багатьох, і в надії, що я, як і інші, налякаюсь його. Дух був кудлатий і довговолосий, чорніший від нічної пільми. Наступаючи, він перевіряв мою силу, кидався на мене то з одного, то з другого боку. А я взяв у руки непереможне заклинання, читав його голосно по-єгипетськи, та й, весь час закликаючи, загнав духа в один із кутів темної кімнати, і помітив місце, крізь яке він забрався під землю. Потім решту ночі я відпочивав. На другий день уранці, коли всі в розпачі вже гадали, що мене, як і інших, знайдуть неживим, я несподівано для всіх з'являюсь до господаря з радісною для нього звісткою, що він може спокійно жити в очищеному й звільненому від привидів будинку. Відтак я привів його і багатьох інших людей (пішли вони за нами, зацікавлені незвичайністю події) до того місця, де я бачив, як привид зник під землю, і велів їм узяти лопати й мотики і копати в цьому місці. Там на глибині одного сажня лежав давно зотлілий мрець, від якого залишились лише кістки. Ми викопали ці кістки й поховали їх. З того часу привиди перестали турбувати будинок.

ПОДОРОЖ НА МІСЯЦЬ

«Правдива історія», розд. 10—11, 22—26.

Сім днів і стільки ж ночей ми мчали на нашому кораблі в повітрі, а на восьмий день побачили високо-високо якусь величезну землю, схожу на сяючий кулястий острів, який випромінював яскраве світло¹. Під'їхали ми ближче, причалили й вийшли на берег. Оглядаючи цю країну, ми переконались, що вона залюднена і ґрунт її оброблений. Щоправда, вдень нічого звідти не було видно, але, коли настала ніч, показалося ще багато інших островів, одні з них великі, інші малі, всі вогнистого кольору. Внизу під нами ми побачили якусь іншу землю — з містами, ріками, лісами й горами. Із цього здогадалися, що це Земля, на якій живемо.

Ми вирішили заглибитись далі в країну й незабаром зустріли конешулік, які одразу нас узяли в полон. Ці конешуліки не що інше, як чоловіки, які їздять верхи на величезних шуліках і послуговуються цими птахами, немов кіньми. Про їх розміри можна скласти уявлення хоч би з того, що кожне їхнє крило довше і грубше від щогли великого вантажного корабля. Завдання конешулік було літати над країною і, якщо знайдуть якогось заблуканого чужоземця, привести його до царя. Отож і нас, спійманих, також повели до нього. Коли він побачив нас, то, беручи до уваги, очевидно, наш вигляд і одяг, запитав: «Ви греки, гості мої?» Ми відповіли, що так. «Як, — поцікавився він, — вам вдалось подолати таку повітряну відстаць і прибути сюди?» Ми йому все розповіли, а він у свою чергу ознайомив нас із своєю історією, казав, що і він людина, на ім'я Ендіміон². Його колись боги, сплячого, сюди забрали з нашої Землі, і з того часу він править цією країною. Країна ця, — як він пояснив, — це і є Місяць, який світить тим, хто живе унизу. Ендіміон казав нам пабратись бадьорості й не боятися ніякої небезпеки, далі він запевнив, що ми будемо мати все необхідне.

Тепер хочу розповісти про все нове й незвичайне, що я помітив під час нашого перебування на Місяці. По-перше, діти там родяться не від жінок, а від чоловіків. Бо на Місяці шлюби мають місце між чоловіками, і слово «жінка» зовсім їм невідоме. До двадцяти п'яти років житель Місяця виходить заміж, потім він сам одружується. Дітей своїх вони виношують не в череві, а в лит-

ках. Після зачаття одна з литок починає товстішати, а через деякий час її розтинають і добувають звідти дитину неживу. Однак, коли покласти її з відкритим ротом на повітря, то вона починає дихати. На мою думку, грецьке слово «литка»³ походить звідти, бо в жителів Місяця у ній визріває плід. Є в них порода людей, які називаються «деревники». Вони приходять на світ ось як: вирізують у чоловіка праве ядро й саджають у землю. З нього виростає велике м'ясисте дерево, схоже на фалл⁴. Вкрите воно гілками і листям, а плодами його є жолуді завдовжки в лікоть. Коли ці жолуді досягнуть, їх зривають і з них вишукують людей. Статеві органи в деревників приставні, причому в деякого з них зроблені із слонової кістки, в бідноти — з дерева, з їх допомогою між подружжям і відбуваються статеві зносини й запліднення.

Коли людина постаріє там, то не вмирає, а розчиняється, немов пара, звірюється. Їжа у всіх жителів Місяця однакова: розпаливши вогонь, вони смажать на жару жаб; а жаб у них сила-силенна, і літають вони у повітрі. Під час того, як жаби смажаться, люди, сидячи довкола вогнища, немов за обіднім столом, підкріплюються так: вони ковтають пару, яка піднімається від жаб. У цьому й полягає їхнє харчування. За питво їм править повітря, яке витискують до чари, де воно залишає рідину, схожу на росу. Жителі Місяця не виділяють сечі і не випорожняються, навіть не мають заднього проходу там, де він є у нас, а в підколіннику, вище литки. Гарними на вигляд вважаються тут лисі і взагалі безволосі, до волосатих відчувають зневагу. На кометах, навпаки, довговолосих називають красенями; про це розповідали нам уродженці цих небесних світил. Носять, щоправда, бороду дещо вище колін. На ногах не мають ні нігтів, ні пальців. Над сідницею в кожного жителя на Місяці виростає великий качан капусти, немов курдюк; він завжди свіжий і не ламається, коли хтось лежить горілиць. Із носа висякують дуже терпкий мед. Коли жителі Місяця працюють або вправляються в гімнастиці, то в них замість поту з тіла виділяється молоко, так що навіть сир з нього виготовляють, додаючи декілька краплин меду. Олію добувають з цибулі, дуже жирну й запашну, як парфуми. Країна їхня багата на виноградну лозу, причому грона винограду дуже водянисті, а зернятка схожі на град. Мені здається, що коли вихор на Місяці розхитає

виноградні лози, то грона тріскаються і в вигляді граду падають на нашу Землю. Живіт у жителів Місяця служить за сумку, куди вони кладуть все необхідне. Вони можуть його вільно відкривати й закривати. В животі немає ніяких нутрощів, зате всередині він заріс густим волоссям, так що їх немовлята знаходять там притулок, коли холодно.

Багатії на Місяці носять одяг з м'якого скла, а бідняки — витканий з міді, якої тут у надрах вдосталь; цю мідь вони роблять так, як ми вовну, зволожуючи її дещо водою. Щодо їх очей, то я не зважуюсь говорити про їхні неймовірні властивості, щоб мене хтось не запідозрив у брехні, до такої міри це звучить неправдоподібно. Все ж і про це розповім. Очі в них вставні, тобто, хто забажає, то може їх виїняти, і сховати, і так довго бути сліпим, аж поки не відчує потреби користуватися зором. Тоді знову вставляє собі очі і бачить. Багато хто, втративши свої очі, послуговується чужими, позиченими в інших людей. Багаті люди мають запасні, до того ж у великій кількості. Вуха їхні зроблені з листя платана, а в тих, хто, як ми згадали, походить із жолудів, вони дерев'яні.

У палаці царя я побачив ще одне диво див. Цим дивом є величезне дзеркало, яким накритий не дуже глибокий колодязь. Якщо спуститись у цей колодязь, то можна побачити все, про що розмовляють на нашій Землі. Якщо ж заглянути в це дзеркало, то можна побачити всі міста й народи так докладно, немовби вони перед тобою. І я принагідно зазирнув у це дзеркало й побачив своїх рідних і всю батьківщину. Чи вони мене побачили, не можу сказати нічого певного. Хто сумнівається в достовірності моєї розповіді, хай сам туди вирушить: він переконається, що кажу правду.

ЛУКІЙ, АБО ОСЕЛ

Якось мені довелось побувати у Фессалії¹. Треба було впорядкувати деякі батькові справи. Я зі своїми речами їхав верхи на коні, а поруч пішки чимчикував мій слуга. Дорогою зустрів я кількох фессалійців з Гіпати², які вертались у своє рідне місто. Ми познайомились, зав'язалась розмова, а балакаючи мандрувати куди легше. Місто було вже недалеко, коли я запитав своїх супутників, чи не знають часом тамтешнього жителя, на ім'я Гіппарх.

Бо до цього чоловіка я мав листа від батька з проханням дозволити мені зупинитись у нього. Вони сказали, що знають цього Гіппарха, знають, де він живе. Він — багатий, скнара й хапуга в одній особі, живе, сторонячись людей, з дружиною і служницею. Бесідуючи так, ми в'їхали в місто. Мої супутники, показавши на сад з досить гарним будинком, сказали: отут і живе Гіппарх. І, попрощавшись зі мною, поїхали далі. Я підійшов до дверей, постукав. Довелось мені довго чекати і стукати ще кілька разів, поки нарешті показаласть якась жінка. «Гіппарх удома?» — запитав я. «Вдома, — відповіла вона. — А ти хто такий і яку маєш до нього справу?» — «В мене лист до нього від софіста Декріана з Патр»³, — повів я. «Підожди-но хвилинку», — мовила жінка, зачинивши двері перед моїм носом, і пішла всередину. Нарешті вертається й каже: «Заходь!» Заходжу, вітаюсь з Гіппархом і вручаю йому листа. Була саме обідня пора, він лежав на вузькому ложі, біля нього сиділа його дружина, перед ними стояв столик, але порожній, без страв. Гіппарх прочитав листа і сказав: «Це дуже гарно з боку мого дорогого і славного друга Декріана. Я зворушений його довірою і тим, що він присилає до мене своїх друзів. Мій будиночок, як бачиш, дорогий Лукію, не дуже великий. Ти принесеш йому честь, якщо згодишся оселитися в ньому». Потім він покликав служницю і мовив: «Палестро, покажи-но моему гостеві кімнату й принеси речі, які він має з собою, потім поведи в лазню, бо він з далекої дороги». Виконуючи волю хазяїна, ця сама Палестра, дівчина-служниця, веде мене за собою й показує гарненьку кімнату. «Тут, — сказала вона, — на цьому ложі будеш спати, а для твого слуги я підготую лежанку й покладу подушку». Я дав дівчині грошей, щоб купила для коня вівса і сіна, а самі ми пішли в лазню. За цей час вона внесла всі мої речі в кімнату й порозклала. Коли я вернувся з лазні, то пішов прямо до Гіппарха. Він узяв мене за руку й посадовив поруч себе. Вечеря була непогана, вино — старе й добре на смак. Ми попоїли, решту вечора провели, як це буває в гостях, попиваючи вино й бесідуючи невимушено. Потім полягали спати. На другий день Гіппарх мене запитав, куди далі думаю їхати і чи довго пробуду в Гіпаті. «Взагалі я простую в Ларісу»⁴, — відказав я, — а тут пробуду днів тричотири». Це я сказав так, аби сказати, насправді ж хотів затриматись у Гіпаті: мені кортіло знайти тут якусь жін-

ку, що знається на чарах, і з її допомогою побачити якісь дива — людину, що вміє літати, чи людину, перетворену в камінь, чи щось подібне. Опанований жадобою побачити якесь отаке диво, я ходив по місту, не знаючи, як знайти таку чарівницю. І, вештаючись отак вулицями, бачу — назустріч іде якась ще досить молода жінка. Судячи із зовнішності, належала вона до найзнатніших і найбагатших. Ошатно вдягнена, сяючи золотими прикрасами, вона ішла в оточенні багатьох слуг. Коли ми зрівнялись, вона впізнала мене, привіталася і сказала: «Я — Аброя, ти, певно, чув про таку. Я подруга твоєї матері. Раз ти її син, то, вважай, ти моя рідна дитина. Як це сталося, що ти не завітав до мене?» — «Дуже тобі вдячний, — відказав я, — але мене прихистив мій приятель, і негоже мені відмовлятися від його гостинності. Доведеться мені гостювати в тебе лише уявно». — «А в кого ти зупинився?» — запитала вона. «В Гіппарха», — кажу. «Невже? В цього скупердяги?» — здивувалась жінка. «Не кажи так, — відповів я. — Він почаствував мене розкішно. Ні, я на нього не ображаюсь: він прийняв мене краще, ніж можна було сподіватися». Вона засміялась і, відвівши мене вбік, сказала: «Гаразд, але бережися жінки Гіппарха, бо вона — зла чарівниця, до того ж полюбляє молодиків, а якщо хтось із них не піддасться їй, тоді вона мститься йому, вживає свої чари. Багатьох хлопців вона перетворила в тварин, а кількох зі світу зжила. Ти — молодий і вродливий, так що можеш їй сподобатись, до того ж ти чужинець, через те тобі загрожує ще більша небезпека».

Коли я почув, що чарівниця, якої я шукаю, мешкає в домі, де я живу, то втратив усякий інтерес до того, що далі говорила Аброя. Швидше попрощався з нею й поспішив додому, ведучи сам із собою подумки таку розмову: «Ну, дорогий Лукію, якщо ти і справді прагнеш будь-що побачити надприродні явища, доведеться тобі покрутити мізком, пометикувати. Без хитрощів тут не обійтись. Чи не підпустити бісиків молодій Палестрі? Бо дружини твого господаря і приятеля краще не займати. Атож, підгорнися, пригорнися до служниці, хай уділить тобі своєї ласки, а тоді, між ділом, ти легко вивідаєш, які таємничі діла творить її господиня. Слуги-бо чудово знають усе про своїх господарів — і добре, і погане».

Отак розмірковуючи, вернувся я на свою квартиру. Ні Гіппарха, ні його жінки вдома не було, сама Палестра.

Вона метушилась на кухні, готувала вечерю. От і пагода підсипатись до неї, вирішив я, і сказав: «Як вправно ти порасєшся! І як звабливо ти крутиш своїм задком! Якби ти знала, як мені кортить погритись біля твого горщика!»

Палестра, дівчина грайлива й гарненька, відповіла зі сміхом: «Ой хлопче, якщо маєш глузд і дорожиш своїм життям, то, раджу тобі, тримайся подалі від мого вогню. Тільки-но попаде на тебе манюсінька моя іскра — загорішся увесь і попечешся так, що ніхто не в силі буде й допомогти тобі, навіть бог лікарів. Тоді, крім мене, ніхто твого вогню не погасить. І, що найдивовижніше, ти жадатимеш, щоб я попекла тебе знову, і болюче лікування даватиме тобі таку пасолоду, що навіть камінням не можна буде відігнати тебе від солодкого пекла. Ти смієшся? Дуже помиляєшся, якщо вважаєш мене звичайною куховаркою. Бо я вмю готувати не тільки оці прості страви; мені під силу й далеко складніші діла: я майстриня зарізати чоловіка, оббілувати й випатрати його. Особливу ж втіху дає мені вимотувати йому кишки й видирати серце». — «Твоя правда, — погодився. — Хоч я й не підходив до тебе, але ти мене обпекла здалеку, та не тільки обпекла, клянуся Зевсом, — пропекла всього паскрізь. Через мої очі ти влила в мої груди невидиме полум'я і палиш мене, хоч я й не заслужив на таку жорстокість. Тим-то, заради богів, вилікуй мене отим своїм болючим і воднораз приємним способом. Раз ти мене вже зарізала, то обдирай шкіру й роби зі мною, що захочеш».

Вислухавши таке незвичайне освідчення в коханні, вона весело засміялась і з того часу стала моєю. Ми домовились, що вона, після того як постелить хазяям, прийде до мене, і ми разом проведемо ніч.

Незабаром вернувся Гіппарх. Ми, викупаєшись, посідали за стіл, повечеряли і, розмовляючи, випили чимало вина. Зрештою я вдав, що мене бере сон, підвівся і пішов у відведену мені кімнату. Там усе було чудово влаштовано: слuzі постелено за дверима, біля мого ліжка стояв столик з чашею, і вино тут було, і вода напохваті, холодна й гаряча, — все це приготувала Палестра. На ложі було розкидано безліч троянд, і цілих, і з розсипаними пелюстками, і заплетених у вінки. І я, знайшовши все готовим до бенкету, з нетерпінням чекав дівчини.

Щойно вона уклала свою господиню спати, як одразу ж поспішила до мене. І почали ми гуляти-веселитися;

тости чергувались з поцілунками, і ми пили за здоров'я одне одного...

Ми провели ніч, сповнену насолод, і не одну ще опісля, так що я зовсім забув про свою подорож у Ларісу. Але спало мені якось на думку дізнатися те, заради чого, власне кажучи, я й приїхав у Гіпату. Отож кажу Палестрі: «Покажи-но мені, серденько, свою господиню за чаклунськими діями, як вона змінює личину. Давно я хочу побачити власними очима якесь надприродне видовище. Або ще краще: якщо ти сама в цьому тямшиш, почаклуй, будь ласка, й покажись мені в різному вигляді. Гадаю-бо, ти теж маєш досвід у цьому ділі. Це я знаю не від когось там, а випробував твої чари на власному серці; раніше, як казали жінки, я був твердий, мов криця, дивився на них байдужим поглядом, а ти зуміла заволодіти мною завдяки чаклунському мистецтву і тримаєш мене в милому полоні, заворожуючи любовною насолодою». На це Палестра каже: «Перестань жартувати! Хіба можна викликати кохання чарами, коли воно само володіє мистецтвом чарувати. Щодо мене, мій голубчику, то я нічого в чаклунстві не тямлю, клянусь твоєю головою і цим щасливим ложем. Адже я навіть грамоти не вчилась, та й моя господиня оберігає від мене свої таємниці, але, коли буде нагода, я постараюсь показати тобі, як вона змінює личину». Отак ми поговорили й заснули.

За кілька днів прибігає до мене Палестра й каже: так і так, господиня задумала перекинутись у птаха й полетіти до свого коханця. Я їй відказую: «Тепер, Палестро, настала пора довести мені своє кохання. То як, допоможеш здійснити моє найпотаємніше бажання?» — «Будь спокійний!» — відповідає вона. І, коли засутеніло, веде мене до спальні своїх господарів і каже зазирнути в шпарину у дверях. Подивився я, бачу господиню — вона роздягається. Скинула одяг, підійшла гола до лампи, взяла два зернятка ладану, кинула їх у полум'я і довго щось нашіптувала над ним. Потім відчинила чималу скриньку, там цілий набір слоїків. Вийняла один. Щоб в ньому було, не можу сказати, але мені здалося, що то олія. Набрала її, натерла все тіло, від стіп до голови. Раптом у неї почало рости пір'я, ніс став гачкуватим дзьобом — одне слово, все стало, як у птаха. Подивився — справжнісінька ворона. Переконавшись, що вся вкрилась пір'ям, вона гучно каркнула, підстрибнула й вилетіла у вікно.

Мені здавалося, що бачу це уві сні. Я тер пальцями

повіки, бо не вірив власним очам, не вірив, що це наяву. Нарешті таки переконався, що не сплю, почав просити Палестру перетворити на птаха й мене: хай натре моє тіло таким же чаклунським мастилом, щоб я зміг політати. Мені хотілось пересвідчитись, чи не стану я й душею пернатим, коли перетворюся на птаха. Палестра зайшла в кімнату, взяла слоїк. Я роздягнувся й мерщій натерся маззю, але — о лихо! — став не птахом. Ззаду в мене виріс довгий хвіст, пальці рук і ніг зникли бознакуди, нігтів у мене стало всього чотири, і вони перетворились на копита, мої руки й ноги стали погами в'ючної тварини, вуха видовжились, лице збільшилось. Сказати б коротко, коли я оглянув себе з усіх боків, то виявилось, що перетворився на осла. Не стало в мене й людського голосу, щоб докорити Палестрі. Мені залишалось тільки витягнути нижню губу й дивитись на дівчину спідлоба, як віслук, тільки так я й міг поскаржитись, що замість птаха перетворився на осла.

Бідолашна Палестра з розпачу біла себе по лиці руками. «Ох, я нещасна,— волила вона,— що я натворила! В поспіху сплутала слоїки й помилково взяла не той, що вирощує крила, а інший. Але не турбуйся, милий! Адже цій біді легко зарадити. Досить тобі з'їсти троянд, і ти вмиєш позбудешся ослячої личини і знову станеш моїм коханцем. Проте, о любий, одну-однісіньку ніч проведи в ослячій подобі, а рано-вранці я прибіжу й принесу тобі троянд. Ти поїси їх і одразу ж вилікуєшся». Кажучи це, вона гладила мені вуха і все поросле шерстю тіло.

А я, хоч на вигляд став ослом, душею й розумом залишився людиною, тим самим Лукієм, окрім здатності розмовляти. Отже, подумки дорікаючи Палестрі за її помилку і спересердя кусаючи собі губи, я подався до стайні, де, як я знав, стояли мій кінь і інший — справжній — осел Гішпарха. Але вони, почувши, що я входжу до стайні, побоюючись, що я з'їм їхнє сіно, зіщулили вуха і ладні були хвицатися копитами, аби відстояти свій харч. А я, зметикувавши це, визнав за краще відійти якнайдалі від жолоба і засміявся, але мій сміх був не сміх, а ослячий рев. І я подумав: «Ой лишенько! І треба ж було виявляти таку цікавість! Що буде, коли залізе сюди вовк або якийсь інший звір? Тоді мені буде каюк, хоч я й не зробив нічого поганого». Так роздумуючи, я, бідолаха, не знав, що доведеться мені пережити в майбутньому.

А біда наближалась. Коли настала глибока ніч, в будинку запанувала тиша і всіх поймав глибокий сон, раптом задвигтіла стіна, немовби в ній пробивали дірку. І справді її пробивали. Коли отвір був настільки великий, що крізь нього міг пролізти чоловік, то зразу в будинок проліз один, другий, а далі й цілий гурт грабіжників, і всі з мечами. Вони зв'язали Гіппарха, Палестру й мого слугу, спокійно обібрали дім, винесли з нього гроші, одяг та інші речі. Коли нічого цінного не залишилось, грабіжники вивели мене, другого осла й коня, загнуздали усіх і нав'ючили на нас пограбоване добро. А тоді подались у гори, лущуючи палицями. Погнали гірською стежкою туди, де була їхня схованка. Що відчували інші тварини, не можу сказати, але я, не підкутий, не звичний до походів по гострому каміюччю, та ще й з важкою пошею на спині, мало дух не спустив. Часто я спотикався, але падати не міг, тому що відразу мене лупили палицею по стегнах. Не раз я намагався вигукнути: «О Цезарю!»⁵ — але тільки ревів по-ослячому. «О» я ще міг вимовити лунко і досить чітко, а «Цезар» — ніяк не виходило. Мене били й за це, бо я виказував розбійників своїм ревом. Тим-то, коли я зрозумів, що кричу даремно, постановив далі йти мовчки, щоб більш не лущували мене.

Тим часом розвиднілось, а ми все долали одну гору за іншою, морди були в нас загнуздані, щоб ми не паслись дорогою, не марнували часу; так і залишився я ослом, хоч і було вдосталь троянд. Коли настав полудень, ми зупинились у якійсь садибі — там жили добрі знайомі розбійників, як можна було здогадатися. Їх зустрічали обіймами, запросили до хати, дали пообідати, а нам, тваринам, насипали ячменю. Розбійники обідали зі смаком, а я потерпав від голоду, бо ніколи досі не їв сирого ячменю. Голодний, я почав роззиратися, чи немає тут чогось іншого з їжі. І ось за хатою бачу город, де виспіли смачні овочі, а далі цвітуть троянди. Не помічений ніким (всі обідали в хаті), я подався на город, щоб наїстись сирих овочів і щоб з'їсти кілька троянд, бо, споживши їх, міркував собі, я знову стану людиною. В горбді я наївся досхочу редьки, салати, селери — всякої зелені, яку тільки можна їсти сирою. Але, на превеликий жаль, виявилось, що троянди не справжні, що то дикий лавр — його називають трояндолавром, — шкідлива їжа для осла чи коня, бо, кажуть, хто з'їсть їх, негайно вмирає.

Тим часом садівник, помітивши мене, схопив дрюка й кинувся в город. Побачивши, яку шкоду непроханий гість заподіяв його хазяйству, він скипів гнівом, немов суддя, що спіймав злодія на гарячому. Та й ну дубасити мене куди попало: і по спині, і по стегнах, поранив навіть вуха і побив вилиці. Мені увірвався терпець, і я хвицнув його обома копитами так, що він укрився ногами, а я дремнував на гору. Коли він побачив, що я тікаю, то гукнув, щоб на мене спустили собак, а собак там була сила-силенна, і такі здоровенні вони, що могли б здолати й ведмедя. Тут я зметикнував: якщо собаки мене наздоженуть, то напевно розшматують, — тому вирішив, що в цьому випадку підходить мудра приповідка: «Краще вернутись назад, ніж невдало втекти». Отже, я вернувся назад, сховався в стійло. Розбійники затримали і прив'язали собак, що погнались було за мною, а мене почали щосили баготижити — били доти, аж поки я з болю виригнув усі з'їдені овочі.

А коли настала пора вирушати в путь-дорогу, на мене покладали якомога більше награбованого майна, до того ж пайважчі з речей. Отак ми й рушили. Знемагаючи від побоїв і надмірної поклажі, покалічивши ноги по кам'янистій дорозі, я впав у відчай. Що робити? Я вирішив звалитись долу й не вставати нізащо, навіть якби мене забили на смерть. Я сподівався, що розбійники кінець кінцем дадуть мені спокій, поділять ношу між конем і мулом, а мене залишать вовкам на поталу. Проте якесь задрісне божество відгадало мій замисел і повернуло його проти мене. Річ у тому, що другий осел, який, мабуть, задумав те ж саме, що і я, раптом упав на дорозі. Розбійники спочатку лущували бідолаху, але той не зважав ні на які побої; тоді вони підводили його, тягнучи за вуха та за хвіст. Але марна праця — він лежав на дорозі, немов камінь. Вони порадилися й вирішили, що марнують час, потрібний для втечі, і нема чого оживляти дохлого осла. Розподілили його вантаж між мною й конем, а нещасному товаришу, який попав із нами в полон і мучився під важким тягарем, підрізали мечем сухожилки ніг і скинули тіло його — воно ще тіпалося — у провалля. Осел покотився вниз, витанцювуючи смертельний танок.

Жахлива смерть мого супутника, якої я став очевидцем, так мене вразила, що я постановив мужньо терпіти страждання і бадьоро рушив далі, сподіваючись рано чи

пізно натрапити на троянди й повернути собі людську подобу. Я чув, як розбійники перемовлялись між собою, що вже недалеко, що скоро вже прийдуть до місця, де зможуть відпочити. Через те ми, навантажені, бігли підтюпцем і надвечір прибули до розбійницького житла. В хаті сиділа стара жінка і горіло велике вогнище. Розбійники зняли з нас вантаж і поклали на купу. Потім запитали стару: «Чому ти сидиш згорнувши руки і не готуєш обіду?» — «Все вже готово, — відповіла вона. — Хліба є вдосталь, є печеня з дичини, а в бочках — старе вино». Похваливши її, вони роздяглися, натерлись при вогнищі олією і, обливаючись теплою водою з казана, помились у цій нашвидкуруч зробленій лазні.

Трохи пізніше прийшов чималий гурт паруб'яг, які принесли багато всякого добра — золотих і срібних речей, одягу, жіночих і чоловічих прикрас. Прибульці привіталися з нашою ватагою і, поскладавши принесене в коморі, також помились. Опісля вся ватага посідала за стіл, де її чекав багатий обід. За випивкою почалися довгі розмови. Мені й коневі стара насипала ячменю. Кінь заходився швидко його їсти, боячись, цілком природно, щоб не довелось ділитися зі мною. А я, як тільки помітив, що стара виходить з хати, ласував хлібом, який лежав у кутку. Наступного дня грабіжники вирушили на розбійницький промисел, залишивши стару й одного хлопця. Біда, та й годі! З такою охороною про втечу не могло бути й мови. Стара то нічого, від неї я легко міг би дати драла, але хлопець був дужий і, видно, лютий, не знімав меча і, виходячи, зачиняв двері.

Розбійники повернулись аж через три дні опівночі. Не принесли ні золота, ні срібла, ні іншого добра, зате привели дівчину в розквіті літ, дуже вродливу. Вона заливалася слізьми і рвала на собі одяг і коси. Ввели вони її в хату, посадовили на підстилки з листя і сказали: ти, мовляв, не бійся. А старій наказали сидіти в хаті, пильнувати дівчину. Вона ж не хотіла ні їсти, ні пити, весь час плакала і рвала на собі волосся, так що я, який стояв недалеко при яслах, не міг стриматись від сліз і плакав разом з нею. Тим часом розбійники вечеряли в сінях. Перед світом прибіг один з вартових, якому випало сторожити дорогу, і повідомив: їде якийсь подорожній і, видно, везе з собою багато добра. Розбійники, почувши таке, миттю посхоплювалися, озброїлись і, загнздавши мене й коня, погнали до дороги. А я, нещасний, знаючи,

що нас женуть на розбій, тягся якомога повільніше, вони ж періщили мене палицями, бо дуже квапились. Дійшли вони туди, напали на валку, замордували подорожнього і його слуг, а все найцінніше, що віз він, поклали на мене й на коня, а інші речі сховали тут же в гущавині. Потім погнали нас з вантажем назад до свого житла, і знову підганяли палицями, я ж розбив собі копито об гострий камінь. Рана була дуже болюча, і решту дороги я шкапдибав, кульгаючи. Тоді роздратовані розбійники завели таку мову: «Навіщо нам годувати оцього осла, що раз по раз спотикається? Скиньмо його в провалля, він приносить нам нещастя». — «Добра думка, — сказав інший, — скиньмо його, хай це буде очисна жертва для нашої вагаги». Всі з ним погодились і вже ладні були виконати його задум, але я, підслухавши їхню розмову, потьопав так жваво, немовби в мене й не було ніякої рани. Страх перед смертю зробив мене нечулим до болю.

Коли ми добрались до стійбища, розбійники зняли пошу і поскладали все в хаті, а самі, посідавши за стіл, заходились вечеряти. Коли споночило, вони знову вирушили туди, де залишили награбоване. «Навіщо нам брати цього нікудишнього осла? — сказав один із них. — Яка з нього користь, коли він з розбитим копитом? Частину речей покладемо на коня, частину донесемо й самі». І вони пішли, забравши з собою коня, а мене залишили. Ніч була ясна, місячна. Тут я й сказав собі: «Чого ти ще чекаєш, сердего? Невже хочеш стати здобиччю стерв'ятників та їхніх пташенят! Хіба ти не чув, що розбійники постановили зробити з тобою? Чого тобі чекати? Щоб тебе скинули з урвища? Саме глуха ніч, світить місяць, розбійники пішли геть: рятуйся втечею від цих душогубів». Роздумуючи так, я помітив, що мене не прив'язали, що повід, на якому мене звичайно вели, вільно висить у мене збоку. Не стало останньої передони до втечі. Я вискочив надвір. Стара зміркувала, що я збираюсь тікати, і вчепилася мені в хвіст. Я подумав: якщо не вирвусь, буде мені каюк — скинуть з урвища чи замордують. Потягнув її за собою. Стара почала кликати на поміч молоду полонянку. Та вийшла з хати і, побачивши стару, яка висіла на ослиному хвості, неначе Дірка⁶, зважилася на сміливий вчинок, гідний юнака-одчаюги. Вона скочила мені на спину і ну мене поганяти. А я, прагнучи втекти і врятувати дівчину, мчав, неначе кінь. Стара відстала. Дівчина благала богів посприяти їй втечі, а

мені казала: «Якщо довезеш мене до батька, мій красеню, я звільню тебе від роботи, щодня на обід будуть тобі давати міру ячменю». А я, щоб утекти від моїх убивць і сподіваючись, що за рятунок дівчини мене будуть плекати й пестити, летів щодуху, не звертаючи уваги на рапу.

Але на роздоріжжі, де дорога розгалужувалась, веди-чи в три сторони, нас перестріли наші вороги, які вертались додому. При місячному сяйві вони здалека впізнали своїх нещасних бранців. «Куди це ти, сердешна красуне, вирядилась о такій пізній порі? Невже не боїшся нічних страховиськ? Ходімо краще з нами, ми відведемо тебе до твого рідного дому». Отак вони кепкували з утікачки й потягли мене назад. Тут я згадав свою покалічену ногу й почав кульгати. «Що це з тобою? Ти раптом зробився кульгавим,— глузували вони з мене,— тепер, коли тебе піймали?! А коли пробував утекти, був здоровий і летів швидше від коня, немов у тебе вирости крила». І за кожним словом переїчили мене палицею, почали так, що від їхніх повчань у мене набрякло стегно.

Коли ми вернулись до їхнього схову, то побачили, що стара висить над проваллям,— певно, злякалася гніву розбійників, що не догледіла дівчини, й повісилася.

Розбійники, здивовані сумлінністю старої, перерізали мотузку, і вона полетіла в провалля, як була, із зашморгом на шиї. Дівчину завели в хату, зв'язали, а самі сіли вечеряти й почали дудлити вино.

Зайшла між ними розмова про дівчину. «Що нам робити з утікачкою?» — запитав один. «Нам нічого не лишається,— сказав інший,— як скинути її в провалля слідом за старою. Вона ж бо хотіла позбавити нас викупу й виказати наше гніздо. Будьте певні, якби їй пощастило втекти, ніхто з нас не залишився б живий, усіх спіймали б, бо ловці знали б, де і як краще нас заскочити. Отож ця негідниця заслуговує лютої кари. Але, щоб вона не померла легкою смертю, розбившись на камінні, придумаймо для неї загибель якнайболючішу і якнайповільнішу». І лиходії почали вигадувати найжорстокіший спосіб умертвити дівчину. «Я знаю,— озвався нарешті один з них,— чудову кару, і ви, напевно, схвалите її. Осел теж заслуговує лютої кари, бо він затятий ледар, та й удає з себе кульгавого, до того ж допомагав дівчині втекти. Тому ми його рано-вранці заріжемо, розпоремо йому живіт, випатраємо нутроці, а цю дівчину покладемо в осля-

че черево, залишивши тільки голову назовні, щоб не задихнулася зразу. Потім зашиємо в шкіру і кинемо стерв'ятникам — такої поживи вони ще не куштували. Зважте, товариство, яких лютих мук їй доведеться зазнати: насамперед лежатиме в череві дохлого осла, далі — буде пектися в літню спеку під палючим сонцем, вмиратиме повільною смертю від голоду, не маючи змоги прискорити свій кінець. Я не кажу про те, який то жах дихати трупним смородом і відчувати, що по тобі лазять черви. Зрештою стерв'ятники доберуться до нутрощів осла і розклюють її ще, може, живу».

Розбійники схвально загукали: їм сподобалася ця страхіглива вигадка. А я, приречений на смерть, оплакував себе, мені було прикро, що я, навіть мертвий, не буду лежати спокійно: в мене покладуть бідолашну дівчину, і я стану гробницею неповинної дівчини.

Уже світало, коли раптом у розбійницькому кишлі зчинилося сум'яття. Нас оточив загін воїнів. Розбійників захопили й пов'язали. Солдатів привів наречений дівчини; саме він і виявив розбійницьке гніздо. Він забрав дівчину, посадовив її мені на спину й повіз додому. Їхні односельці ще загодя довідались, що вона жива-здорова, бо я повідомив їх про це лунким ревом. Вони вибігли нам назустріч і з радісними вигуками супроводили до дому дівчини.

Дівчина прагнула якомога мені догодити, щиро вдячна за допомогу в полоні і втечі, бо нам обом загрожувала мученицька смерть. За велінням хазяйки мені давали на обід добру міру ячменю і стільки сіна, що вистачило б верблюдові. І я частенько проклинав Палестру за те, що вона перетворила мене на осла, а не на собаку, бо заздрих собакам, дивлячись, як вони залазять па кухню й ласують смачними наїдками,— люди були заможні, і на весілля наготували чимало всякої всячини.

Через кілька днів після весілля моя молода господиня, бажаючи відплатити мені добром за те добро, яке я їй зробив, попросила батька, щоб він мене винагородив. І батько наказав випустити мене па пасовисько, щоб я пасся з табуном коней. «Хай живе собі на волі,— сказав він,— та гуляє з кобилами». Це рішення здалося мені тоді справедливим, кращого, мабуть, не придумав би й суддя-осел. Отож він покликав одного з пастухів і передав мене йому з наказом, щоб мене не силували ні до якої роботи. Я, звичайно, був вельми радий, що більше не

буду носити на собі вантаж. Привели мене до табуна, і пастух вигнав нас пастися.

Але те, що мій покровитель задумав мені на добро, обернулось великою бідною. Бо старший табунник не простежив, щоб я гуляв на волі, а довірив мене своїй жінці Мегалолі. Вопа ж запрягла мене в жорна, і мені довелося молоти для неї пшеницю й ячмінь. Молоти зерно для своїх доглядачів не така вже й тяжка праця. Але вельмишановна Мегалола закабалила мою бідолашну шию і примусила молоти зерно для всього місцевого люду, а його жило там чимало. За помел їй перепадало багато борошна. Навіть призначений мені ячмінь вопа підсмажувала, примушувала мене молоти й пекла з нього коржики, які сама й з'їдала, а я мусив задовольнятися висівками. Якщо вряди-годи табунник виганяв мене на пасовисько, то жеребці так кóпали й кусали, що моя душа ледве трималася в тілі. Вони-бо підозрювали, що я хочу паруватися з їхніми кобилами, то й ганялися за мною безперестану, ще й хвицали задніми ногами. Через ці кінські ревності мені доводилось тікати з пасовища. Отож не дивно, що невдовзі я страшенно схуд і змиршавів. Не було мені спокою ні вдома при жорнах, ні на пасовиську.

Крім того, мене частенько примушували возити з лісу дрова. Це було найгірше з моїх лих: по-перше, треба було видиратись на високу гору по дуже стрімкій дорозі — страх як боляче. До того ж зі мною посилали погонича, підлого хлопчиська. Той кожного разу катував мене по-іншому: спочатку бив мене, навіть коли я біг швидко, причому бив не звичайною палицею, а твердими, гострими сучками, і весь час по одному й тому ж місці, так що на стегні відкрилася рана. А він цілив по рані. Потім почав накласти такий вантаж, що важко було б і словіві. Спускатися з крутої гори було зовсім непереливки, однак цей поганець і тут мене бив. Бувало, що покляжа в мене хиталась і перекилялася на бік. Слід було зняти кілька ломак з одного боку й перекласти на легший бік для рівноваги, але він цього не робив, а брав каменюки і клав на легшу частину покляжі. Ось так я, бідолашний, сходяв униз, несучи разом з дровами й непотрібні камені. На цьому ще не кінчались мої муки. Дорогою доводилось перебрідати струмок. Отож хлопчисько, щоб не замочити взуття, сідав на мою спину за дровами і так переправлявся.

Коли ж я, знесилений від надмірного вантажу і виснажений, падав на дорозі, тоді чекали мене нестерпні тортури. Погонич, замість того щоб злізти з мене й допомогти підвестися, зняти поклажу, сидів верхи й немилосердно лупцював палицею від голови і вух до ніг, аж поки я підхоплювався. А ще він придумав іншу злу витівку. Назбиравши колючок, перехоплював їх мотузкою й прив'язував мені ззаду до хвоста. Вони, зрозуміло, розгойдувались під час ходи, кололи і дряпали зад. Уникнути подряпин було неможливо, бо колючки ранили мене при кожному порусі. Якщо я сповільнював ходу, мене дубасили до смерті, якщо ж тікав від палиць, то в мій зад впинались колючки. Одне слово, виглядало, що погонич поклав собі закатувати мене на смерть.

Одного разу я не витерпів знущання хлопчиська і здорово його хвицнув. Він мені цього не забув. Якось йому веліли перевезти купу клоччя. Паскудник замислив лихе діло. Він міцно прив'язав те клоччя мені на спину, взяв із вогнища гарячу жарину і, коли ми трохи відійшли від дому, встромив її в клоччя. Воно, певна річ, загорілося, і на спині в мене спалахнуло величезне багаття. Розуміючи, що ось-ось я засмажусь живцем, я кинувся в придорожню баюру й почав там качатися. В такий спосіб мені пощастило загасити пожежу. Клоччя памокло, і вантаж мій став безпечним. Решту дороги я пройшов спокійно, бо цей поганець не міг удруге підпалити клоччя, навіть якби й хотів, бо воно все просякло водою. Нахабність цього хлопчиська не знала меж, бо вдома він набрехав на мене: сказав, буцімто я самохіть попхався в придорожнє вогнище і в такий спосіб загорівся. Все-таки мені пощастило, бо міг би й згоріти. Вже й не сподівався, що врятуюсь.

Хоч який лихий був замір із клоччям, та клятий хлопчисько готував мені ще гіршу капость. Повів мене в ліс, наклав на мене дров, потім продав їх селянинові, що жив поблизу, і привів мене додому без поклажі. І звів на мене наклеп перед хазяїном, звинувачуючи в жахливому вчинку. «Не розумію, пане,— сказав він,— для чого ми тримаєм цього осла, страшенно лінивого і впертого. Тим паче, що він тепер затіває нову штуку: як тільки побачить гарну жінку або дівчину, брикається та бігом до неї. Поводиться, як чоловік з любов'ю йому жінкою: кусає, немов цілує, і намагається звалтувати. Матимем із ним багато клопотів і неприємностей, тому що він лякає жінок,

стрибав на них. Ось і тепер, несучи дрова, угледів жінку, що йшла на поле, скинув ношу, ломаччя порозсипалося, а він тут же повалив жінку — хотів із нею злягтися. На щастя, позбігались люди й відігнали його. Якби не вони, цей палкий коханець покалічив би її».

Почувши таке, табунник сказав: «Раз він не хоче пі крутити жорна, ні носити поклажу, а палає людською любов'ю до жінок і дівчат, шаленіє, коли бачить їх, то заріжте його, нутрощі викиньте собакам, м'ясо ж піде рабам. А запитають, що з ним сталося, скажіть: вовки з'їли».

Цей клятий хлопчисько, мій погонич, зрадів і негайно хотів був мене зарізати. На щастя, трапився тут один селянин, що жив по сусідству; він урятував мені життя, але порадив річ страшнішу, ніж сама смерть: «Навіщо різати осла, — сказав він, — який може і крутити жорна, і носити вантажі. Ну то й що, коли він казиться й чіпляється до жіноцтва. Візьміть його й вихолостіть. Позбавлений хіті, він заспокоїться й буде покійно носити поклажі. Якщо ти сам не вмієш цього зробити, то я прийду через три-чотири дні і одним махом зроблю його слухнянішим від ягняти». Всі домашні схвалили цю раду. Вони казали, що саме так і треба зробити, а я впав у розпач від думки, що загину як мужчина, хоч і в подібі осла, тоді не варто буде й жити, якщо стану євнухом. Може, мені заморити себе голодом або кинутись у провалля? Хоч така смерть страшна, міркував я собі, але принаймні тіло моє залишилося б цілим і не покаліченим.

Аж тут серед почі з господареві садиби прибіг вісник і повідомив, що молодята — дівчина, яка була зі мною у полоні в розбійників, та її жених — загинули обоє, прогулюючись увечері берегом моря. Їх змили розбурхані хвилі, потягли в морську безодню. А раз хазяїв не стало, то чого слугам залишатись у рабстві? Вони розбіглися хто куди. Табунник захопив усе, що міг забрати, навантажив на мене й на коней. Я мало не падав, несучи поклажу справжнього осла, але радів: якби не ця пригода, мене б вихолостили. Цілу ніч ми простували важкою дорогою і після триденного переходу прибули в Бєрою¹, гарне і велелюдне місто в Македонії.

Тут мої господарі постановили оселитися. І вирішили розпродати зайве майно. Оповісник, стоячи посеред ринку, оголошував ціну кожної тварини. Покупці підходили, відкривали нам роти і дивились у зуби, щоб визначи-

ти вік. Усі були розпродані: цього купив один, того — інший, тільки мене (я залишився останнім, не продадим) оповісник сказав забрати. «Самі бачите,— мовив він,— цей осел не може знайти собі хазяїна». Але Немезіда⁸, яка не раз втручалася в мою долю, привела мені хазяїна, якого не побажав би ніхто. То був старий розпусник, один із тих, хто возить по селах Сірійську богиню⁹ й живе жебрацтвом. Мене продано йому за чималу ціну, аж за тридцять драхм. Стогнувши, пішов я за хазяїном, який вів мене на уздечці.

Коли ми прийшли в те місце, де жив Філеб (так звався чоловік, що купив мене), він гукнув перед дверима: «Гей, дівчата! Я купив вам раба, гарного й дужого, родом з Каппадокії». А «дівчата» — то була юрма його розбещених помічників — радісно заплескали в долоні, бо гадали, що він справді купив людину. Коли ж побачили, що цей раб — не людина, а осел, вони засміялися й почали кепкувати з Філеба: «Не раба нам, а жепиха ти собі привів. Звідки ти його взяв? Хай буде щасливий ваш шлюб — народи нам якнайшвидше ослят».

І вони аж заходились від сміху. На другий день служителі богині зібрались «на роботу», як вони казали, і, причепуривши богиню, поклали її на мене. Ми вийшли з міста й почали обходити навколишні села. Кожний раз, коли ми входили в якесь село, я — носій богині — зупинявся, флейтист грою викликав нестяму, а жерці, позривши з голови пов'язки й закинувши голови, мечами різали собі руки, висолопивши язик, кусали його, так що кров лилася дзюрком. Приглядаючись до цього дивовижного видовища, я спочатку тремтів від страху, щоб часом богиня не забажала ослиної крові. Поранивши себе в такий спосіб, вони обходили глядачів, що стояли довкола, збирали оболі і драхми. Крім грошей, дехто давав ще й фіг, сиру, наділяв жбаном вина або медимном¹⁰ пшениці, дарували також ячмінь для осла. Цими подачками вони харчувались, служачи богині, яку я возив.

Одного разу в якомусь селі жерці затягли в хату, де ми зупинились, здорового місцевого хлопця. А заманули його, щоб розважитися в спосіб, про який можуть лише здогадатися ті, хто знає, що було звичайною й улюбленою розвагою цих розпусників. А я, очевидець цього, зажурений новою зміною своєї долі, хотів вигукнути: «Доки я буду терпіти злигодні, жорстокий Зевсе!» Але замість людського голосу в мене вирвався ослиний крик — я

оглушливо заревів. Сталось так, що в цей час якісь селяни, в яких пропав осел, шукали його, никаючи всюди. Почули вони моє голосне ревіння й забігли прямисінько в хату, переконані, що тут їхній осел. І застукали тих на гарячому, побачивши, яке сороміцьке діло ті роблять. Ну й реготали ж вони! А потім розповіли всьому селу, що жерці — просто розпусники. Ті ж, збентежившись, що все виявилось, як тільки стемніло, тишком-нишком гайнули з села. А опинившись у відлюдному місці, вилили вони весь гнів і злість на мене за те, що я викрив їхнє таїнство. Хай би лаяли, лайку ще можна стерпіти, але ж вони заходились мене катувати й завдали нестерпного болю. Зняли статую богині, зірвали всі покривала, прив'язали до великого дерева й почали шмагати бичем, густо винизаним кісточками, і мало не забили на смерть. Це щоб надалі, казали, я був німим богоносцем. Потім почали обмірковувати, чи не зарізати мене; адже це через мене вони осоромилися й не заробили в селі ні гроша. Але, подивившись на богиню, яка лежала долі, воши охололи — згадали, що без мене вона мандрувати не зможе. Зваживши на це, дали мені спокій.

Ось так немилосердно вибатожений я рушив далі з богинею на спині. Надвечір ми зупинились у садибі одного багатія. Той був удома і радо прийняв богиню в свій дім, навіть приніс їй жертви. Тут я потрапив у небезпеку, якої ніколи не забуду. Один із друзів прислав йому в дарунок стегно дикого осла. Кухар узяв стегно, щоб приготувати, але не догледів: собаки заскочили в кухню й поцупили його. Кухар, боячись, що хазяїн зозла замордує його, у розпачі хотів повіситись. Але, на моє лихо, його жінка порадила: «Не думай робити цього, чоловіче. Не впадай у відчай. Якщо мене послухаєш, все буде гаразд. Виведи осла цих жерців у глухе місце, заріж його, відрубай стегно, принеси сюди, приготуй і подай хазяїнові, а решту тіла кинь у провалля. Всі подумують, що осел дременув і пропав безвісти. Хіба ти не бачиш, який він опасистий і, без сумніву, кращий за дикого осла?» Кухар похвалив її за раду. «Чудова думка, жінко, — мовив він. — Так я зможу упикнути кари. Зроблю, як радиш». А я, нещасний, стояв поряд і слухав, як цей негідник кухар змовляється порішити мене.

Зволікати було неможливо. Треба рятуватись будь-що. Тож я розірвав ремінний поводок і галопом вскочив у кімнату, де за столом сиділи розпусні жерці з хазяїном.

Там я вмить поперекидав усе — лампи і столи. Мені здавалося, що це найкращий спосіб урятувати своє життя. Я гадав: хазяїн подумає, що я сказився, і накаже кудись замкнути й пильнувати. Задум був хитрий, але мало не призвів мене до згуби. Вважаючи мене за скаженого, люди схопились за мечі, списи і дрюки, хотіли вбити мене. Але я, бачачи, що діло кепське, вскочив до іншої кімнати, яку відвели для моїх хазяїв-жерців. Мене там зачинили, і я радів, що безпечно перебуду ніч.

Коли розвиднілось, я, вже лагідний і смирний, із статуєю богині на спині, рушив далі зі своїми мандрівними жерцями. Ми прийшли в село, велике й велелюдне, де жерці придумали нову штуку: негоже, мовляв, богині мешкати в людському житлі, треба її оселити в храмі місцевої богині, яка була там у великій пошані. Простодушні селяни з радістю погодились прийняти чужу богиню й помістити її разом з їхньою, а нас прилаштували на ніч у хатах бідних людей.

Проживши у цьому селі кілька днів, мої хазяї зібрались вирушити далі — в поблизьке місто. Сказали селянам, що забирають свою богиню. Зайшли самі в храм, узяли її, поклали на мене і — в дорогу. Але виявилось, що ці нечестивці викрали зі святилища цінний дар — золоту чашу — і сховали її під шатами Сірійської богині. Селяни помітили пропажу, зразу ж на коней і гайда за нами. Скоро й наздогнали нас, затримали й ну лаяти, обзивати блюзнірами й вимагати, щоб повернули крадене. Обшукали все і знайшли чашу за пазухою Сірійської богині. Тоді, зв'язавши негідників, повели їх назад і запроторили у в'язницю; богиню, яку я возив, зняли з мене й передали в інший храм, а чашу повернули місцевій богині.

На другий день селяни вирішили продати речі спійманих з краденим жерців, а також і мене. Моїм новим власником став пекар із сусіднього села. Він зразу ж купив десять мір пшениці, навантажив мене й погнав важкою дорогою. У селі привів до млина. Там було кілька таких, як я, моїх майбутніх товаришів по тяжкій праці, вони ходили по колу, крутили жорна; жорен було багато і борошна теж. Цього дня мене не поставили до роботи, дали відпочити після тяжкої дороги й важкої поклажі, але на завтра, зав'язавши очі ганчіркою, запрягли до дишля й ну поганяти. Я добре знав, як крутити жорна, бо робив це не раз, але удав, що не вмію, однак прорахувався.

Мене обступили чоловіки з палицями (цього я не підозрював, бо нічого не бачив) і давай мене періщити з усіх боків, так що я відразу закрутився, немов колесо. Тож на власному досвіді переконався, що раб повинен робити своє діло, не чекаючи палиці хазяїна.

Від непосильної роботи я неймовірно схуд і ослаб, через те хазяїн вирішив продати мене. Дістався я чоловікові, що мав город і з нього жив. Вранці господар, навантаживши мене овочами, віз їх на ринок, а розпродавши, вертався назад. Удень він копав грядки, садив, поливав рослини, а я стояв собі в цей час без діла. Проте жилось мені тяжко, насамперед тому, що настала зима, а мій хазяїн був настільки бідний, що не міг купити навіть собі теплого плаща, про попону не могло бути й мови. Крім того, я ходив невідкований і по грязюці, і по твердому, гострому льоду, а харчувались ми обидва лише гіркою волокнистою салатою.

Одного разу дорогою до міста ми зустріли легіонера — високого здорового чоловіка. Той забалакав до городника, запитав латиною, куди він веде осла, тобто мене. Городник, не розуміючи цієї мови, нічого не відповів. Легіонер розгнівався, думав, що той виявляє до нього зневагу, хльоснув його канчуком. Городник зчепився з легіонером, підставив йому ногу, повалив на дорогу та й ну гатити лежачого й кулаками, і ногами, і каменем, який попався йому під руку. Легіонер спочатку відбивався й грозив, що, як устане, то проштрикне його мечем. Але городник, дізнавшись, яка йому загрожує небезпека, відкинув меч подалі і знову давай лупцювати бідолаху. Той бачить — заб'ють його до смерті, — удав із себе мертвого. А городник злякався, покинув його на дорозі, схопив меч, сів на мене верхи та хода в місто.

Там мій хазяїн знайшов якогось свого приятеля, попросив, щоб той доглянув його город, а сам, боячись, що йому перепаде за напад на воїна, сховався зі мною в одного знайомого. На другий день вони порадилися, як їм бути, і зробили так: мого хазяїна сховали у скрині, а мене винесли по драбині на горище і там замкнули.

Тим часом легіонер, насилу оклигавши від побоїв, підвівся, дошкандибав до міста і, зустрівши товаришів, розповів їм про те, що городник мало не вбив його. І вони почали розшуки; дізнались, де ми ховаємось, і прийшли туди з представниками влади. Один з урядовців зайшов у дім, наказав, щоб усі мешканці вийшли надвір. Вони

вийшли, але городника серед них не було. Легіонери твердили, що городник і я ховаємось усередині, а мешканці запевняли, що в будинку ніхто не залишився — ні людина, ні осел. На вулиці зчинився галас і крик, тож я, зацікавлений, виглядаю згори крізь віконце, бажаючи дізнатись, що там діється. Легіонери побачили мене, загукали. Стало ясно — мешканці будинку брешуть; службовці зайшли всередину, все обшукали і знайшли мого хазяїна в скрині. Забрали його у в'язницю, щоб відповів за пасильство над легіонером, а мене знесли з горища. Всі сміялися, що хазяїна зрадив і викрив його ж гласний осел. З того часу серед людей пішла приповідка: «Визирнув, як осел».

Що сталося з городником, моїм хазяїном, не знаю, а мене легіонер вирішив продати і віддав за двадцять п'ять аттичних драхм. Купив мене раб багатія з Фессалоніки, найбільшого міста Македонії. Він був у нього кухарем. Мав він брата, той також був раб, пекар, пік хліб і медівники. Обидва брати жили разом, спали в одній кімнаті, та й начиння було в них спільне. Поставили мене там, де самі спали. Після панського обіду приносили чимало всіляких об'їдків з панського столу: кухар — м'ясо й рибу, а другий брат — хліб і печиво. Вони замикали мене в кімнаті з усім цим добром, доручивши охороняти його (і я робив це дуже радо), виходили, щоб помитися в лазні. Тим часом я, нехтуючи насипаний мені ненависний ячмінь, насолоджувався виробами куховарського мистецтва своїх хазяїв і подовгу смакував людську їжу. Повернувшись додому, брати спочатку не помічали моєї обжерливості, бо харчів було вдосталь, та й я крав з острахом і в міру. Коли ж посміливішав і цілком упевнився, що вони ні про що не здогадуються, почав поїдати найкращі шматки й паїдався вволю. Зрештою брати помітили шкоду, але запідозрили не мене, а один одного. І почалось між ними: «Злодій! Крадеш у брата! Безсовісний ненажера!» Потім вони стали пильнувати, почали запам'ятовувати, скільки було паїдків і скільки лишилося.

А я жив собі розкошуючи. Тіло від ситої їжі погладшало, шкіра лисніла. Нарешті мої хазяї, бачачи, що я з кожним днем набираю тіла, а ячмінь залишається цілий, запідозрили, що зухвалий крадій — це я. Одного разу вони пішли нібито в лазню, замкнули двері, а самі припали до щілини в дверях і дивляться, що там усередині. А я, нічого не знаючи про це, знай собі обідаю. Брати по-

первах сміялися, дивлячись, як осел споживає людські наїдки, потім покликали інших рабів — хай і вони поглянуть на таке видовище. Ті так реготали, що навіть їхній хазяїн почув і запитав, що там таке, чого вони сміються. Дізнавшись, у чому річ, він теж прийшов, заглянув через щілину в кімнату й побачив, як я їм смажену свинину. Заливаючись сміхом, він зайшов до кімнати. Я збентежився. Оце, думаю, попався. Буде тепер мені. Але він обернув усе в жарт, довго сміявся з мене, потім звелів привести мене в їдальню й подати на стіл страви, яких не їв би жоден осел: м'ясо, устриці, підливи, рибу; одні були виготовлені на розсолі, здобреному олією, інші — приправлені гірчицею. Я побачив, що доля мені усміхнулася, і зрозумів: мене врятує тільки ця забава. Нічого не вдієш, я почав обідати, стоячи перед столом, хоч мій живіт уже був повний. Всі присутні помиралі зо сміху. «Та він, мабуть, і вино питиме, — зауважив хтось. — Треба спробувати». Хазяїн звелів принести вина, і я його випив.

Бачачи, що я тварина незвичайна, пан наказав своєму прикажчикові купити мене в кухаря, заплативши подвійну ціну, і віддав одному із своїх вільновідпущених, молодій людині, з дорученням навчити мене таких штук, які б його розважили. Навчитись мені було за іграшку. Мій наставник не мав зі мною ніякої мороки, бо я слухався його й виконував усе, що він казав мені робити. Спочатку він велів мені лежати на ложі за столом, як люди, спираючись на лікоть, потім боротися з ним і навіть танцювати, стоячи на задніх ногах, кивати головою ствердно і хитати головою заперечно у відповідь на запитання і таке інше, що я зумів би зробити і без учителя. Чутка про мене розійшлась по всіх усюдах, усі говорили про дивовижного осла, який уміє пити вино й боротися, танцює і, що найбільш неймовірно, на запитання людей цілком доречно киває головою, а якщо хоче пити, то звертається до виночерпія, кліпаючи очима. Люди дивувалися цьому, немов якомусь чуду, не знаючи, що в подібні осла криється людина, а я користався з цього. Також навчився я, везучи хазяїна на спині, ступати повагом і бігти клусом так, щоб його не трясти. Збруя на мені була чудова, попопу накиннули на мене пурпурову, вудила були прикрашені сріблом і золотом, понавішували на мене повно дзвіночків, які видавали мелодійні звуки.

Мене кл (так звали хазяїна) прибув, як я сказав, з

Фессалоніки ось у якій справі: він обіцяв місту влаштувати видовище з боєм гладіаторів; вони вже були готові, тому настав час від'їзду. Ми вирушили вранці, і там, де дорога була нерівна, кам'яниста і візок трясло, хазяїн пересідав на мою спину. Коли ми прибули у Фессалоніку, не було людини, яка б не спішила подивитись на незвичайне диво — на мене, бо слава про мене дійшла сюди задовго до нашого приїзду, і в місті тільки й мови було про те, які я штуки знаю, та як, немов людина, танцюю, і як умію боротися.

Мій хазяїн показував мене на бенкетах найзнатнішим своїм співгромадянам, і вони не могли надивуватися, дивлячись на мої штуки.

Мій наставник заробляв на мені чималі гроші. Він тримав мене в домі й показував бажаним тільки за добру плату. Кожен відвідувач приносив щось їстівне — один те, другий інше, що, на їхню думку, було нестраним для осличого шлупка, але я з'їдав. Отож за кілька днів, обідаючи з хазяїном і городянами, я погладшав і роздобрів. Одного разу якась жінка, дуже багата і гарна, прийшла подивитись, як я обідаю, і палко в мене закохалася. Не знаю, що її більше привабило, моя тілесна краса чи винаяткові здібності. Хоч так, хоч так, а вона захотіла вдовольнитися зі мною своєю хіть. Договорилася з моїм наставником, пообіцяла йому чималу винагороду, якщо він дозволить їй провести зі мною ніч. А тому байдуже, доможеться вона свого чи ні. Узяв гроші...

Жінка ця була така невтомна й ненаситна в коханні, що дарувала мені свої пестоці цілу ніч.

Удосвіта вона пішла, домовившись з моїм наставником провести зі мною ще одну ніч за таку ж винагороду. А той, маючи з цього добрий зиск і бажачи показати своєму панові мої нові здібності, знову пустив її до мене. І вона, мушу визнати, страшенно мене виснажила. Тим часом наставник розповів усе панові, хвалячись, буцімто він сам навчив мене цього діла, без мого відома привів його до моєї кімнати й через щілину в дверях показав, як ми кохаємось. Той був у захопленні від такого видовища і замислив показати мене привселюдно за цим ділом. Слугам наказав, щоб нікому про це не обмовились. «У день вистави,— сказав він,— приведемо осла в театр разом із засудженою до страти жінкою, і хай він на очах усіх спарується з нею». Згодом привели до мене

жінку, засуджену на розтерзання дикими звірами. Їй наказали підійти до мене й погладити.

Настав день видовища, яке багатій влаштував своїм коштом, щоб розважити громадян міста. На сцені театру я мав ось як з'явитися: було виготовлене велике коштовне ложе, оздоблене індійською черепахою й оббите золотом; на ньому поклали мене, а поруч цю жінку. Ложе поставили на машину¹¹, і ми вмиль опинились посеред сцени. Глядачі привітали мене гучними вигуками й оплесками. Принесли стіл, заставлений дорогими стравами, які подають на розкішних бенкетах. Довкола стояли гарні виночерпії, подавали нам вино в золотих чашах. Мій наставник, стоячи позаду, велів мені обідати, але мені було соромно лежати в театрі на очах у людей, та й страшно, щоб часом не вискочив на сцену ведмідь або лев.

У цей час проходить по сцені чоловік, несе кошик із квітами, і серед них бачу свіжі троянди. Не зволікаючи, я скочив з ложа. Всі гадали, що я підвівся потанцювати, але я підбіг до квітів, та давай обривати троянди і швидко їсти їх. Усі дивом дивувалися, чого це я їх їм. А тим часом осячча подоба спала з мене, зпикла геть-чисто. Осла не стало, замість нього стояв голий Лукій власною особою. Таке неймовірне й несподіване видовище вразило присутніх. Знявся страшенний галас, глядачі розділились: одні вважали, що я перевертень, який володіє небезпечними чарами, і мене треба негайно убити, інші твердили, що слід почекати, вислухати мої пояснення, з'ясувати всі обставини і лише тоді виносити рішення. На щастя, в театрі був присутній імператорський намісник. Я підбіг до нього й розповів докладно, як одна дівчина, рабиня фессалійської жінки, перетворила мене на осла, намастивши чудодійною маззю, і уклінно благав його взяти мене під свій захист і тримати під охороною, поки він сам не переконається, що я кажу чистісіньку правду.

«Скажи нам,— каже намісник,— як звати тебе, твоїх батьків і родичів, якщо, як ти кажеш, у тебе є близька рідня, а також звідки ти родом?» — «Батько мій,— відповів я,— Декріан, софіст, моє ім'я — Лукій, є в мене брат Гай. Два інші імені в нас обох спільні¹². Я пишу повісті та інші твори, брат — елегійний поет і непоганий віщун; наше рідне місто — Патри в Ахеї»¹³. Коли суддя почув це, він сказав: «Якщо так, то ти син дорогих мені людей, з якими мене зв'язує тісна дружба, не раз я бував у гостях в їхньому домі, не раз вшанували вони мене дарун-

ками. Я певен, що ти кажеш правду, раз ти їхній син». З цими словами він підвівся із свого крісла, обійняв мене, поцілував і повів до себе в дім. Незабаром прибув мій брат і привіз мені грошей, одяг та інші речі. Намісник прилюдно оголосив, що знімає з мене звинувачення в чаклунстві. Ми з братом пішли в порт, знайшли потрібний нам корабель і поклали на нього свій багаж.

Я подумав, що слід відвідати жінку, яка любила мене, коли я був ослom, причому не сумнівався, що тепер, ставши людиною, сподобаюсь їй ще більше. Вона прийняла мене привітно, зацікавлена, очевидно, незвичайністю пригоди, запросила повечеряти і провести з нею ніч. Я погодився, бо ж негоже нехтувати нею після того, як вона любилася зі мною в подобі осла, і відмовитись від її кохання тепер, коли я став людиною.

Намастившись пахощами й увінчавши себе трояндами — квітами, які повернули мені людську подобу, я повечеряв з нею. Пізно ввечері, коли настала пора лягати спати, я підводжуся з-за столу, роздягаюсь, переконаний, що мене чекають любовні втіхи, і стою голий, гадаючи, що, порівняно з ослom, я сподобаюсь їй ще більше. Але, як тільки вона побачила, що в мене все — людське, з погордою плюнула на мене й закричала: «Геть з моїх очей, забирайся негайно з мого дому! Іди собі спати куди хочеш!» Я, здивований, запитав: «Чим я провинився перед тобою?» Вона ж відповіла: «Клянуся Зевсом, я любила тебе, а те, що в тебе було осляче, і з ним, а не з тобою проводила ночі. Я гадала, що ти зумів зберегти найкраще від осла, а ти прийшов до мене, перетворившись з цієї прегарної й корисної тварини на мавпу!» Одразу ж покликала слуг і звеліла їм вигнати мене геть¹⁴. Виштовхнутий за двері, голий, з вінком на голові, папахчений, я кипувся на землю, припав до неї і так провів ніч. На світанку голий побіг на корабель і розповів братові про цю чудернацьку пригоду. Коли подув попутний вітер, ми відчалили, і через кілька днів я прибув у рідне місто. Тут я приніс жертву богам-рятівникам і поклав у храмі подячний дарунок за те, що врятувався. Причому вислизнув не з вовчої паці, як то кажуть, а з шкури осла, в яку попав через надмірну цікавість. Дяка цим богам за те, що допомогли мені вернутись додому після багатьох пригод, що допомогли подолати такі труднощі.

Афіней

(Перша половина III ст. н. е.)

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ ХРАМУ АФРОДИТИ ГАРНОСТЕГНИСТОЇ В СІРАКУЗАХ

«Обід софістів», кн. XII, розд. 554, с — d.

Про заснування храму Афродіти Гарностегнистої в Сіракузах¹ розповідають таку історію. В одного селянина було дві дочки неабиякої вроди. Вони посперечались між собою щодо своєї краси й вийшли на дорогу, щоб перехожі сказали, в котрої з них кращі стегна. Коли випадково проходив тією дорогою один, що мав старого батька, міський юнак, вони й перед ним показалися. Він, оглянувши їх, визнав, що старша з них вродливіша: закохався в неї. Повернувшись до міста і лежачи на ложі, став розповідати молодшому від себе братові, яка з ним сталася пригода. Той, зацікавившись почутим, також подався в село. Побачивши дівчат, закохався в другу з них. Батько заохочував юнаків до бучного весілля, але не зумів їх переконати. Тоді він сам привів для них із села цих дівчат, намовивши їхнього батька видати дочок заміж за його синів. Жінок названо «гарностегнистими». Коли вони одержали багате віно, побудували Афродіті Гарностегнистій величний храм.

Клавдій Еліан

(бл. 170— бл. 230 рр. н. е.)

ТРАГІЧНА ДРУЖБА З ДЕЛЬФІНОМ

«Про природу тварин», кн. VI, розд. 15.

Ніяк не можу не згадати про дивну прихильність, яку відчував дельфін до одного вродливого юнака з міста Іаса¹. Ця історія настільки захоплююча, що варто її хоч коротко розповісти. Гімнасій² цього міста розташований коло самого моря. Отож ефеби³ після вправ з бігу й боротьби, за предківським звичаєм, йшли до моря й купалися. Коли отак одного разу вони насолоджувались купанням, якийсь дельфін уподобав собі одного з юнаків, що особливо вирізнявся з-посеред інших вродою, підплив до нього й добре-таки його налякав. Але поступово між ними зав'язалась велика приязнь: дельфін до такої міри прихилив до себе юнака, що вони стали сердечними друзями. Вони почали гратися разом і змагатись один з одним у плаванні. Бувало, юнак, сидячи на дельфіні, немов вершник на коні, з гордовитим виразом обличчя ганяв по морю. Це незвичайне видовище викликало подив як у жителів самого Іаса, так і в чужинців. А дельфін возив свого улюбленця і так далеко запливав з ним у відкрите море, скільки бажалося юнаку. Потім вертався й висаджував його близько берега. Розставшись, один ішов до себе додому, другий вертався в море. Цей дельфін мав звичку з'являтися точнісінько в той самий час, коли починалися заняття в гімнасії. А юнак, побачивши того, хто на цього чекав, невимовно радів. Він і дельфін тішились зустріччю, разом гралися; юнак своєю вродливістю викликав такий подив, що не лише людям видавався гарним на вроду, а й тваринам, позбавленим розуму. Але заздрісна доля незабаром перервала цю взаємну любов. Бо одного разу юнак, виснажений надмірними вправами, необережно нахромився животом на настовбурчений ключими шипами гребінь спини дельфіна й поранив собі пуповину. Внаслідок цього перетяті були деякі вени, струменем полилась кров, і нещасний юнак на морі від кровотечі спустив дух. Дельфін, частково відчуваючи по

вантажу на собі (юнак не сидів, як раніше бувало, легко й невимушено), частково бачачи море, забагровіле кров'ю, зрозумів, що воно є насправді, що життя вже покинуло юнака, не захотів пережити свого улюбленця. Тим-то, попливши з найбільшою швидкістю, мов швидкохідне судно, що мчить на всіх вітрилах, дельфін разом з померлим викинувся на берег, і обидва — один мертвий, другий копаючий — лежали простягнені на землі. Громадяни Іаса для увіковічення широкій дружби юнака й дельфіна поставили їм спільний надгробок, а також статую, яка зображала вродливого юнака, сидячого на спині дельфіна. Мало того, вони викарбували гроші із срібла і міді. Все це зробили для того, щоб прославити дивовижну історію.

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ СОБАК

«Про природу тварин», кн. VII, розд. 10.

Найкращим доказом дивовижної прив'язаності собак до своїх хазяїв є така оповідка. Коли в Римі під час громадянської війни¹ був убитий якийсь Кальв, ніхто з ворогів не міг відтяти голову цьому чоловікові, хоч багато хто з усіх сил намагався це зробити і вважав це за велику честь для себе, аж поки вбили собаку, який стояв біля свого годувальника і зберігав йому непохитну вірність. Цей собака, коли хазяїн його лежав на землі мертвий, захищав його так, немов товариш по зброї і друг, що до кінця своїх днів залишається вірним. Варто також згадати про мужній і прекрасний вчинок, який належить не людині, наділеній незвичайною добротою чи душевною стійкістю, а собаці. Коли одного разу епірський цар Пірр² мандрував, то випадково натрапив на собаку, котрій стояв коло трупа свого хазяїна й пильнував його напрочуд дбайливо, щоб хтось не зганьбив його після смерті. Цей собака, який уже три дні нічого не їв, не відступаючи ні на крок, стеріг тіло хазяїна, немов найтурботливіший сторож. Коли Пірр помітив це, наказав цього чоловіка поховати, а собаку добре нагодував, ласкаво промовляючи, і поступово домігся того, що тварина до нього дуже прив'язалась. Коли через деякий час Пірр робив огляд війська і приглядався до своїх воїнів, собака, присутній при цьому, стояв спокійно й мовчазно. Але, коли побачив убивць свого хазяїна, він не витримав: з оглушливим гавкотом накинувся на них, почав

кігтями рвати їх тіло і водночас звертався, наскільки міг, до Пірра, беручи його за свідка того, що піймав убивць свого пана. Поведінку собаки зрозумів Пірр, та й його оточення здогадалось, у чому річ. На допиті обвинувачені зізналися у душоубстві. Цю оповідку будуть вважати за вигадку ті, хто, нехтуючи священні закони дружби, зраджують своїх друзів за життя і після смерті. Я не погоджуюся з тими, хто нарікає на природу за те, що вона поділила перозумних тварин почуттям добросердя і прив'язаності в далеко більшій мірі, ніж людей, обдарованих розумом. Річ у тім, що люди легковажать дарами природи й не користуються ними. Немає потреби згадувати, скількох злодіянь допускаються люди на шкоду своїх друзів заради нікчемної користі, до яких вдаються підступів, на яку зважуються зраду. Боляче мені стверджувати, що інколи собака виявляється вірнішим і дорожчим другом, аніж людина.

ВДЯЧНІСТЬ ЛЕЛЕКИ

«Про природу тварин», кн. VIII, розд. 22.

Тварини вміють за добро віддячити добром. У Таренті¹ жила одна жінка, яка буквально всім, особливо ж своєю зразковою вірністю чоловікові, здобула собі загальну шану. Звали її Гераклеїдою. За життя чоловіка вона з надзвичайною дбайливістю піклувалась про нього, а коли він пішов з життя, дім у місті, в якому він помер, став їй настільки осоружний, що з горя вона перебралась туди, де він був похований. У скорботі не відходила від могили чоловіка і далі зберігала вірність покійному. Якось улітку, коли молоді лелеченята вчилися літати, одне пташеня, найкваліше, з іще неокріпими крильцями, впало на землю й зломило собі лапку. Побачивши це, Гераклеїда зглянулася на лелеченя. Вона підняла його, обережно перев'язала йому лапку, лікувала припарками й мазями, годувала й поїла хворе, а з бігом часу, коли лелеченя видужало і знову могло літати, відпустила його на волю. Пташка полетіла з відчуттям (справді-бо дивовижний у тварин природний розум!), що стала боржником жінки. Якось на початку літа, коли Гераклеїда загоряла на сонці, лелека, яку вона вилікувала, побачила свою доброчинницю. Лелека плавно опустилася з висоти, підійшла до жінки, кинула з дзьоба на коліна Гераклеїди

камінчик і сіла на дах. Гераклеїда спочатку здивувалася, злякалась і не могла второпати, у чому річ. Камінчик поклала десь у кімнаті, а прокинувшись уночі, побачила сліпуче сяйво. Увесь дім був наповнений світлом, немовби хто вніс смолоскип: це так виблискував камінчик. Він був дуже й дуже дорогий. Спіймавши лелеку й намацавши на її лапці рубець, Гераклеїда здогадалася, що це та сама лелека, яку вона, змилосердившись, підбрала й виходила.

ГУСИ — РЯТІВНИЦІ КАПІТОЛІЙСЬКОГО ЗАМКУ

«Про природу тварин», кн. XIII, розд. 33.

Гуси виявляються чуйнішими сторожами, ніж собаки. Це стало відомо, коли римляни опинились у великій скруті. А було це в той час, коли вони зазнали нищівної поразки у війні з галлами¹. Галли, розгромивши римлян, вторглися в Рим і захопили його повністю, за винятком одного лише Капітолію², якого ніяк не могли взяти. Ті схили горба, які здавались доступними для нападників і не досить безпечними, охоронялись вартовими. У цей час посаду консула займав Марк Манлій³, він же обороняв Капітолій. Коли галли помітили, що Капітолійський горб звідусіль для них недоступний, вони вирішили напасти глухої ночі знепацька на твердо сплячих римлян, а сподівались видертись на пагорб з того краю, який був досить укріплений самою природою, що його не захищала варта, бо римляни не припускали, що вороги тудою зможуть напасти. І Капітолійський горб був би захоплений з того боку разом із храмом Юпітера, якби випадково не допомогли гуси, тому що собаки, наївшись, мовчали, а гуси підняли несамовитий галас. Вони своїм гелготанням розбудили Манлія й захисників Капітолію⁴. Ці схопилися за зброю й прогнали галлів, що вже почали виходити на пагорб. Через те римляни щороку карають собак у пам'ять про давнє віроломство, а гуси в певні дні користуються особливою шаную.

СПРАВЖНІ ДРУЗІ

«Строкати розповіді», кн. II, розд. 4.

Жив якийсь Харітон, уродженець Акраганта. Він гаряче любив Меланіппа, також акрагантянина, юнака великих душевних прикмет і привабливості. Одного разу тиран Фаларід¹ образив Меланіппа: він вимагав, щоб юнак припинив судову справу, яку він почав був проти одного з друзів Фаларіда, а коли той не захотів підкоритись, настрахав: якщо не послухає, буде суворо покараний. Противник Меланіппа, завдяки втручанню Фаларіда, всупереч справедливості виграв справу, і скаргу Меланіппа зам'яли в суді. Юнак був цим глибоко вражений і, вважаючи себе тяжко скривдженим, із гнівом розповідає другові про пережиту несправедливість, просить його взяти участь у змові проти тирана й сподівається перетягнути на свій бік ровесників, які, як він знав, повні рішучості разом з ним помститись кривдникові.

Харітон, бачачи сильне обурення і гнів друга, а також упевнений, що жодна людина зі страху перед тираном не приєднається до нього, починає розмову про те, що він давно прагне звільнити батьківщину від рабства, яке її гнітить, але вважає небезпечним втаємничувати в свої задуми сторонніх. Він просить дати йому час, щоб усе як слід обміркувати й діждатись моменту, зручного для рішучого кроку. Юнак погоджується. Тоді Харітон (він забажав узяти все на себе й нічого не каже другові, щоб на випадок невдачі він один був покараний, а Меланіпп залишився поза підозрою), вибравши за власним розсудом день і годину, з мечем у руці проникає до тирана. Але це не приховалось від пильних вартових: Харітона за наказом Фаларіда ув'язнили і на тортурах вимагали назвати імена співучасників, проте він тримався стійко, незважаючи на катування. Тому що час збігав, а друг не вертався, Меланіпп пішов до тирана й заявив, що він не тільки співник Харітона, а й призвідник усього цього. Тут Фаларід запитав, що ж його до того спонукало, і юнак розповів усе з самого початку: як не зважили на його скаргу і як це його обурило. Фаларід, захоплений благородством обох юнаків, звільнив їх від карц, але велів негайно забратися геть з Акраганта й покинути межі Сіцилії, зберігши за ними право одержувати перебутки з їхнього мастку. Згодом Піфія² такими віршами прославила Харітона і Меланіппа:

Славтєсь обоє вовік, Харітоне й ти, Меланіппе,—
Ви ж бо для смертних людей дружбу звістили святу*.

Її устами сам бог Аполлон назвав їх любов божественною дружбою.

ЗЛОЧИННИЙ ЖРЕЦЬ

«Строкати розповіді», кн. XIII, розд. 2.

Мітіленець Макарій, жрець Діоніса¹, на вигляд був доброю й порядною людиною, насправді ж це був негідник з негідників. Одного разу якийсь чужинець дав йому на зберігання багато золота. Макарій вирив у глибині храму яму і там сховав скарб. Через деякий час чужинець вернувся по своє добро. Тоді Макарій, вдаючи, нібито хоче повернути золото, заманив його в храм, убив, вийняв із сховку золото, зарив туди труп, переконаний, що бог, як і люди, ні про що не дізнається. Але вийшло не так. Та чи й могло бути інакше? Невдовзі прийшов час жертвоприношень Діонісу, які виконуються кожних три роки, і Макарій був зайнятий ними. У той час як він був у храмі, двос його синів, які залишилися вдома, бажаючи наслідувати батька в роботі, підійшли до вівтаря, на якому ще диміло вогнище. Молодший син поклав на вівтар голову, а старший підняв жертвний піж, що лежав поруч, і вбив брата. Домашні страшенно зарепетували; на їхній плач вибігла мати. Побачивши, що один її син мертвий, а другий ще стоїть із закривавленим жертвним пожем у руці, жінка вбила його тліючою головошкою. Про нещастя дали знати Макарію. Він кинув усе і, охоплений скаженим гнівом, прожогом прибїг додому. Тирсом², який він тримав, Макарій умертвив свою жінку. Незабаром весь народ дізнався про злодіяння, і Макарія спіймали. На тортурах він зізнався в раніше вчиненому душогубстві і сконав. А пам'ять про підступно замордованого ним чужинця мітіленці вшанували: за веліпням бога Діоніса його тіло було поховано. Так суворо був покараний злочинець Макарій. Він поплатився за все, за словами поета, власною головою, головою своєї жінки й головами дітей.

* Переклад Андрія Содомори.

ТИРАН-САМОДУР

«Строкати розповіді», кн. XIV, розд. 22.

Якийсь тиран Тріз¹, бажаючи покласти край змовам і підступам проти себе, заборонив підданам де б то не було — на вулиці чи в себе вдома — розмовляти між собою. Це виявилось тяжким і нестерпним, і громадяни вхитрялись обходити наказ тирана: вони кивали один одному головою, махали руками, дивились то похмуро, то спокійно й радісно, в нещасті і смутку насуплювали брови, виразом обличчя повідомляли про свій душевний стан. Але і це почало лякати тирана: він боявся, що навіть мовчання підданих при виразності рухів тіла таїть в собі небезпеку. З цих міркувань він заборонив їм і такий вид передачі думок. Перегодя один з тих, хто не в силі був далі терпіти таке знуцання і бажав покінчити з єдино-владдям, прийшов на ринкову площу² і аж захлинався рясними й гіркими сльозами. Умить з усіх боків обступив його народ і також зайшовся надривним плачем. До тирана дійшла вість, що всі стоять мовчки і, не вдаючись до жестів, ллють рясні сльози. Тріз постановив і цьому негайно покласти край — не лише поневолити язик і руки підданих, а й позбавити навіть очі вродженої їм свободи. Не чуючи ніг під собою, у супроводі своїх охоронців він помчав на площу, щоб припинити плач. Як тільки народ побачив Тріза, він обеззброїв його охоронців і вбив тирана.

Арістенет

(V ст. н. е.)

НЕ РОЗГУБИЛАСЯ

«Листи», кн. I, лист 5.

На передмісті гучно справляли свято, повсюдно йшла гульня, запросив до себе друзів на бенкет і Харідем. Прийшла також одна жінка (немає потреби називати її ім'я), яку Харідем, юнак, схильний до любовних пригод, «уполював», зустрівши на головній площі міста. Він запросив її, і вона дала слово, що прийде на учту. Коли вже всі гості зібрались, прийшов господар, ведучи якогось старигана, також запрошеного відзначити свято. Тільки-но здалеку жінка побачила цього чоловіка, враз вислизнула вона з зали і, мов опшарена, подалась у сусідню кімнату. Викликавши туди Харідема, сказала: «Не уявляєш, що ти натворив! Цей дідок — мій чоловік. Накидку на плечі, яку я залишила при вході, він напевно впізнав і, безсумнівно, пройнявся найгіршою підозрою. Якщо, однак, цю накидку і якісь наїдки з бенкету пришлеш мені тайкома, то я пошю в дурні чоловіка й приборкаю його лютощі».

Харідем пообіцяв виконати прохання жінки, вона непомітно вийшла і вернулась додому раніше від чоловіка. Тут втягнула в змову подругу-сусідку, і обидві вирішили пожартувати собі зі старого. Той скоро прийшов додому, увірвався з криком і зі скаженою люттю, накинувся на жінку з грубою лайкою: «Вже більше не будеш безкарно оскверняти моє ложе!» На основі накидки, яку він бачив у Харідема, обвинуватив жінку в подружній зраді і вже осатанілий шукав меча, щоб її порішити, коли в пору з'явилася сусідка. Вручаючи накидку, вона заговорила: «Бери свою накидку, дорога подруго, якраз знадобилась вона. Щиро тобі дякую. Я була в гостях у твоїй накидці. Прийми також трохи з ласощів, які я прихопила з бенкету».

Так вона торохтіла, а в похмурого старигана гнів угамувався, настроїв покращав, коли побачив, що неслухняно зневажив дружину.

«Пробач мені,— сказав він,— жінко, я вийшов із себе, але якесь доброзичливе божество послало цю благородну жінку як доказ твоєї невинності для нашого спільного добра, вона ж бо своїми відвідинами врятувала мене й тебе».

ВИНАХІДЛИВИЙ ЖЕНИХ

«Листи», кн. I, лист 10.

Аконтії, гарний на вроду юнак, взяв собі за дружину Кідіппу, вродливу дівчину. Правду каже стара приповідка, що схожий із схожим, природно, здружуються. Кідіппу Афродіта щедро обдарувала всілякими гарними прикметами. Дівчина ввібрала в себе принади не трьох Гесіодових харит¹, а ста. Окрасу юнака становили променисті очі, які бувають у милолицих, притому соромливі, як у чесних людей, його щоки виблискували природним рожевим кольором. Тому ті, кому охота було милуватись красою людського тіла, розштовхуючи один одного, дивились услід за Аконтієм, коли він ішов на заняття в гімнасій; можна було бачити площу або вузькі вулиці, запружені людьми заради нього, багато хто, зачарований небуденною красою юнака, йшов невідступно за ним. Ось такий Аконтії і закохався напропале в Кідіппу, бо не міг цей красень уникнути стріли Ерота, щоб не відчути самому сили кохання, яке вселяв іншим. Отже, Ерот напнув тятиву лука не слабосило, тоді-бо політ стріли буває лагідним, а, натягнувши лук щодуху, випустив стрілу для могутнього удару. Коли стріла влучила в Аконтія, чарівного юнака, він вирішив зробити одне з двох: або здобути взаємність Кідіппи, або смерть собі заподіяти. Зрештою той, хто його поранив, мастак плести дивовижні витівки, підказав йому незвичайний задум. Бо, коли Аконтії побачив дівчину в храмі богині Артеміди, написав він на яблуці, зірваному в саду Афродіти, хитромудрі слова і тишком-нишком підкинув до ніг служниці Кідіппи. Ця, зачудована розміром і гарним кольором яблука, підняла його, дивуючись, в якій то з дівчат випало воно з подолка. «Може, ти,— казала вона,— священне яблуко? Що за букви написані навколо тебе, що вони означають? Візьми, моя господине, яблуко, такого я досі не бачила. Наскільки воно більше від звичайного, яке червоненьке, як виблискує кольором червоної троянди! Що за духмяний запах, як далеченько це яблуко розсіває приєм-

ний для ніздрів аромат! Скажи мені, найдорожча, що означає цей напис?» Тоді Кідіппа взяла яблуко, очима перебігла дрібний напис і прочитала викарбувані там слова: «Клянусь Артемідою, за Аконтія вийду заміж». Не встигла добре прочитати цю клятву, не з власної волі написану, жбурнула яблуко, жакхнувшись любовного підступу і не докінчивши останнє слово «заміж», бо непорочні дівчата при згадці про одруження, хоч би навіть хтось інший про це говорив, покриваються рум'ящем. Личко Кідіппи так зашарілось, що, здавалось, розквітнув розарій, і рум'янець нічим не відрізнявся від кольору червоних губ. Отже, дівчина вимовила клятву, Артеміда її почувала і поблагословила, Аконтію, твій шлюб.

Ночі юнакові приносили не сон, а одні лише сльози, бо, соромлячись плакати вдень, він зберігав сльози для ночей. Тіло в нього ослабло, лице посіріло, виглядав він жалюгідно, схожий на мерця. Блідість його була така велика, що він боявся показуватись батькові на очі і, щоб уникати його, під будь-яким приводом виходив у поле. Тому дотепніші ровесники Аконтія прозвали його Лаертом², вважаючи, що він став землеробом. Але йому в голові не були ні виноградник, ні мотика. Він тільки і знав, що сидів під буком або сосною і промовляв: «Ох, якби у вас, дерева, був розум і голос, щоб ви зміли проказати оце одне: «Прекрасна Кідіппо!» Якби на листях у вас було стільки букв, скільки треба, щоб назвати Кідіппу прекрасною. Кідіппо! Я називаю тебе водночас прекрасною й вірною клятві. Нехай Артеміда не підніме на тебе руки і не пошле караючої стріли! Нехай покришка її сагайдака буде завжди закрита! О, я нещасний! Навіщо я вселив у тебе цей страх? Адже кажуть, що богиня жорстоко карає, але особливо мстить тим, хто не виконує клятви. Хотілося б, щоб ти дотрималась клятви, як я тільки що молився; якби так сталося!

Якщо ж ти не виконаєш клятви — страх подумати! — нехай Артеміда буде до тебе милосердною. Бо треба карати не тебе, а того, хто дав тобі привід до підступної клятви. Як тільки я відчую, що моя мова тобі байдужа, — кабору в собі тугу по твоїх принадах і на свою кров дивитимусь, мов на ненароком вилиту воду. Дорогі дерева! Житла милозвучних птахів! Невже вам не відоме пристрасне кохання? Адже закоханим буває кипарис у сосну або інше дерево в інше яєсь. Ні, клянуся Зевсом, не вірю, щоб вам властиве було кохання. Ви не тільки втра-

тили б листя, пристрасть позбавила б вас розкішного вбрання, мало того, пристрасть, неначе вогонь, проникла б у глибину вашого стовбура і аж до коренів». Так промовляв Аконтій, охлялий душевно й тілесно. А Кідіппу тим часом хотіли видати заміж за іншого, і вже перед дверима спальні дівчата, наділені приємним голосом, співали весільних пісень. Але наречена ні з того ні з сього почала хворіти, і засмучені батьки замість весільного чекали похоронного походу. Та несподівано вона видужала, і знову її спальню почали прикрашати до шлюбу, і тут дівчина, немов за велінням долі, знову запедужала. Те саме трапилося з дівчиною і втретє. Тоді батько Кідіппи, не чекаючи четвертого захворювання, звернувся до Аполлона Піфійського з запитанням, хто з богів заважає одруженню дочки. На це Феб недвозначно виклав усю правду: він розповів і про юнака, і про яблуко, і про клятву, і про гнів Артеміди, надто порадив, щоб дівчина виконала свою клятву: «Якщо ти Кідіппу видаси за Аконтія, не змішаєш свинець із сріблом,— шлюб буде золотим подвійно». Така була порада віщого бога.

Цю пораду та клятву дівчини було виконано: відсвяткували весілля. На цей раз ровесниці дівчини заспівали справжню весільну пісню, яка вже більше не відкладалась і не переривалась приступами хвороби. І якщо котрась із співачок фальшивила, керівниця хору звертала її увагу на це і рухами рук наводила на правильну мелодію. Аконтію здавалось, що всі ці обрядові дії тягнуться безконечно, в нього було відчуття, що не бачив він дня, довшого від цього, і ночі, коротшої за пошлюбну. Цієї пошлюбної ночі він не поміняв би на золото царя Мідаса³, а дівчини не віддав би й за багатства Тантала⁴. Всі були згодні з цим, крім хіба що когось із тих, хто не знав насолод кохання, та й не було б нічого дивного, якби людина, яка не кохала, думала інакше. Палахкотили в будинку смолоскипи, які посипали пахучим фіміамом, так що вони заодно освітлювали й наповнювали пахощами кімнати, давали світло і присмний аромат. Колись гурт дівчат, включаючи й Кідіппу, далеко випереджав красою заміжніх жінок, їм належала першість у змаганні щодо вродливості, тепер же, коли вона стала молодницею, не мали вони переваги. Кідіппа, мов пишна троянда, сяяла при чудовому юнакові. Їхні обличчя світилися радістю, як блищать зорі в безхмарну ніч, Аконтій і Кідіппа зажили в добрі і щасті.

Езоп

(VI ст. до н. е.)

МАРНІ НАМАГАННЯ

«Байки», номер 108 за виданням Гальма.

Одна жінка, чоловік якої любив часто хилити, хотіла відучити його від цієї пристрасті і придумала таку хитрість. Якось, помітивши, що він, захмелілий, лежить недвижно, мов труп, взяла його на спину й понесла на кладовище. Там поклала в гробницю й пішла геть. Трохи згодом, припускаючи, що чоловік уже витверезів, вернулася й постукала в двері гробниці. Чоловік запитав: «Хто стукає?» Вона відповіла: «Я — слуга, котрий покійникам приносить їжу». А він на це: «Навіщо набридаєш мені з їжею? Принеси мені, мій друже, краще щось випити». Тоді жінка вдарила себе в груди й заголосила: «Ой лишенько моє! Навіть хитрощами я нічого не добила. Бо ти, клятий чоловіче, не тільки не виправився, а й став ще гіршим: схильність до пияцтва стала твоєю природною звичкою».

НЕЗЛАГІДНА ЖІНКА

«Байки», номер 36 за виданням Гаузрата.

Один чоловік мав жінку, недобру до всіх. Він хотів пересвідчитись, чи так само вона буде ставитись і до батькових слуг. І, скориставшись із слушної нагоди, послав її до батька. Через кілька днів вона повернулася, і чоловік запитав, як прийняли її батькові слуги. «Погоничі й пастухи, — відповіла вона, — дивились на мене скоса». — «Ну, жінко, — сказав їй чоловік, — якщо вже тебе зненавиділи ті, що ще вдосвіта виганяють череди, а приганяють аж увечері, то чого слід сподіватись від тих, з ким ти була увесь день?»

ДРОВОРУБ І ГЕРМЕС

«Байки», номер 164 за виданням Гаузрата.

Якийсь дроворуб рубав дрова на березі річки і впустив сокиру. Течія потягла її, а дроворуб сів на березі і плакав доти, поки Гермес змилосердився і прийшов до нього. Дізнавшись від дроворуба, чого він плаче, Гермес відразу ж пірнув у воду, виніс йому золоту сокиру й запитав, чи це не вона. Коли дроворуб заперечив, Гермес, пірнувши удруге, виніс срібну і знову запитав, чи не таку сокиру він упустив. Дроворуб відмовився і від цієї. Тоді Гермес, за третім разом, простяг йому його власну сокиру, і дроворуб упізнав її. Гермес оцінив його чесність і подарував йому всі три. Дроворуб узяв сокири, пішов до товаришів і розповів їм, що трапилось. Один з них, позаздривши, захотів те ж саме зробити. Отож він узяв сокиру, пішов до тієї ж самої річки і, рубаючи дрова, навмисне впустив її в самий вир, а тоді сів на березі й почав плакати. Коли з'явився Гермес і запитав, що трапилось, дроворуб розповів про втрату сокири. Тоді Гермес виніс йому золоту сокиру й запитав, яку сокиру він загубив. Дроворуба охопила жадоба, і він сказав, що це його сокира. Але бог не дав йому золотої сокири і навіть його власної не повернув.

ЗЛОДІЙСЬКИЙ ХЛОПЕЦЬ І МАТИ

«Байки», номер 237 за виданням Гаузрата.

Хлопець у школі вкрав у свого товариша табличку і приніс матері. Але мати не тільки не покарала його, а ще й похвалила. Іншим разом хлопчик украв плащ і знову приніс матері. Вона ще більше похвалила його. Минали літа, хлопець виріс і вже пробував красти більші речі. Його впіймали на гарячому, зв'язали руки й повели до ката. За ним ішла його мати і біла себе в груди. Син попросив дозволу щось їй сказати на вухо. Мати швиденько підійшла до нього, а він вхопив її зубами за вухо й відкусив. Мати стала обвинувачувати сина в безчесті: йому, виходить, мало тих злочинів, яких він наробив, він ще й покалічив свою матір! Але син відповів: «Коли б ти мене покарала тоді, коли я вперше вкрав і приніс тобі табличку, я б не дійшов до того, щоб мене вели тепер до страти».

ЗЛОДІЙ І ВЛАСНИК ГОСТИНИЦІ

«Байки», номер 301 за виданням Гаузрата.

Злодій зупинився в гостиниці. Він мав намір залишитись тут на кілька днів, сподіваючись щось украсти, але йому не вдалося цього зробити. Побачивши якомсь, що хазяїн одягнувся в чудовий новий хітон — було саме свято — і сидів сам-один перед ворітьми, злодій підійшов, сів собі біля нього і став розмовляти. Так розмовляли вони з годину, і злодій почав позіхати, а позіхаючи, вити, наче вовк. Тоді власник гостиниці питає його: «Чого ти так робиш?» Злодій відповів: «Я тобі скажу, але прошу доглянути мою одягу. Я залишу її тут. Я, мій пане, не знаю, чого наводить на мене позіхання, чи це через мої гріхи, чи з якоїсь іншої причини,— не відаю. Та, коли я позіхну тричі підряд, я перетворююсь у вовка і їм людей». І він позіхнув удруге і знову почав вити так само, як і спершу вив. Коли почув власник гостиниці, то, повіривши, злякався злодія, схопився і хотів був утекти. Але злодій вчепився за його хітон і став просити: «Лишися, пане мій, і візьми моє вбрання, щоб я його не втратив». Благаючи, він відкрив рота й позіхнув утретє. Хазяїн злякався, щоб він його не з'їв, залишив свій хітон, кинувся до гостиниці і сховався всередині. А злодій узяв одягу й пішов собі геть.

Мусей

(Друга половина V ст. н. е.)

КОХАННЯ НЕ ЗНАЄ ПЕРЕШКОД

«Геро і Леандр», прозовий переказ.

На берегах Геллеспонту розташовані одне навпроти одного два міста: на азіатському узбережжі Абідос, на європейському — Сест. Пустотливий Ерот, помічник богині кохання Афродіти, натягнув лук, вийняв із сагайдака дві золоті стріли й випустив їх — одну в Абідос, другу в Сест. Несхибний стрілець влучив однією дівчину, другою юпака. Цією дівчиною була жителька Сеста красуня Геро, юнаком — житель Абідоса Леандр. Як дійшло до того, що вони познайомились і покохали одне одного?

Дівчину Геро батьки віддали на службу богині Афродіті, заборонивши виходити заміж, і замкнули в вежі, яка височіла на стрімкому березі віддалік від міста Сеста. Жила вона там самотницею, не спілкуючись із людьми, віддана повністю служінню Афродіті, не забувала також приносити пожертви і її синові Ероту. Проте не пощадили бідної Геро стріли цього бога, від яких спалахує в серцях людей полум'я кохання.

Настало врочисте свято Афродіти. На нього спішили юрмами не лише жителі Сеста, прибували сюди й прочани з найвіддаленіших закутків Греції, материкової й острівної. Видно тут було прибульців, поклонників Афродіти, з далекого Кіпру, з Кіфери¹, Фессалії, горян Фрігії, жителів найближчих міст і, звичайно, сусідів з протилежного берега Геллеспонту — жителів Абідоса. Не всі, однак, приходили, щоб вшанувати богиню та її улюбленця Адоніса, чимало юнаків привабила сюди надія помилувати око красою й принадами жіночого тіла. Ось повз храм Афродіти йде граціозною ходою молода Геро. Її лице ясніє, мов місяць, коли викочується на темний небозвід, білоспівне личко пашиє ніжним рум'янцем, схоже на двобарвну троянду, яка розпускається з чашки. Запахом троянд повіяло від дівчини, коли проходила вона, з-під білої шати виблискували стрункі сліпучо-білі ніжки, наче троянди. Выглядала Геро як уособлення жіночої

краси, вся — немов троянда. Помилилися ті, хто твердив, що є тільки три харити. На вустах дівчини сяяла промениста усмішка, від якої розквітали усмішки на обличчях сотень людей. Словом, достойнішої жриці від Геро Афродіті не знайти.

Її поява схвилювала юнаків, що завітали на врочистості. Усіх жінок затьмарила Геро своєю красою. Богинею, другою Афродітою, здавалась вона шанувальникам Кіпріди². Хто тільки не мріяв мати за дружину чарівну Геро. Коли вона входила в храм, чоловіки прикипали до неї зором, горнулись душею. Багато хто з юнаків, зачудований вродою дівчини, так мовив сам собі: «Бував я в Спарті, де краса змагається з красою на кожному кроці, але такої божественної дівчини я там не бачив. Либонь, Афродіта в її особі взяла собі на службу котрусь із харит. Шкода, що не зможу досхочу надивитись на неї. За її кохання я готовий хоч би й зараз віддати життя. Була б Геро моєю дружиною, не хотів би я стати навіть і олімпійським богом. Якщо, Афродіто, не судилось мені тримати в обіймах твою жрицю, то дай мені за жінку таку, яка була б їй рівнею». Так думав не один юнак, а дехто у грудях навіть ховав рану, яку завдала йому її дівоча краса. Найбільше ж вразила врода Геро юнака з Абідоса, красеня Леандра. Промінь її очей розпалив в його душі полум'я кохання, серце його почало жвавіше битися, бо краса дівоча болючіше від гострої стріли ранить людські серця. Йому здавалося, що життя без неї — не життя, що не зможе жити без цієї звабливої дівчини. Різні почуття вирували в його душі: зачудування її вродою, трепет, несміливість, сором. Але любов перемогла соромливість, додала йому сміливості й рішучості. Він подався тихою ходою за дівчиною, непомітно пройшов уперед і зупинився віч-на-віч з Геро. Закоханим поглядом дивився на неї, німим виразом обличчя зраджуючи почуття, які його переповнювали. Вона помітила, яке враження справила на юнака, і їй стало присмцно, що він милується її красою, мовчки схилила обличчя, а в очах загорілись іскорки взаємності. В юнака зародилась надія, що він дівчині не байдужий, що вона відгадає його почуття, бо не відвертається з нехиттю від нього.

Вони розійшлися. Тим часом день хилився до вечора, западала ніч, замерехтіли перші зорі. Тоді Леандр звжився під покровом ночі ступити в храм і підійти до

Геро. Злегка стиснув її руку, вона мовчки, немов розсерджена, відсторонила його, але в її очах він узрів ледь вловимий проблиск прихильності. Тоді він сміливо вхопив рукою за її шату й повів у найдавший закуток величного храму. Повільно, немов опираючись, ішла дівчина. Нарешті вона спробувала навести юнака на розум: «Чи ти з глузду зійшов? Пусти мене і йди своєю дорогою! Негоже торкатися служниці Кіпріди. Батьки мої не простять тобі цієї зневаги. Не сподівайся розділити мене з дівочою». Так вона напоумляла його, та Леандр не зважав на її слова, тоді вона пригрозила йому, а він сприйняв це за віщування взаємності. Леандр, охоплений любовною жагою, засипав пахучу шию дівчини пристрасними поцілунками і так сказав: «Дівчино прекрасна, рівна божественною красою самій Афродіті, ти сяєш неземною вродою, тебе прирівнюю я до небожительок — дочок всемогутнього Зевса. Хай благословенні будуть твої батьки, що виплекали таку доню! Вислухай мене уважно! Не годиться, щоб ти служила весь вік Афродіті, бо дівоцтво не веселить богиню: їй до душі шлюб і весілля. Якщо ти справді поважаєш Кіпріду, то виконай її заповіти: вийди за мене заміж, бо поцілив мене несхибною стрілою Ерот, привела мене сюди Афродіта, вона бажає нашого союзу. Чи знаєш, що богиня зненавиділа Аталанту³, швидконогоу аркадійську мисливицю, за те, що та нехтувала коханням? Нарешті здобув її хитрощами кмітливий Меланіон. Зваж, що й тебе може покарати гнів Афродіти!»

Так він мовив і своїми словами намагався здобути взаємність дівчини. Вона ж одвернулася, ховаючи лице, що зашарілося рум'янцем сорому, розгублено хустиною заслоняла свої білі плечі. Все це — ознака прихильності, бо мовчання дівчини — знак згоди. Серце її сповнилось якимсь ніжним теплом, лячно їй стало дивитись на юнацьку вроду. Поки вона личко опустила вниз, Леандр не міг відірвати зору від сніжно-білої шиї дівчини, що владно манила його. Трохи згодом Геро звела очі і так промовила: «Такими словами міг би ти, чужинцю, і камінь зм'якшити. Хто тебе прислав у мій рідний край на моє горе? Проте даремні твої слова. Яким чином ти, незнайомий бурлако, можеш стати моїм чоловіком? Нам ніяк не з'єднатись законним шлюбом: не дозволять нам це мої батьки. Та й якби ти захотів залишитись у нашому місті, щоб зустрічатись зі мною, то видалася б

таємниця нашого кохання: людське око все підгляне, а язик рознесе по всіх усядах. Але скажи-но правду, не приховуй, як тебе звати і звідки ти родом? Моє ім'я — Геро. Житлом мені служить оця вежа, яку звідусіль вітри шмагають. Тут, за містом Сестом, живу сама лише із слугою. Така воля моїх батьків. Сусідом моїм стало море, немає в мене подруг сердечних, не ваблять мене вихристі танці веселої молоді, цілими днями й почаями вслухаюся в гуркіт розбурханого моря».

Така була її мова, а Леандр, увесь у полоні любовної жаги, думав, як знайти спосіб, щоб зустрічатися з коханою дівчиною. І тут йому допоміг хитрун Ерот. Він-бо не тільки наносить рани своїми стрілами, а й подає ліки на них. За його порадою Леандр після роздумів мовить так: «Мила! Сповнений коханням до тебе, я перепливатиму оце бурхливе море, хоч би воно як кипіло, хоч би й було без дна. Небезпека нічого не важить для мене. Ніяких буревіїв не побоюся, аби тільки ти мене нагородила коханням. Ні перекоти грому мене не залякають, ні грізний рев морських хвиль не зможе мене зупинити. Кожної ночі я, твій чоловік, долатиму водні простори Геллеспонту, щоб з тобою зустрітись. А ти щоначі запалюй у вікні своєї вежі лампу. Вона буде для мене провідною зіркою. Вдивляючись в її світло, без човна, вплав, не чекаючи на схід сузір'я Оріон чи Вога⁴, добиратимусь на гребенях хвиль до берега моєї Геро. Та лише зважай на вітри супротивні, щоб по́дув не погасив лампи і разом з нею — мого життя! Ця яскрава лампа буде керманичем моєї долі. А тепер дізнайся, хто я такий: я — Леандр, чоловік ненаглядної дівчини Геро».

Так вони домовились потай щоначі зустрічатись. По-клялися, а свідком клятви стала лише лампа. Наситившись коханням, вони розставались. Геро піднімалась наверх, щоб присвічувати Леандрові в плавбі, а він при світлі лампи, щоб не збитися з дороги, змагався з хвилями й добирався на той берег. Вдень вони тужили одне за одним і нетерпляче чекали сутінків, щоб заспокоїти любовну тугу. Ось спустився на землю нічний морок, люди поснули, а сон не бере Леандра. Він стоїть на березі моря, що грізно реве, чекає знака — світла від коханої Геро. Вона, діждавшись п'ятьма непроглядної ночі, запалила лампу, і разом з її вогнем спалахнуло й кохання в серці нетерпеливого юнака. Але пад морем він почув гуркіт грому і рев хвиль, що скажено піднімались.

Жах пройняв юнака наскрізь, але він втішав себе й підбадьорював такими словами: «О неблаганне море! Ти хочеш мене зупинити, але в тобі лише вода, а в моїх грудях — пожежа кохання. Серце моє! Бійся вогню Еро-та, а не морської стихії! Чимдуж спіши до коханої, бо не страшна нам сила морських хвиль. З них народилась богиня кохання Афродіта, що повеліває морем».

Так підбадьорював себе Леандр, потім скинув із себе одяг, кинувся в море й поплив у той бік, де яскріло світло на вежі. Тим часом Геро, підносячи високо вгору лампу, часто закривала її хустипою, щоб подув вітру її не погасив, поки Леандр допливе до берега. Тут вона його зустріла, вкрай знесиленого, впустила в вежу, завела в свою затишну й теплу кімнату, помила, натерла оливою, скропила пахощами, щоб змити запах морської води, потім обняла юнака й пізно заговорила: «Милий мій! Які перешкоди долаєш ти, скільки бід доводиться тобі витерпіти, щоб мене побачити! Жодний паречений не спромігся б на такий подвиг. Забудь при мені про всі злигодні!» І вони справили весілля. А був це шлюб, жаданий для них і законний, хоч і не горіли святкові смолоскипи, не лунали звуки кіфар і лір, хоч ніхто не танцював і не співав весільних пісень на честь охоронниці шлюбів Гери, хоч і не бажали їм щастя та добра мати і батько, тільки тиша й пітьма давали їм хвилини щастя. Світанок не застав Леандра на вежі: юнак відплив до рідного Абідоса.

Обоє з петерпінням чекали ночі, бажали, щоб день швидше хилився до заходу, берегли таємницю свого кохання.

Але недовго тривало їхнє щастя, недовго вони тішились коханням. Наближалась зима, а з нею спігові замети, глухо ревіло море, налітали хуртовини. Мореплавець, витягнувши судно на берег, не пускався більше в небезпечне плавання. Та не брав страх відчайдушного Леандра. Дорогоказна лампа, як і раніше, манила його й тепер, обіцяючи насолоду, зрадливо запрошувала в вир розбурханого моря. О, якби Геро зуміла в таку погоду вгамувати свою тугу за коханим і не розпалювала лампизірки їх щастя нічного! Чи туга в неї перемогла усвідомлення безпеки, чи доля так веліла — невідомо. Вона, мов позбавлена розуму, засвітила лампу, але вже не лампу кохання, а лампу смерті.

Темна ніч облягла море. Супротивні вітри, із свистом палетівши звідусіль, сколихнули море; неначе гори, здій-

нялись запінені вали. Грізно заревів несамовитий Борея⁵, лютували й інші вітри. Здрігнувся Леандр, але, нехтуючи небезпекою, кинувся в море і поплив, гнаний тугою за коханою. Плив серед реву хвиль, виття вітрів, грізного клетоту морської безодні. У хвилини відчайдушних змагань із несамовитою водною стихією він звертався за допомогою до Афродіти, благав володаря морів Посейдона, просив Борея, але ніхто з них не поспішив йому на поміч, і Ерот не врятував його від загибелі. Знемігшись, Леандр ледве втримувався на поверхні води, ноги мліли, руки дерев'яніли, у горло вривалася солоня морська вода. А вдалині маячила лампа — мета його плавання. В цю смертельну хвилину по́дув вітру погасив вогонь лампи, а разом з ним погасло і життя, і кохання в нещасного Леандра.

Тим часом Геро картала хвилі недобрим словом, бо лиховісне передчуття сповіщало її про загибель коханого. Виглядаючи, сповнена тривоги, в нічному темінні, вона стояла безпорадно, а серце розривалось від болю. Вже й розсвіло, а Леандр не з'являвся. Даремно шукав її зір коханого на широких просторах морських хвиль. Аж ось біля підніжжя скелі, на якій стояла вежа, Геро побачила понівечене тіло юнака і ледве впізнала його. Роздерла на грудях коштовну шату, піднялась на вершину вежі і кинулась стрімголов у морську безодню. Так загинула бідоласна Геро разом із своїм коханим. Спільною долею поєднала їх і смертна година.

РИМСЬКА НОВЕЛА

М. Туллій Ціцерон

(106 — 43 рр. до н. е.)

ДАМОКЛІВ МЕЧ

«Тускуланські бесіди», кн. V, розд. 21.

Сіцилійський тиран Діонісій Старший¹ сам добре розумів, наскільки він щасливий. Річ ось у чім. Коли один з його підлесників Дамокл натякнув у розмові на його багатства, могутність, велич влади, достаток у всьому, чого душа забажає, розкішну обстановку в його палаці і твердив, що немає й ніколи не було людини щасливішої за нього, він запитав: «А чи не бажаєш ти часом, Дамокле, коли тебе так радує оце моє життя, сам скуштувати його і спробувати мого щастя?» Коли той відповів, що хотів би цього, Діонісій звелів покласти його на ложе із щирого золота, заслане покривалом чудової ручної роботи, з вигаптуваними прекрасними узорами, наказав на декількох столиках поставити майстерно інкрустований золотий і срібний посуд. Далі, за його наказом, до стола підійшли спеціально дібрані для цього молоді раби, милі на вроду, щоб прислужувати Дамоклові якнайдобайливіше на найперший його знак. З'явилися пахощі і вінки з квітів, кімната наповнилась ароматом фіміаму, столи були заставлені найвишуканішими стравами. Безмежно щасливим почував себе Дамокл. У розпалі цієї пишної учти Діонісій звелів спустити зі стелі блискучий меч, прив'язаний до кінської волосини, так, щоб висів якраз над потилицею цього щасливця. І відтоді Дамокл не дивився ні на вродливих слуг, ні на розкішний срібний посуд, він і не простягав більше руки до столу, щоб дістати їжу; і вінки самі попадали на землю. Нарешті він став благодіяти тирана, щоб той дозволив йому піти геть, бо з нього досить такого щастя. Чи не наочно дав спізнати Діонісій, що ніщо не миле тому, кого підстерігає якась небезпека?

В ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ДОСКОНАЛА КРАСА?

«Про знаходження», кн. II, розд. 1.

Колись жителі Кротона¹ (коли їхнє місто процвітало і мало славу одного з найбагатших міст Італії) забажали прикрасити храм богині Гери, яку особливо шанували, чудовими картинами. З цією метою запросили художника Зевксіда², громадянина Гераклеї³, який в той час затьмарив славою всіх живописців. Той намалював багато картин, частина яких збереглась аж до наших днів завдяки благоговійному ставленню людей до храму богині. Потім Зевксід заявив, що він хоче намалювати портрет Єлени Троянської, щоб німе зображення містило в собі риси неперевершеної жіночої вроди. На це кротоняни охоче погодились, бо знали, що саме Зевксід є незрівняним митцем у зображенні краси жіночого тіла. Сподівались, що він, який не мав з цього погляду собі рівних, при великому досвіді, подарує їхньому храмові видатний твір. І сподівання справдились. Зевксід взявся за роботу. Він запитав кротонян, чи є в них вродливі дівчата. Кротоняни повели художника в палестру⁴ й показали багатьох хлопців, які вирізнялися непересічною красою. Колись-бо жителі Кротона переважали всіх греків силою й красою тіла, а також здобували блискучі перемоги в гімнастичних змаганнях. Коли Зевксід не міг надивуватись стрункості і вроді юнаків, вони сказали: «Їхні сестри — це паші дівчата. По них можеш здогадатися, які вони вродливі».

«Отже, дайте мені, будь ласка,— сказав Зевксід,— найвродливіших із цих дівчат, щоб я міг виконати те, що обіцяв вам,— перенести з живих натур досконалу красу в безмовне зображення». Тоді кротоняни за рішенням всієї громади привели в одне місце дівчат і дали митцеві змогу вибрати дівчину, яку тільки захоче. Але той вибрав не одну дівчину, а п'ять, імена яких увіковічили багато поетів, тому що їхню вроду оцінив не будь-хто, а той, чия думка була найавторитетніша. Річ у тім, що, на думку Зевксіда, усіх рис, потрібних йому для зображення чарівного образу довершеної краси, немає в одній людини, бо природа не наділила одну особу досконалою вродою. А сталося це ось чому: вона боялась, що коли подарує одній людині повну досконалість, то не буде чого роздати всім іншим, через те одному дала ті, а іншому інші гарні риси, додаючи кожному трохи й негарного.

Тіт Лівій

(59 р. до н. е.— 17 р. н. е.)

ТРАГЕДІЯ ЛУКРЕЦІЇ

«Від заснування Рима», кн. I, розд. 57—59.

Місто Ардею¹ і його околицю паселяли рутульці. На той час це плем'я в тих краях було дуже багате. Саме ця обставина стала причиною війни, бо римський цар Тарквіній Гордий² хотів сам збагатитись, тому що витратив усі засоби на коштовне громадське будівництво, а також задобрити здобиччю незадоволений народ. Народ-бо ненавидів його за надмірну гордість, були парікання, що цар надто довго затримує людей на ремісничих і рабських роботах. Робилися спроби захопити Ардею одразу, навальним штурмом. Коли це не вдалося, тоді римляни оточили місто укріпленнями й приступили до тривалої облоги.

Під час тої облоги, як це буває на війні не стільки запеклій, скільки затяжній, можна було легко вийти з табору, особливо це стосувалось воєначальників, а не рядових воїнів. Царевичі вряди-годи проводили час у свозму колі на бенкетах і в п'ятиках. Коли одного разу вони попивали вино в царевича Секста Тарквінія, де обідав також Тарквіній Коллатин³, син Егерія, розмова зійшла на їхніх жінок, і кожний розхвалював надмірно свою. Тоді-то, в розпалі суперечки, Коллатин і каже, що слова тут зайві, адже можна протягом кількох годин переконатись, паскільки його Лукреція перевершує інших жінок. «Чому б нам, молодим і бадьорим, не посідати на коней і на власні очі не побачити, які звичаї в наших жінок? Несподіваний приїзд найкраще покаже це будькому з нас». Розпалені вином, усі одностайно заволали: «В дорогу!» Мчать галопом на конях у Рим. Прискакали туди, коли вже сутеніло, а звідти погнали в Коллацію⁴. Там застали вони Лукрецію, зайняту чимось зовсім іншим, ніж царські невістки. В той час, як ті розважались на розкішному бенкеті серед ровесниць, Лукреція пізньої ночі сиділа за прядінням шерсті посеред кімнати, в оточенні служниць, які працювали при світлі. В цьому зма-

ганні жінок перемога дісталась Лукреції. Прибулий чоловік і Тарквіній були гостинно прийняті. Зраділий перемогою Коллатин запросив ввічливо до себе царевичів. Там-то й охоплює Секста Тарквінія непереборне жадання насильно заволодіти Лукрецією. Збуджує його і врода, і незаперечна цнотливість Лукреції. Але поки що після пічної молодечої забави всі вертають до табору.

Декількома днями пізніше Секст Тарквіній потай від Коллатина, в супроводі одного чоловіка, прибув у Коллацію. Тут його зустріли гостинно, бо ніхто не підозрював у нього підступного наміру, а після вечері його провели у спальню для гостей. Коли йому здалося, що довкола вже панує повна тиша і всі твердо сплять, охоплений пристрастю, входить він з оголеним мечем до спальні Лукреції; лівою рукою притискує груди сплячої жінки й пошепки каже: «Мовчи, Лукреціє, це я, Секст Тарквіній; у моїй руці меч, помреш, якщо бодай слово скажеш». Перелякана й напівсонна жінка побачила, що нізвідки їй чекати порятунку і смерть дивиться їй у вічі. Тоді Тарквіній почав освідчуватись у коханні, благати, до прохань додавати погрози, на всякий лад впливати на жіночу душу. Але, коли побачив, що Лукреція непохитна і що навіть страхом смерті не можна ніяк залякати її, він до страху додає ще й огидну погрозу: віп заявляє, що вб'є раба і голого кине біля її трупа, щоб розійшлася чутка про її недостойну смерть, — начебто вона зійшлася з рабом і за це була вбита. Цією страхітливою погрозою віп і переміг її непохитну цнотливість. Так дика пристрасть нібито взяла верх, і Тарквіній від'їхав, захоплений перемогою над жіночою честю.

А Лукреція, прибита горем з приводу такого нещастя, посилає гінця до батька в Рим і в Ардею до чоловіка, щоб ті негайно прибули, кожен у супроводі вірної людини; вони вкрай необхідні, хай поспішають, бо сталася страшна річ. Спурій Лукрецій прибув з Публієм Валерієм, сином Волезія, Коллатин з Луцієм Юнієм Брутом, з яким випадково вертався в Рим і по дорозі зустрів їх гонець жінки.

Лукрецію вони застають в спальні у повному відчаї. Коли вони ввійшли, їй сльози навернулись на очі. На запитання чоловіка: «Як поживаш?» — вона відповіла: «Гірше не може бути. Що доброго залишається в жінки після втрати добропристойності? Сліди чужого чоловіка лишилися на твоєму ложі, Коллатине; зрештою, знеслав-

лене тільки моє тіло, а душа залишилась невинною. Смерть буде моїм свідком. Але покляніться, що покараєте розпусника. Це Секст Тарквіній — ось хто минулої ночі прийшов сюди не як гість, а як озброєний ворог, насильно виніс звідси, з цього дому, згубну для мене і для себе, якщо ви мужчини, пасолоду». Усі по черзі клянуться, втішають горем прибиту, перекладають вину з неї, жертви насильства, на злочинця: переконують, що грішить душа, а не тіло, і там, де не було злого наміру, немає й провини. Але вона відповіла: «Ви подумайте, як тому мерзотникові відомстити, а я, хоч себе від гріха й виправдовую, від карі не звільняю. Нехай приклад Лукреції не дарує в майбутньому жодній легковажній жінці життя». З цими словами вона увігнала собі прямо в серце кинджал, який був схований під шатою, і, нахилившись на пробитий бік, упала мертвою на землю. Заголовили від болю чоловік і батько.

В той час як вони стояли, заціпенівши від душевного болю, Брут вийняв з рани Лукреції ножа, який стікав кров'ю, і, тримаючи перед собою, сказав: «Клянуся цією кров'ю, що була найчистішою до царського злодіяння, і вас, боги, беру за свідків, що Луція Тарквінія Гордого разом з його злочинною жінкою і всім потомством вижену вогнем, мечем, чим тільки зможу, і не дозволю, щоб він або хтось інший був царем у Римі». Потім він передав ніж Коллатину, далі Лукрецію й Валерію, які оторопіли і здивувались, звідки це взялася у Брута небачена раніше сила духу. Відповідно до його вимоги вони дають клятву. Їхня скорбота переходить у гнів, а Брут, який закликав негайно вирушити в Рим, стає вождем. Тіло Лукреції виносять з будинку на площу, куди збігається народ на звістку про нечувану подію. Кожний зі свого боку обурюється злочинним насильством царів. Зворушує зібраних як скорбота батька, так і промова Брута, який волав, що сльози й безплідні нарікання ні на що не здалися, і закликав чоловіків підняти, як і личить римлянам, зброю проти тих, хто повівся як ворог. Найхоробріші юнаки, озброївшись, з'являються добровільно, до них приєднується решта молоді. В Коллації залишився при міських воротах загін як сторожа, щоб ніхто не доніс цареві про повстання; всі інші під керівництвом Брута⁵ направились у Рим. Коли вони прибули туди, то озброєна юрба, де б вона не появилася, завжди викликає страх і сум'яття. Але, коли побачили, що її очолюють найзнат-

ніші громадяни, зметикували: що б там не було, це — не дарма. Така жахлива подія справляла в Римі не менше враження, ніж в Коллації. Отже, із усіх кінців міста біжать люди на форум. Коли там зібрався велелюдний натовп, окличник покликав начальника кінноти, а якраз цю посаду займав тоді Брут. Тут він виголосив промову, що свідчила про його дух і розум, чого ніхто від нього й не сподівався. Він говорив про насильство і пристрасть Секста Тарквінія, про страхітливе знеславлення Лукреції і її жалюгідну загибель, про невимовну скорботу батька, для якого страшніша й болючіша, ніж сама смерть, була причина смерті доньки. Далі згадав про тиранію самого царя, про нестерпні повинності, які несе народ, якого заганяють під землю копати рови й будувати клоаки. Римлян, переможців усіх навколишніх народів, перетворено з воїнів у чорноробів і каменярів. Згадав про осоружне вбивство царя Туллія Сервія⁶ і про дочку, яка переїхала тіло батька на ганебній колісниці; під кінець звернувся до богів із закликом відомстити лиходіям. Крім тих, пригадав, очевидно, ще й інші, гірші злочини, які підказав йому вибух обурення, але їх важко тепер відтворити історикові. Такою промовою Брут схвилював народ і спонукав його позбавити царя влади й ухвалити вигнання Луція Тарквінія Гордого з жінкою і дітьми.

ОБУРЛИВЕ СВАВІЛЛЯ РИМСЬКОГО ПАТРИЦІЯ

*«Від заснування Рима», кн. III,
розд. 44—49, 56—58.*

Патрицій Анпій Клавдій¹ пристрастно забажав будь-що заволодіти дівчиною плебейського походження. Батько дівчини Луцій Вергіній виконував обов'язки високого військового начальника на горі Алгіді². Була це людина бездоганної поведінки як у мирний час, так і під час війни. Славою незаплямованої доброчесності втішалась його дружина; в такому ж дусі виховували вони й своїх дітей. Батько заручив дочку з Луцієм Іцілієм, колишнім народним трибуном³, чоловіком дуже діяльним, який показав себе як рішучий захисник прав простого народу. Анпій, охоплений дикою хіттю, пробував був спокусити дівчину грішми й обіцянками. Коли, однак, зрозумів, що почуття жіночої гідності взяло в неї верх над спокуса-

ми, вирішив вдатись до бруталного насильства. З цією метою він намовив свого клієнта⁴ Марка Клавдія, щоб той виступав перед судом з вимогою визнати Вергінію його рабинею і не погодився на прохання тимчасово її звільнити. Вони розраховували на те, що під час відсутності батька вдасться їм здійснити такий протизаконний хід.

Коли ж одного разу дівчина прийшла на головну площу⁵ Рима (там у крамницях містились тоді школи)⁶, послужливий помічник хтивого децемвіра поклав на її плече руку, заявляючи, що вона, як дочка його рабині, є його рабинею, і велів їй іти слідом за ним. При тому він їй пригрозив, що, якщо вона не послухається, він застосує силу. Дівчина з переляку немов остовпіла, а коли її нянька почала гукати на допомогу, постало ціле збіговисько. Люди з пошаною вимовляють загальновідомі імена батька Вергінія й нареченого Іділія. Знайомі з поваги до них заступаються за неї, а юрба співчуває їй, обурена свавіллям клієнта.

Дівчині не загрозувало вже застосування сили, коли обвинувач сказав, що натовп даремно хвилюється, бо ж він діє згідно з законом і не вживає насильства: він викликає дівчину на суд. Тому що громадяни радили дівчині, щоб вона пішла з ним, вони стали перед трибуналом⁷ Аппія Клавдія. Обвинувач розповідає небилицю, відому судді, бо ж той сам її вигадав: дівчина народилася в його домі, звідти була схоплена й перейшла в сім'ю Вергінія. Він сам повторює те, про що дізнався з доносу, і доведе законність своєї вимоги, навіть якби суддею в цій справі був сам Вергіній, той, хто найбільше його скривдив. Справедливість вимагає, щоб рабиня пішла тимчасово за своїм хазяїном.

Захисники дівчини із свого боку заявили, що Вергіній відсутній, бо його відправлено з державним завданням, але з'явиться через два дні, якщо одержить виклик. Було б незаконно вирішувати позов про його дітей в час його відсутності. Через те вони вимагають, щоб справу відкласти до повернення батька. А Аппій повинен на підставі законопроекту, який він сам вніс, тимчасово її відпустити, щоб доросла дівчина не втратила добру славу до того, поки буде вирішене питання про її свободу.

Аппій, перш ніж винести рішення, лицемірно заявив, що вже сам законопроект, на який посилаються в своїх виступах друзі Вергінія, доводить, наскільки він відстоює

справу свободи. Кінець кінцем, закон тільки тоді буде забезпечувати справжню свободу, якщо він буде чесно застосовуватись в будь-якій справі і щодо будь-якої особи. Він постає, що слід викликати батька Вергінії, але оскільки позивач не може втратити права на свою власність, тому він повинен забрати дівчину з собою й зобов'язатися, що приведе її на суд після прибуття удаваного батька.

Багато хто почав ремствувати на це несправедливе рішення, але ніхто не зважився відкрито заперечити. В цю мить приходять Публій Нуміторій, дід дівчини, і Іцілій, її наречений. Натовп розступився, даючи їм дорогу, бо люди вірили, що на основі трибунського втручання Іцілій зможе перешкодити беззаконно децемвіра. Проте ліктор⁸ заявляє, що рішення вже прийнято, і відштовхує Іцілія, який зчинив крик. Така груба несправедливість вивела б з рівноваги навіть найспокійнішу людину, тому Іцілій заволав: «Мечем виганяти мене звідси доведеться тобі, Аппію, щоб ти крадькома здійснив те, що потай задумав! Намарюсь одружитися з цією дівчиною і хочу взяти її непорочною. Хоч би ти й покликав сюди всіх лікторів інших децемвірів і наказав приготувати пучки прутів і сокири, наречена Іцілія буде перебувати тільки в домі батьків! Навіть якщо ви відняли в римського народу право захисту з боку народних трибунів і право апелювати до народних зборів, дві опори свободи, то все одно вашій хтивості не підвладні наші діти й жінки! Знущайтесь над нашими спинами й потилицями, але залиште в спокої хоч жіночу соромливість. Якщо застосуєте насильство щодо цієї дівчини, я покличу на допомогу зібраних тут громадян Рима для захисту нареченої, Вергіній звернеться до воїнів, всі ми будемо шукати порятунку в богів і людей. І ніколи ти не виконаєш своєї постанови, хіба що ми всі, як один, ляжемо трупами. Звертаюсь до тебе, Аппію, опам'ятайся, поки не пізно, поміркуй, в яку халепу лізеш. Хай Вергіній вирішить після повернення, що йому слід робити в справі дочки, однак хай знає, що якщо поступиться вимогам цього підступного чоловіка, доведеться йому шукати іншого нареченого для своєї дочки. А я, щоб захистити свободу моєї нареченої, готовий скоріше загинути, аніж втратити честь».

Юрба захвилювала, і ледь не спалахнули заворушення. Ліктори оточили Іцілія, але все обмежилось лише погрозами. Аппій твердив, що Іцілію не про захист Вергінії

йдеться, річ у тім, що він, людина неврівноважена, обтяжена спогадами недавнього трибуналу, шукає нагоди для викликання заколоту, але він, Аппій, не дасть йому для цього приводу і доводить до його відома, що він як суддя не буде поки що виносити рішення, причому чинить так не внаслідок нахабності Іцілія, а з уваги на відсутність Вергінія, з уваги на його батьківське право і свободу. Попросить також Марка Клавдія, щоб відступив від свого права й погодився на те, щоб дівчина залишилась на свободі до наступного дня. Але якщо батько не з'явиться на другий день, то попереджає Іцілія і подібних до нього, що буде стояти на сторожі закону як його творець, а як децемвір — буде діяти з усією рішучістю. В усякому разі, не буде брати собі на підмогу лікторів інших колег для приборкання призвідників заколоту, досить йому буде і власних лікторів.

Ось так було відкладено лише термін виконання беззаконня. Захисники дівчини відійшли вбік і, порадившись, вирішили в першу чергу, щоб брат Іцілія і син Нуміторія, юнаки дуже меткі, без загалки прямо подались до воріт міста і якомога швидше викликали Вергінія з військового табору. Врятування дівчини залежить від того, чи Вергіній як захисник прав своєї дочки встигне своєчасно завтра з'явитись на суд. Юнаки згідно з наказом вирушили в дорогу, чвалом на конях прибули у табір і повідомили про все батька. Тим часом, коли позивач настоював на тому, щоб Іцілій дав поручителів як за поруку, що дівчина прийде на засідання суду, той заявив, що саме це й робиться, а насправді навмисно зволікав, щоб виграти в часі і гінці, вислані до табору, пройшли якнайбільший шмат дороги. Люди з натовпу почали піднімати руки, і кожний виявляв готовність заручитись за Іцілія. А він із сльозами на очах сказав: «Щиро дякую вам! Завтра скористаюсь вашою допомогою. Поки що вистачає в мене поручителів». За Вергінію поручилися її рідні.

Аппій на деякий час затримався, щоб не здавалося, що він засідав лише заради справи Вергінії. Але, коли ніхто до нього не підходив, бо всі інші справи занехаяно через цей випадок, він пішов додому й написав друзям у табір, щоб не відпускали Вергінія, мало того, тримали його під вартою. Але цей ганебний задум, на щастя, провалився, бо Вергіній, одержавши відпустку, виїхав з табору в першу ж нічну варту⁹, тоді як лист у справі його затримання був доставлений на другий день вранці.

Тим часом у Римі на світанку громадяни запрудили площу, цікаві довідатися, що ж буде далі. Вергіній в жалобній одежі веде дочку, бідно одягнену, в супроводі декількох літніх жінок і численного гурту прихильних їй знайомих. Почав він ходити від одних людей до інших, хапати їх за руки й не тільки просити в них допомоги, але й також домагатись того, що йому по праву належить. Кричав, що він щоденно стає на бій, захищаючи їхніх дітей і жінок, та й немає людини, яка б мала за собою стільки славних і сміливих воєнних подвигів. Навіщо все це йому тепер здалось, якщо його дітям у місті, не опанованому ворогами, доводиться терпіти такі знущання, які мають місце після захоплення міста лютим ворогом? Промовляв він так, немов перебував на народних зборах, і ходив по черзі від одного до іншого. Так звертався до римлян і Іцілій. Сильніше враження, однак, ніж будь-які слова, справляв тихий плач у громаді жінок.

Апшій, всупереч усьому, скипів (у такій мірі йому зацьмарило розум не стільки кохання, як шал) і піднявся на трибунал. Позивач почав нарікати, що вирок в його справі не було винесено попереднього дня через зазіхання на його власність сторонніх осіб. Поки він не виклав ще до кінця суті своєї вимоги і поки дали Вергінію слово для відповіді, втрутився Апшій. Щоб він тоді сказав, щоб обґрунтувати свій вирок? Давні історики, можливо, наводили якісь підстави, але я, не знайшовши ніде нічого переконливого в цьому ганебному рішенні, можу доповісти лише те, що мені відомо в цій справі.

Отже, Апшій вирішив, що дівчина має бути рабинею позивача. Всі присутні від несподіванки аж оторопіли, вражені таким жорстоким вироком. На мить на площі залягла тиша. Потім, коли Марк Клавдій підійшов, щоб забрати Вергінію як свою власність, його зустріло жалібне голосіння жінок, що оточували дівчину і ридма ридали. Вергіній, погрожуючи кулаками Апшію, вигукнув: «Я заручив свою дочку з Іцілієм, а не з тобою, Апшію, і виховав її на дружину і матір, а не на наложницю! Як видно, ти хочеш, щоб люди злягались між собою без розбору, як худоба й дикі звірі. Не знаю, чи стерпить це зібраний тут народ, але, маю надію, не стерплять цього ті, хто носить зброю!» Юрба жінок і співчутливих друзів відштовхнули позивача від дівчини, а окличник звелів замовкнути.

Децемвір, втративши глузд через хіть, твердить, що не

тільки внаслідок учорашніх наклепів Іцілія і нестримності Вергінія — нехай свідком цього буде римський народ! — а й завдяки достовірним повідомленням він упевнився, що протягом усієї ночі в Римі відбувались таємні зборища з метою викликати заколот. Він, знаючи, до чого можуть призвести події, прийшов із озброєним почетом не для того, щоб дошкуляти мирним громадянам, а щоб силою своєї влади приборкати тих, хто прагнув би порушити спокій у державі. «Тому краще буде,— казав він,— якщо зібрані будуть поводитися спокійно. Іди, лікторе, відстороню натовп, проклади шлях, щоб власник міг забрати свою рабню!»

Коли, сповнений гніву, він проказав це громовим голосом, юрба розступилася, і дівчина, жертва беззаконня, стояла, залишена всіма напризволяще. Тоді Вергіній, не бачачи нізвідки порятунку, викрикував: «Аппію! Насамперед вибач мені за батьківський біль, що я втратив від гніву самовладання, але дозволь мені запитати в присутності моєї дочки її годувальницю, як проходила вся справа, щоб я міг піти геть з полегшею на душі, коли дізнаюсь, що безпідставно називався її батьком».

Діставши згоду, він відвів дочку й годувальницю неподалік від храму Очисниці¹⁰ до крамничок, які називаються тепер «Нові», і там, вихопивши в одного м'ясника ніж, сказав: «Тільки в такий спосіб я можу тобі, дочко, забезпечити свободу!»

З цими словами він пробив груди дівчині і, звертаючись до трибуналу, вигукнув: «Хай ця кров, Аппію, спаде на тебе й на твою голову!»

Нечуваний крик знявся, коли громадяни стали свідками жахливого вчинку. Аппій схопився зі свого сидіння й велів піймати Вергінія. Однак той мечем торував собі дорогу, поки під захистом юрби, яка сунула слідом за ним, добрався до воріт міста. Іцілій і Нуміторій підняли мертве тіло дівчини й показали його народові, проклинаючи Аппія і оплакуючи красу бідолашної дівчини і гірку долю батька. За ними підняли лемент жінки: «Чи ж ми для цього родимо дітей? Така нагорода за жіночу чесність?» Лунали й інші подібного роду парікання, які в таких випадках підказує жінкам їх біль, і скорботні вигуки тим жалібніші, чим більшим сумом сповнені були безпорадні душі. Зате в мові чоловіків, особливо в Іцілія, лунало обурення з приводу знищення влади народних

трибунів і позбавлення права звертатись до народу, а також тяжкого становища простого люду.

Юрба завирувала, з одного боку, вражена страшним злодіянням, з другого — сповнена надій на відповлення свободи. Аппій то наказував викликати Іцілія, то піймати його, коли той чинив опір, нарешті, коли ліктори не могли схопити його, сам із загоном молодих патриціїв пробився крізь юрбу, щоб його ув'язнити. Тим часом навколо Іцілія утворилось не тільки стовпище, а й з'явилися проводирі простого люду — Луцій Валерій і Марк Горацій. Вони відштовхнули з криком ліктора й виявили готовність захищати Іцілія, якщо Аппій передасть справу до суду. Якщо ж він спробує застосувати силу, то й вони не будуть слабшими. Постала страшна буча. Ліктор децемвіра накинувся на Валерія й Горація, але натовп поламав йому пучки прутів. Тоді Аппій вийшов на трибуну, за ним Горацій і Валерій. Зібрані слухали тільки їхню промову, а галасували, коли говорив Аппій. І вже Валерій, немов перехопивши владу, каже лікторам відійти від Аппія як приватної особи. Аппій, душевно розбитий, закутавши собі голову, щоб противники його не впізнали, у тривозі за своє життя сховався в найближчому домі.

Спурій Опцій¹¹, бажаючи допомогти Аппію, увірвався з другого боку площі. Побачив, однак, що владу децемвірів повалено силою. Потім під впливом порад, якими його з усіх боків засипали, наказав скликати засідання сенату. Цей захід заспокоїв розбурханий народ, який мав надію, що сенат покладе край владі децемвірів, бо, як здавалось, більшість сенаторів не схвалювала поведінки децемвірів. Сенат вважав, що не слід дражнити народ і будь-що подбати про те, щоб прибуття Вергінія в військовий табір не викликало заворушення серед війська.

Після того як закріпилась влада народних трибунів і свобода народу, трибуни визнали за необхідне зайнятиись поодинокими особами. В першу чергу вони обрали Вергінія обвинувачем, а Аппія Клавдія оголосили обвинуваченим. Коли Вергіній викликав Аппія на суд, той з'явився на площу з почтом патриціанської молоді. Як тільки люди побачили його самого і його посіпак, уміть в пам'яті ожило ненависне правління цього патриція. Першим виступив Вергіній, який сказав: «Судові промови випадено для справ сумнівних. Отже, не буду марнувати часу для обвинувачення перед вами людини, жорстоку тиранію якої ви збройно знищили і здобули собі свободу; не

дозволю, щоб Аппій до інших злочинів додав ще й зухвалий самозахист. Прощаю тобі, Аппію Клавдію, всі підлі злодіяння, які ти чинив одне за одним протягом дворічного правління. За один тільки злочин накажу закути тебе в кайдани, якщо не зумієш перед судом довести, що ти, не порушуючи законів, визнав вільну дівчину рабицею».

Аппій, хоч і не міг розраховувати ні на допомогу народних трибунів, ні на поблажливий вирок народу, звернувся, однак, до трибунів. А коли жоден з них не заступився за нього, а слуга став забирати його у в'язницю, він вигукнув: «Апелюю до народу!»

Коли почуто було це одне-єдине слово, опору свободи, з уст, які нещодавно горлали, щоб позбавити вільну дівчину волі, запанувала тиша. Люди між собою — хто голосніше, хто тихіше — бурмотіли, що існують зрештою боги і вони не стоять осторонь від людських справ, що кара за пихатість і жорстокість рано чи пізно приходить, і то нелегка; що звертається до народу той, хто відмінив право на апеляцію, що просить у народу ласки той, хто потоптав усі його права, і, йдучи в тюрму, вимагає для себе свободи людина, яка вільну дівчину віддала в рабство. Серед таких розмов почувся голос самого Аппія, який благав римський народ про помилування. Він нагадував про заслуги своїх предків, які прославили республіку в мирний час і на війні, про свою нещасну відданість справі римського народу, задля якої він відмовився від посади консула для встановлення рівних прав; нарешті, про власні закони, котрі зберігають свою силу, тоді як їх творця ведуть у темницю. Казав також, що зважить усі свої добрі й погані вчинки, коли буде мати змогу захищатись перед судом. Тепер на підставі закону, який зобов'язує все суспільство, він як римський громадянин вимагає, щоб після призначення судового засідання він міг захищати себе і стати перед судом римського народу. Він-бо не злякався ненависті настільки, щоб втратити віру в справедливість і милосердя своїх співвітчизників. Який плебей або патрицій знайде опіку в законах, якщо не знайде її Аппій Клавдій? Цей випадок, закінчив він свою промову, стане перевіркою, чи нові закони зміцнять свободу і чи право апеляції до народу буде лише пустою буквою, чи живою силою.

На це Вергіній відповів, що тільки один Аппій Клавдій оголошується поза законом і людською спільнотою.

Хай поглянуть на той трибунал, твердиню всіх злочинів, звідки цей довічний децемвір чигав на маєтки, свободу й життя громадян, погрожував усім побоями, зневажав богів і людей, мав за помічників не лікторів, а катів; від грабежів і вбивств він перейшов до розпусти, вирвавши з батьківських обіймів силоміць вільнонароджену дівчину, на очах усього римського народу подарував її, немов воєнну полонянку, своєму клієнтові, догідливому звіднику, для того щоб той передав її в його спальню. Хай поглянуть на цей трибунал, де Аппій Клавдій своїм безжалісним вироком і задоволенням вимоги клієнта змусив батька підняти озброєну руку на власну дочку, де нареченого й діда, які підняли тіло вмираючої дівчини, звелів ув'язнити, більше стурбований невдачею у своїх хтивих намірах, ніж смертю людини. Для нього побудована тюрма, яку він мав звичку називати житлом римського народу. Отже, нехай він, закінчував Вергіній, звертається до народу безконечну кількість разів, а він, Вергіній, так само безконечно буде позивати його до суду, щоб довести, що не віддав у рабство вільнонароджену особу, а якщо Аппій Клавдій не з'явиться до суду, то скаже його ув'язнити як засудженого.

Ніхто не заперечував словам Вергінія, всі були до глибини душі зворушені; загальну свободу римський народ ставив вище від винесення смертного вироку Аппію. Його запроторено до темниці, а трибун призначив день суду, проте Аппій Клавдій, не чекаючи судового розгляду, покінчив життя самогубством.

Ув'язнено було також Оппія, і той наклав на себе руки до засідання суду. Маєтки Клавдія і Оппія трибуни конфіскували для потреб держави. Марк Клавдій, позивач Вергінії, був засуджений до страти, але Вергіній клопотав про лагідніший вирок, кінець кінцем цей клієнт пішов у вигнання. Таким чином, тіні Вергінії, яка була щасливішою після смерті, ніж за життя, зазнали спокою тільки тоді, коли всіх винуватців спіткала заслужена кара.

ВЕСІЛЬНИЙ ПОДАРУНОК СОФОНІСБИ

*«Від заснування Рима», кн. XXX,
розд. 12—15.*

Сіфакс¹ почав верхи наближатись до ворожої кінноти, памагаючись зупинити втечу свого війська. Він гадав, що йому вдасться це зробити, якщо своїм прикладом при-

соромить воїнів і покаже їм, що сам наражається на небезпеку. Але кінь, важко поранений, скинув його на землю і сам звалився на вершника. В такий спосіб Сіфакс живим потрапив у полон, і його повели до Лелія². Це видовище наповнило невимовною радістю серце Масінісси³, заклятого ворога Сіфакса.

Столицею царства Сіфакса була Кірта⁴. Там шукала притулку велика маса людей. У згаданій битві кількість полеглих була набагато меншою, ніж значення перемоги, бо в ній брала участь лише кіннота. На полі бою загинуло не більше п'яти тисяч чоловік, менше ніж дві з половиною тисячі захоплено в полон під час атаки на табір, де знайшла захисток сила-силенна війська, переляканого тим, що царя полонили вороги. Масінісса сказав, що ніщо не дасть йому більшої насолоди, як те, що він, як переможець, зможе знову побачити поверненням колись втрачене царство. Але ні в щасті, ні в нещасті не слід гаяти часу. Якщо Лелій дозволить йому разом з кіннотою й закутим у кайдани Сіфаксом випередити решту війська в поході на Кірту, то, користуючись загальним сум'яттям, він застукає зненацька ворогів. Лелій же може разом з піхотою підійти, не надто поспішаючи. Коли Масінісса за згодою Лелія прибув з військом під Кірту, він насамперед велів викликати на розмову старійшин із жителів Кірти. Але, тому що їм нічого не було відомо про нещастя, яке спіткало їхнього царя, він нічого не домігся ні розповіддю про недавні події, ні намовами, ні погрозами, поки їм не було показано закутого в дуби Сіфакса. Побачивши його в такому жалюгідному стані, кіртяни вчинили лемент; пройняті страхом городяни занехаяли захист мурів й водночас відчинили браму, тому що постановили одностайно просити в переможця помилування. Масінісса поставив вартових біля воріт і коло найважливіших місць поблизу мурів, щоб ніхто не зміг утекти; потім галопом погнав, щоб захопити царський палац.

Коли входив він у передпокій палацу, — назустріч Софонісба⁵, дружина Сіфакса, дочка карфагенянина Газдрубала⁶. Уздрівши Масініссу із почтом озброєних людей (його зброя, як і весь одяг, звертала на себе увагу) і здогадуючись, що він — цар, вона впала навколішки і звернулася до нього з такими словами:

«О боги, твоя особиста мужність і сприятлива доля повністю віддали мене під твою владу. Але, якщо можна полонянці в покорі звернутись до володаря її життя і

смерті, якщо можна торкнутись його колін і переможної правиці, я благаю тебе царською величчю, яка нещодавно також і нас осявала, благаю від імені нумідійського народу, який породив тебе і Сіфакса, благаю від імені богів-опікунів цієї царської оселі (хай вони приймуть тебе з успішнішими віщуваннями, ніж випроводили звідси Сіфакса): зроби мені ласку, про яку уклінно прошу,— вирішуй сам, як забажаєш, долю своєї полонянки, лише не дозволяй, щоб я опинилась під владою жорстокого й бундючного першого-ліпшого римлянина. Якби я не була ніким іншим, а тільки дружиною Сіфакса, то й тоді б я воліла здатись на милість і на немилість нумідійця, уродженця тої самої африканської землі, дочкою якої є і я, аніж чужинця. Можеш здогадатися, що чекає мене, карфагенянку, дочку Газдрубала, з боку римлян. Якщо немає в тебе іншого виходу, то, благаю, умертви мене і звільни таким чином від римського рабства!»

Була це жінка виняткової вроди і в розквіті літ. Коли вона то обіймала його коліна, то хапала за руку й наполягала, щоб пообіцяв їй, що не віддасть її на поталу нікому з римлян, її дії й слова скидалися радше на пестощі, аніж прохання. Через те переможець не тільки перейнявся співчуттям, а й закохався до безтями (до речі, нумідійці дуже влюбливі) в свою полонянку. Простягнув їй руку на знак того, що виконає її прохання, і ввійшов у палац. Трохи згодом почав задумуватись, в який спосіб зможе виконати свою обіцянку. Щоправда, не зумів знайти жодного задовільного виходу із скрути, але кохання підказало йому план нерозсудливий і легковажний: він велить негайно, того ж самого дня, влаштувати весілля, щоб ні Лелію, ні Сціпіонові⁷ не дати змоги розпоряджатись долею полонянки, яка стала дружиною Масінісси. Лелій підійшов до Кірти вже після шлюбу і в такій мірі не приховував свого незадоволення тим, що сталося, що в першу ж хвилину хотів був силоміць забрати Софонісбу зі шлюбного ложа й відіслати з Сіфаксом та з іншими полоненими до Сціпіона. Врешті-решт він поступився перед проханнями Масінісси, який благав, щоб Сціпіонові передати вирішення, чи Софонісбі поділити долю першого, чи другого із своїх царських чоловіків. Сіфакс і полонені були відправлені в табір, а Лелій за допомогою Масінісси захопив решту міст Нумідії, в яких були розміщені царські гарнізони.

Коли повідомлено, що Сіфакса ведуть у табір, зібрався

величезний натовп, неначе для оглядання тріумфу. Сіфакс із зав'язаними руками ішов попереду, за ним слідувала нумідійська знать. Тоді-то кожний римський вояк, щоб підкреслити свою перемогу, перебільшував якомога могутність Сіфакса і славу його народу. Отож казали, що це цар, якого настільки цінували два наймогутніші у світі народи — римляни й карфагеняни, — що римський головнокомандуючий Сціпіон покинув іспанську провінцію⁸ і військо і на двох квінкверемах⁹ прибув у Африку, щоб схилити його до дружби. А Газдрубал, карфагенський полководець, не тільки особисто прибув у його царство, а й навіть віддав йому за дружину свою дочку. Отже, за дружбу з Сіфаксом запобігали водночас два полководці — карфагенський і римський. І як дві сторони, приносячи жертви, просили безсмертних богів про мир, так до Сіфакса одночасно з двох боків було звернене прохання укласти договір про дружбу. Він був в такій мірі могутній, що вигнав Масінісу з його царства й довів його до такого стану, що той рятував своє життя, розголошуючи чутки про свою загибель, і ховався, живучи із здобичі, неначе дикий звір у лісах.

Серед таких вихвалень Сіфакса привели в намет головнокомандуючого Сціпіона. Тепер Сціпіон із хвилюванням міг порівняти недавній блиск цієї людини з нинішнім його злидненным становищем, а також згадав про узи гостинності, які їх колись з'єднували, обоїльне рукостискання й укладений ними державний і приватний договір. Усе це заохочувало Сіфакса в його розмові з переможцем. Бо на запитання Сціпіона, до чого прагнув, відмовляючись від союзу з римлянами і до того ж добровільно оголошуючи їм війну, він визнав, що завинив і діяв під впливом шаленства, причому не тільки тоді, коли підняв зброю проти римського народу. Це був, по суті, кінець його безумства, а не початок. Зійшов він із глузду і зневажив приватні узи гостинності та політичні договори тоді, коли ввів у свій дім карфагенянку Софонісбу. Бо від весільних смолоскипів згорів його царський палац, вона — оцей демон знищення — обкрутила його своїми приладами, затьмарила його розум і не спочивала доти, поки власноруч не озброїла його проти друга й соратника. Хоч він зараз — нужденний злидар, єдину втіху в своєму горі знаходить у тому, що бачить, як цей демон нищення перебрався в дім його найзапеклішого ворога. Адже Масінісса не в ні розсудливішим, ані більш стій-

ким, ніж він, Сіфакс, притому він, людина молода, дуже необачний. В усякому разі, одружився він з нею у ще більш нерозумний спосіб і ще більш несвоєчасно, ніж колись віц, Сіфакс.

Усе це сказав не тільки з неаваисти до ворога, а також під впливом любовної туги, бачачи улюблену жінку в обіймах суперника. Це зізнання дуже стурбувало Сціпіона, бо достовірність цього звинувачення була підтвержена наспіх влаштованим одруженням, майже під час війни, причому Масінісса не звертався ні до кого за порадою й не чекав на прибуття Лелія. Далі його занепокоїла петерпеливість Масінісси, така нестримна, що він зв'язався шлюбними узами з полонянкою і приніс весільну жертву при домашньому вівтарі свого ворога того самого дня, коли побачив Софонісбу. Сціпіонові така поведінка здавалась тим більш огидною, що його самого, під час війни в Іспанії, хоч він тоді був юнаком, не спокусила врода жодної полонянки. Коли він заглибився в такі роздуми, надійшли Лелій і Масінісса. Сціпіон прийняв обох однаково ввічливо й відзначив їх заслуги в присутності людей, що зібралися в наметі головнокомандуючого. Потім відвів Масініссу вбік і так заговорив:

«Масініссо, гадаю, що ти помітив у мені якісь прикмети, коли попервах ти прибув в Іспанію, щоб укласти зі мною договір про дружбу, і трохи згодом, коли ти з довірою віддав у Африці в мої руки себе самого і всі свої надії на майбутнє. Але жодною з тих прикмет, завдяки яким ти визнав мене людиною гідною того, щоб у неї шукати допомоги, я не пишаюсь так, як помірковапістю і стриманістю. Я хотів би, Масініссо, щоб до своїх виняткових прикмет ти долучив ще й цю чесноту. Для чоловіків у нашому віці, повір мені, навіть озброєний ворог не являє такої небезпеки, як потурання насолодам, які ваблять нас звідусіль. Той, хто зумів приборкати і уярмити пристрасті поміркованістю, заслуговує на більшу похвалу і здобув більшу перемогу, ніж ми перемогою над Сіфаксом. Радо згадую й пам'ятаю, які подвиги ти здійснив і як мужньо ти повівся під час моєї відсутності. Що стосується інших учинків, то я волю, щоб ти сам задумався над ними, ніж би мав червоніти від моїх слів. Сіфакс був переможений і взятий у полон у війні, яка велась під керівництвом римського народу. Отже, сам Сіфакс, його дружина, його царство, землі, міста і люди, які їх населяють, взагалі все, що належало Сіфаксові, стало надбанням

римлян. Таким чином, слід було випровадити царя і його дружину в Рим, навіть якби вона не була карфагенянкою і навіть якби її батько не стояв на чолі ворогів Риму. Сенат і римський народ повинні судити й винести вирок щодо тої, яка відсторонила від нас царя, зв'язаного з нами союзом. Приборкай свою пристрась! Не перекреслюй своїх багатьох прикмет одним нерозумним промахом і не нищ своїх заслуг провиною більшою, ніж її причина!»

Коли Масінісса слухав такі слова Сціпіона, не тільки його лице вкрив рум'янець сорому, а й сльози навернулись на його очі. Він сказав, що підкориться волі головнокомандуючого, і просив, щоб, наскільки дозволяє становище, той врахував обіцянку, яку необачно дав, бо він обіцяв Софонісбі, що нікому її не видасть.

Потім покинув намет головнокомандуючого й подався у свою домівку. Там довго на самотині мучився в безмежній тузі, тяжко стогнав, так що його стогін чули ті, хто стояв біля намету. Нарешті, зойкнувши пронизливо, гукнув довіреного раба, під доглядом якого, згідно зі звичаями царів, на непередбачені випадки була отрута. Отруту, розведену в чарі напою, велів він занести Софонісбі і водночас повідомити її, що Масінісса охоче дотримає би першої обіцянки, яку він як чоловік повинен виконати перед своєю дружиною. Оскільки, однак, ті, хто має над ним владу, віднімають у нього право вільно діяти, то він виконує другу обіцянку, а саме ту, що вона живою не потрапить під владу римлян.

Коли раб прийшов з таким дорученням і водночас приніс отруту, Софонісба промовила: «Приймаю цей весільний дарунок із вдячністю, якщо чоловік не зміг піднести дружині нічого кращого. Скажи йому, однак, що я мала б пристойнішу смерть, якби не вийшла заміж на власному похороні».

Утрималась вона від будь-яких образливих слів, взяла чару і без найменшого вагання, відважно вихилила її.

Коли Сціпіон дізнався про це, негайно покликав до себе Масініссу, побоюючись, щоб часом цей запальний юнак із журби не заподіяв собі чогось. Він то втішає Масініссу, то делікатно докоряє йому, що цей нерозумний вчинок він підкріплює іншим нерозумним вчинком.

Наступного дня Сціпіон, щоб якось відвернути думки Масінісси від туги, наказав скликати збір усього війська. Тут насамперед поздоровив Масініссу як царя й вихваляв надмірно, потім вручив йому в нагороду за заслуги

золотий вінок, золоту чару, курульне крісло¹⁰, пурпурову тогу й туніку з вигантуваними на ній пальмовими листками¹¹.

Ці почесті принесли полегшення Масініссі в його смутку. Сповнився також надії, що після усунення Сіфакса він незабаром стане володарем усієї Нумідії.

ПОМСТА ПОЛОНЯНКИ

*«Від заснування Рима»,
кн. XXXVIII, розд. 24.*

Римлянам довелось ще вести тяжку війну з тектосагами¹. Консул² вирушив проти цього народу і після триденного походу прибав в Анкіру³, велелюдне місто в цьому краю. Вороги знаходились на відстані дещо більшій, ніж десять тисяч кроків. Коли було укріплено табір, одна полонянка зробила там вікопомний подвиг. Була це дружина царя Оргіагонта, жінка незвичайної вроди, яку разом з іншими полоненими суворо охороняли. Начальником охорони був центуріон, воїн розпусний і жадібний. Попервах він пробував здобути прихильність полонянки, але, коли зрозумів, що добровільно вона ніколи не вдовольтить його хвистості, згвалтував її тіло,— тільки воно, а не душа, велінням долі стало жертвою насильства. Потім, щоб трохи пом'якшити цей ганебний вчинок, почав вселяти їй надії на повернення до земляків, зрозуміло, не безкоштовно, як би це зробила глибоко закохана людина, а за величезний викуп.

Коли вже домовився з полонянкою, що одержить за неї як викуп визначену кількість золота, не бажаючи втаємничувати в це будь-кого з римських воїнів, він дозволив їй вибрати когось із полонених і послати його в цій справі до своїх. На призначене місце над річкою мали з'явитись наступної ночі не більше ніж двоє чоловіків із золотом і забрати полонянку. Але випадково серед полонених був особистий слуга цієї жінки. Саме його як послапця центуріон і випровадив у сутінках поза табірну варту.

Наступної ночі прийшло на домовлене місце двоє друзів полонянки і прибав центуріон разом з нею. Коли йому показали там золото, вартість якого дорівнювала одному аттичному таланту⁴ (стільки вимагав центуріон), жінка рідною мовою звеліла землякам витягнути мечі і

заколоти центуріона, який захопився перевіркою золота. Відрубаву голову центуріона полонянка загорнула в хустину й запесла своєму чоловікові Оргіагонту, який утік з Олімпа⁵ в глибину країни. Раніш, однак, ніж обійняти чоловіка при вітанні, вона кинула йому під ноги голову центуріона. Коли чоловік, здивований, запитав її, чия це голова і хто виконав цей подвиг, гідний чоловічої відваги, вона розповіла про заподіяну їй кривду і про свою помсту — відплату за насильство над її честю. Кажуть, подальшою бездоганною поведінкою та благородністю своїх переконань вона завоювала шану в людей і тішилася славою героїчної жінки до кінця своїх днів:

Валерій Максим

(Перша пол. I ст. н. е.)

МАТИ І ДОЧКА

*«Найпримітніші вчинки і висловлювання»,
кн. V, розд. 4.*

Одна жінка знатного роду була засуджена за тяжкий злочин перед трибуналом претора¹ на смерть і передана в руки тріумвіра² для виконання вироку у в'язниці. Коли її туди перевели, начальник в'язничної охорони, змиловившись, став відкладати надалі страту. Він погодився також на те, щоб її відвідувала дочка, але, перед тим як дочку допустити до матері, її мали найретельніше обшукати. Йшлося про те, щоб дочка не передала матері будь-яких харчів, бо начальник охорони думав, що засуджена й сама скоро помре голодною смертю.

Коли минуло багато днів, а жінка все ще не вмирала, він почав задумуватись, яким це чином вона підтримує свої життєві сили. Приглянувшись уважніше до поведінки дочки, він помітив, на превелике диво, що вона виїмає груди і своїм молоком заспокоює голод матері. Одрразу ж повідомив він про цей незвичайний і нечуваний випадок тріумвіра, той у свою чергу претора, а претор уже — суддівську колегію. Завдяки цьому матір було помилувано.

ЩИРА ДРУЖБА

*«Найпримітніші вчинки і висловлювання»,
кн. IV, розд. 7.*

Дамона і Фінтія, двох піфагорійців¹, єднала така тісна дружба, що, коли Діонісій, сіракузький тиран, хотів покарати смертю одного із них, а той зумів випросити в нього відстрочку, щоб перед смертю відвідати родину і упорядкувати свої справи, другий з них не завагався залишитись у тирана як запорука повернення друга. Таким чином той, над яким щойно був завис караючий меч, уник смертельної небезпеки, зате другий, який міг жити без-

печно, добровільно підставив свою голову під меч. Усі, і особливо Діонісій, чекали з величезним напруженням кінця цієї незвичайної й ризикованої історії.

Коли наближався визначений строк, а той не вертався, всі картали наївного поручителя за необачність. Та цей запевняв, що зовсім не боїться, щоб друг не дотримав свого слова. І справді, точно в призначену Діонісієм годину з'явився той, хто одержав тимчасове звільнення. Тиран, здивований благородством обох друзів і схвилюваний їхньою вірністю, помилював засудженого. При цьому попросив їх, щоб вони прийняли його до свого товариства як третього, запевняючи, що з найбільшою охотою буде підтримувати високу честь цієї спілки.

Кв. Курцій Руф

(Перша пол. I ст. н. е.)

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ І ЛІКАР ФІЛІПП

*«Історія Александра Великого»,
кн. III, розд. 5—6.*

Ріка Кідн¹ протікає серединою міста Тарса². Було літо. Сонячна спекота особливо давалася взнаки узбережжю Кілікії. Якраз почалась найгарячіша пора дня. Цар Александр³, покритий пилом і потом, не зміг не викупатись у кришталеву чистій воді, щоб помити своє розігріте тіло. Отже, він роздягся на очах у всього війська, вважаючи за доцільне показати воїнам, що він невибагливий у догляді за тілом, і увійшов у річку. Але тільки-но занурився в воду, як його взяли корчі, весь він зблід, майже з усього тіла відійшло життєдайне тепло. Слуги підхопили його на руки (схожий він був на вмираючого) і, знепритомнілого, внесли в намет. У таборі запанували гнітючий настрій і майже скорбота. Всі зі сльозами на очах сумували, що найславніший цар усіх часів помирає в розквіті ратної слави, причому не на полі бою, не від руки ворога, а внаслідок купелі. Казали, що Дарій⁴ вже близько і без бою, не побачивши противника, виграє війну. А їм, воїнам, доведеться вертатись додому через ті країни, які вони нещодавно завоювали, де нині все сплюндроване або ними самими, або ж ворогами. Під час походу по безмежній пустелі, навіть якби їх ніхто й не переслідував, можуть загинути всі, як один, від голоду й нестатків. Хто буде керувати відступом? Хто зважиться замінити Александра? Якщо навіть уявити, що, відступаючи, вони доберуться до Геллеспонту, хто дасть в їх розпорядження флот для переправи через цю протоку? Відтак знову почали співчувати цареві. Забувши про себе, вони шкодували, що смерть немилосердно забирає в них видатного полководця в повній силі, до того ж царя й товариша по зброї.

Тим часом цар почав трохи вільніше дихати й розплющив очі. Поступово, в міру повертання до свідомості, він

пізнавав зібраних довкола себе друзів. Послаблення його хвороби виявилось уже в тому, що він сам усвідомлював розмір нещастя. З другого боку, стан здоров'я Александра погіршувала стурбованість від звістки, що Дарій увійде в Кілікію через чотири дні. Тому Александр впау у розпач, що може попасти в руки ворога у кайданах і що з його рук вислизає блискуча перемога, а на його долю випадає безславна і нікчемна смерть у паметі.

Коли до нього були допущені друзі й лікарі, він сказав:

«Самі бачите, в яке скрутне становище загнала мене доля. Мені ввижається, що я чую брязкіт ворожої зброї, а я ж — той, хто почав цю війну, — не можу вийти на поле бою. Виходить, Дарій, пишучи мені зухвалого листа, мав на увазі моє нинішнє становище. Але цьому не бути, якщо я буду лікуватись, як сам забажаю. Мій стап вимагає швидкодійючих ліків і рішучих лікарів. Краще мені відразу померти, ніж поволі видужувати. Через те, якщо лікарі можуть подати допомогу і знають свою справу, хай зважать, що тут потрібен засіб не тільки для врятування життя, а й для продовження війни».

Ця пристрасна нерозважливність царя сильно всіх стурбувала. Отже, кожний із свого боку почав умовляти його, щоб він не збільшував небезпеки поспіхом, а довірився умілості лікарів. Кажали, що в них є підстави з недоволю ставитись до невипробуваних ліків, бо ворог міг підкупити когось із найближчого оточення, щоб погубити полководця. І справді, Дарій давно оголосив, що він виплатить тисячу талантів тому, хто позбавить життя Александра. Виходячи з цих міркувань, вони гадали, що ніхто не зважиться застосувати ліки, які можуть видатись підозрілими через свою новизну.

Серед знаменитих лікарів, які пішли за царем з Македонії, був акарнанець Філіпп⁵, людина безмежно віддана Александрові. Він був другом і охоронцем здоров'я царя ще з хлоп'ячих літ. Полюбив Філіпп Александра не тільки як царя, а й як свого вихованця. Тепер він обіцяв застосувати ліки, які діють не стільки швидко, скільки сильно; виготовлений ним напій, твердив він, принесе полегкість Александрові в його тяжкій педузі. Нікому така обіцянка не припала до вподоби, за винятком того, з чийм життям була зв'язана безпека прийняти пові ліки. Річ у тім, що Александр був згоден перенести все що завгодно, крім затягування хвороби; він безперервно мав перед очима зброю і бойовий стрій війська і вважав, що

перемога залежить від того, чи зможе він очолити своє військо, чи ні. Шкодував лише, що за приписом лікаря цілющі ліки зможе прийняти лише через три дні. Тим часом Александр одержав листа від Парменіона⁶, найвірнішого із своїх полководців. Той попереджав Александра, щоб не довіряв свого життя Філіппові, бо його підкупив Дарій тисячею талантів і обіцянкою видати за нього свою рідну сестру. Цей лист сильно збентежив Александра, він подумки почав зважувати всі «за» і «проти»: прийняти ліки чи ні. «Чи зважитесь мені прийняти ці ліки? Адже, якщо мені подадуть отруту, то може скластись думка, що я заслужив того, що сталося. Чи маю право сумніватись у вірності мого лікаря? Невже можу дозволити, щоб мене звели зі світу в моєму наметі? Краще загинути від чужого злодіяння, аніж від власного страху». Після довгих роздумів він нікого не повідомив про зміст листа, запечатав його своїм перснем і сховав під подушку, на якій лежав.

Коли в тяжких роздумах минули два дні й настав на-решті день, призначений лікарем для прийняття ліків, Філіпп увійшов до намету з чарою, в якій містився виготовлений ним напій. Побачивши його, Александр підвівся на ложі і, тримаючи в лівій руці листа Парменіона, взяв чару і без жодної тіні страху випив напій. Потім звелів Філіппові прочитати листа, а сам не зводив з нього очей, сподіваючись, що помітить ознаки винуватості у виразі обличчя. Але Філіпп, прочитавши листа, виявив більше обурення, ніж переляк. Він жбурнув листа і плащ до ложа і сказав: «Царю, обвинувачення мене в зазіханні на твоє життя саме по собі відпаде, як тільки ти видужаєш. Врятований мною, ти подаруєш мені життя. Прошу, благаю тебе, облиш свій страх і дозволь, щоб ліки проникли в твої вени! Дай трохи відпочити своїй збентеженій душі, бо твої друзі, безперечно, дуже тобі вірні, але, на жаль, надто надокучливі, хвилюють тебе своєю надмірною запопадливістю». Ці слова не тільки заспокоїли царя, а й вселили в його серце радість і надію. Тим-то він сказав: «Якби боги дали тобі, Філіппе, змогу перевірити мої почуття в пайбільш бажаний для тебе слосіб, ти зміг би вибрати й інший шлях, але ти не міг навіть побажати собі надійнішого способу від того, який сам застосував. Хоч я й одержав цього злощасного листа, проте випив виготовлений тобою напій і тепер вірю, що ти турбуєшся про свою віддапість не менше, ніж

про моє здоров'я». Після цих слів він подав Філіппові праву руку.

Але дія ліків була така сильна, що їх перші наслідки немов підтверджували обвинувачення Парменіона. Цар важко переводив віддих. Все ж Філіпп зробив усе можливе для того, щоб урятувати царя: він прикладав гарячі примочки, намагався вивести Александра із стану опієння і очутити його то запахом їжі, то запахом вина. Як тільки помітив, що Александр опритомнів, не переставав йому нагадувати то про матір і сестер, то про близьку перемогу. Коли ж ліки розійшлися по венах хворого і їх цілюща сила почала діяти по всьому тілу, спочатку душевний стан, а згодом і тіло Александра набули попередньої сили навіть швидше, ніж можна було сподіватись, бо після трьох днів хвороби він міг уже з'явитись перед військом. А воїни з не меншою цікавістю дивились на Філіппа, ніж на самого царя. Кожен старався потиснути йому руку і дякував, немов якомусь богові.

ЗРАДЛИВА ЖІНКА

*«Історія Александра Великого»,
кн. VIII, розд. 3.*

Потім Александр Великий постановив піти походом на дагів¹, бо дізнався, що в них перебуває Спітамен². Була в Спітамена дружина, яку він любив безтямно. Вона була змушена поділяти з чоловіком усі злигодні, хоч важко їй було переносити втечу та безупинні труднощі вигнання. Виснажена бідкуванням, вона пробувала час від часу ластитись до чоловіка по-жіночому, перекопати його, що він повинен, нарешті, відмовитись від поневірянь — просити в Александра помилування, бо все одно від нього їм не втекти.

Було в неї від Спітамена троє дорослих синів. Вона веліла їм припасти до грудей батька і благала його, щоб хоч над ними він змилосердився. Її умовляння могли б увінчатись успіхом, бо Александр був уже недалеко. Однак Спітамен, вбачаючи в її мові не добру раду, а зраду, вбив собі в голову, що вона, при своїй надзвичайній вроді, хоче якнайшвидше здатись Александрові, щоб здобути його прихильність. Він витяг кинджал і проштрикнув би її, якби не перешкодили цьому жіпчині брати. Тоді

Спітамен заявив, що не хоче її більше бачити і вб'є її, як тільки вона попадеться йому на очі. Тепер він почав проводити ночі з розпусницями, щоб заспокоїти свою хтивість. Але любов до дружини, яка глибоко запала в його душу, розпалювалася з іще більшою силою від відрази, яку відчував до продажних жінок. Тому Спітамен знову повністю віддав своє серце дружині і безнастанно просив, щоб відмовилась від свого задуму здатись Александрові і готова була стерпіти все, що їм доля пошле. Він воліє вмерти, аніж здатись ворогові. Тут вона хитро почала виправдовуватись, мовляв, порадила йому те, що, на її думку, для них краще. Можливо, вчинила так під впливом жіночої слабосилості, так чи інакше робила це з добрим наміром. У майбутньому вона беззастережно підкорятиметься волі чоловіка.

Спітамен, обманутий удаваною покорою, розпорядився серед дня влаштувати пишній бенкет; обважнілого від надміру випитого вина й спожитої їжі, його, сонного, занесли в спальню. Коли жінка помітила, що він міцно заснув, вона дістала схований під шатою кинджал і відтяла чоловікові голову; обагрена кров'ю, віддала голову рабові — спільникові у кривавому злочині. В супроводі раба, як і була, в залитому кров'ю одязі, подалась вона у македонський табір і попрохала передати Александрові, що прийшла у справі, яка вимагає особистого побачення. Цар наказав негайно впустити азіатку. Побачивши на її одязі криваві плями, він подумав, що вона прийшла поскаржитись на заподіяну їй кривду, і запитав, що їй потрібно. Тоді вона зажадала, щоб впустили раба, який чекав надворі. Той, ховаючи голову Спітамена під полою, викликав підозру в охоронців. При обшуку він показав, що ховав. Смертельна блідість так спотворила обличчя Спітамена, що годі було пізнати, хто це такий. Коли царю доповіли, що йому принесли голову якогось чоловіка, він вийшов з намету, почав розпитувати, у чому річ, і з уст раба дізнався про всю правду. Різні думки приходили тепер йому в голову. З одного боку, він усвідомлював, що йому зроблено величезну послугу, бо знешкоджений був перебіжчик і зрадник, який, якби жив, став би на заваді в його починаннях. З другого боку, в ньому будив відразу жахливий злочин: жінка підступно умиртвляє свого чоловіка, який її безмежно любив, батька їхніх спільних дітей. Почуття огиди від підлого вбивства все-таки взяло в ньому гору над вдячністю до лютої жінки. Александр

показав їй забиратися геть, бо не хотів, щоб оцей приклад варварської жорстокості шкідливо вплинув на звичаї і м'яку вдачу греків.

ЖЕРТВА НАКЛЕПУ

*«Історія Александра Великого»,
кн. IX, розд. 7.*

Брав участь у бенкеті афінянин Діоксіпп, уславлений кулачний боєць, який через свою неймовірну силу був відомий Александрові і став навіть його улюбленцем. Злобні заздрісники напівсерйозно, напівжартома обурювались, що за військом бреде некорисна і добре відгодована тварина. На цьому ж бенкеті був присутній македонець Горрат, який напідпитку почав глузувати з Діоксіппа й вимагати, щоб той, якщо він справжній мужчина, позмагався з ним в єдиборстві на мечі. Тепер нарешті цар матиме змогу переконатись, що він, Горрат, сміливець, а Діоксіпп — боягуз. Діоксіпп прийняв виклик, але з презирством висміяв войовничу бундючність Горрата.

Коли наступного дня обидва настоювали на єдиборстві, цар, неспроможний відговорити їх від цього наміру, дав згоду на бій. Зібралась сила-силенна воїнів, а серед них і греки, які співчували Діоксіппові. Македонець виступив у повному озброєнні: у лівій руці мав бронзовий щит і спис, який називають «сарісса», в правій — ратище, до пояса був прикріплений меч. Скидалось на те, що він збирається битися з кількома противниками водночас. Діоксіпп лиснів, намащений оливою, його голову прикрашав вінок із квітів, у лівій руці він тримав пурпуровий плащ, у правій — міцну сукувату палицю. Його вигляд викликав у всіх тривожне збудження, бо виступити нагому проти добре озброєного здавалось уже не зухвалістю, а прямо-таки шаленством.

Отож македонець, упевнений, що зуміє розправитися зі своїм противником на значній відстані, метнув у нього ратище. Діоксіпп легким вигином тіла відхилився від удару і, поки противник устиг перекинути спис у праву руку, прожогом підбіг до нього і своєю палицею переламав спис навпіл. Втративши металеву зброю, македонець сягнув рукою по меч, але в цю мить Діоксіпп підбив йому ноги і звалив на землю. Вихопивши в Горрата меч, він по-

ставив ступню на шию поваленого, замахнувся палицею і розтрощив би йому голову, якби цар не втрутився і не зупинив переможця. Кінець цього видовиська зробив прикре враження не лише на македонців, а й на Александра, особливо тому, що свідками його були варвари¹. Цар пошкодував, що уславлена хоробрість македонців була виставлена на посміховисько. Тим-то він почав охоче прислухатись до наклепів, які вигадували на Діоксіппа заздрісні недоброзичливці.

Через кілька днів під час бенкету було навмисно сховано золоту чару. Служба доповіла про це Александрові, заявляючи, що чара пропала, хоч насправді самі сховали її. Часто людям буває важче стерпіти безвинну ганьбу, ніж тягар справжньої вини. Так і Діоксіпп не міг витримати косих поглядів присутніх, які дивились на нього, як на злодія. Він покинув бенкет, написав цареві прощального листа і пробив себе мечем. Цар тяжко пережив його смерть, бо вважав, що вона була виявом його обурення, а не визнання власної вини, тим паче що пізніша надмірна радість заздрісників вказувала на те, що обвинувачення Діоксіппа у крадіжці було безпідставне.

Гай Петроній

(? — 66 р. н. е.)

СОЛДАТ-ВОВКУЛАКА

«Сатирикон», розд. 61—62.

Коли всі обмінялися побажаннями доброго здоров'я і бадьорого настрою, Трімальхіон¹, звернувшись до Нікерота², почав так: «Звичайно ти розважаєш товариство розмовою. А сьогодні, не знаю чому, сидиш і ні пари з вуст. Прошу тебе, якщо бажаєш мені добра, розкажи, що трапилось».

Ця люб'язність друга зворушила Нікерота: «Хай я розорюся, якщо віддавна не радію твоїм гараздам. Отже, хай тут панує веселість, хоч боюсь, щоб мене прискіпливі вчені не висміяли. Але так чи інакше повім: хіба мені зашкодить, якщо хтось буде сміятися? Краще, коли люди сміються, ніж глузують».

По тих словах він почав таку оповідь: «Ще тоді, коли я був рабом, жили ми з моїм хазяїном у вузькому провулку. Тепер там будинок Гавіллі. Там, — на те воля богів, — я закохався в Меліссу, жінку трактирника Теренція. Ви, очевидно, знаєте Меліссу з Тарента, чарівну товстулю. Любив я її, їй-бо, не з хтивості і не задля любовної розваги, а за чудову вдачу. Чого б не попросив — ніколи не відмовляла. Заробила ас — половину мені. Я віддавав їй все на зберігання, і ні разу вона не обманула. Раптом її чоловік помер у селі. От і сушив я собі голову, як би то з нею побачитись. Адже в біді, як кажуть, пізнаєш друга. Через щасливий випадок мій хазяїн виїхав у Капую³, щоб збути старий мотлох. Скориставшись нагодою, я памовив нашого пожилця провести мене до п'ятого стовпа. Це був воїн, кремезний, як сам Орк⁴. Вирушили ми після перших півнів. Світив місяць, було ясно, як удень. Дійшли ми до кладовища. Мій товариш заліз між гробниці, а я сиджу собі, наспівуючи, і лічу могили. Потім поглянув на супутника, а він роздягнувся й поклав свій одяг при дорозі. У мене — душа в п'яти: стою ні живий ні мертвий. Тим часом той помочився біля одягу і враз перекинувся на вовка. Не гадайте, що я жартую. За

жодні скарби в світі я не вигадував би. Так ось воїн обернувся вовком, завив по-вовчому й майнув у ліс. Спочатку я так нажахався, що забув, де я є. Нарешті підійшов, щоб підняти одяг,— а він окам'янів. Хто як хто, а я налякався до смерті. Однак вихопив меч і всю дорогу рубав нічні примари, поки опинився перед хатою моєї подруги. Увійшов блідий, немов привид. Лець дух я не спустив, потім мене облило, очі — як у мерця, заледве прийшов до тями. Моя Мелісса не могла надивуватись, чому я так пізно приходжу.

«Якби ти прийшов раніше,— сказала вона,— то наймні допоміг би нам: вовк удерся в наше обійстя й перегриз усю худобу; неначе різник, кров їй спустив. Та, хоч він і втік, дісталось катюзі по заслугі: один із наших рабів списом проштрикнув йому горло».

Почувши таке, я всю ніч не міг skleпити очей. Рано-вранці помчав до будинку нашого Гая так швидко, як той трактирник, що його пограбували. Коли дійшов до того місця, де лежав окам'янілий одяг, побачив лише калюжу крові. Вернувся додому. Дивлюсь: розлігся мій воїн у ліжку, як бик, а лікар перев'язує йому шию. Отоді я й зметукував, що маю діло з вовкулакою, і відтоді крайця хліба з'їсти з ним не міг, хоч убийте мене. Звичайно, кожен може подумати про мою розповідь що завгодно, але, якщо я набрехав, хай ваші генії розгніваються на мене».

ЗЛОДИЙСЬКІ ВИТІВКИ ВІДЬОМ

«Сатирикон», розд. 63.

Розповідь Нікерота справила на всіх велике враження. «Я вірю тобі,— сказав Трімальхіон,— твоя оповідь так мене вразила, що волосся на голові в мене стало сторч. Я знаю Нікерота: він не здатний розповідати небилиці. Це людина правдомовна і гідна нашого довір'я. Я сам розповім вам щось таке жахливе й дивовижне, немовби ви побачили осла, що прогулюється по даху¹. Було це тоді, коли я ще носив довге волосся (бо з раннього дитинства я вів розніжений спосіб життя) і коли в мене помер Іфіт, мій улюбленець. Клянуся Геркулесом, це був справжній скарб, чудова дитина, прекрасна з усіх поглядів. У той час як його бідолашна мати місця собі не знаходила від скорботи, та й ми, кілька чоловік, гірко сумували, враз

відьми зчинили вереск, немовби собаки гнались за зайцем. Був з нами тоді один каппадокієць², чоловік дебелий, відчайдушною відваги, такий силач, що міг би підняти розлютованого бика. Ось він з оголеним мечем, старанно укутавши ліву руку, прожогом вибіг з дому, піймав одну з відьом і прохромив її наскрізь своїм мечем. Почувся страшний зойк, але, щоб не збрехати, самих відьом ми не бачили. Коли наш здоровань вернувся, звалився, як стояв, на ліжко і, подумайте тільки: все тіло його було у синіх плямах, неначе його відшмагали батогом. Очевидно, його торкнулась лиха рука. Ми зачинили двері і продовжували скорботний обряд, але тоді, коли мати обняла синове тіло, вона — що за дивина? — торкається якогось опудала, набитого соломкою, без серця, нутрощів. Взагалі не було в ньому нічого людського. Виходить, відьми забрали дитину й замінили її солом'яним опудалом. Чи можна тепер сумніватися в існуванні зловорожих нічних відьом, які перевертають все вверх дном? До речі, отой відважний здоровань після цієї події втратив природний колір тіла, мало того, через кілька днів збожеволів і помер.

ЕФЕСЬКА МАТРОНА

«Сатирикон», розд. 111—112.

Жила колись в Ефесі¹ одна матрона, дуже шанована через свою цютливість. Слава про її чесноти вийшла далеко за межі рідного міста, так що навіть жінки з сусідніх країн приїздили поглянути на неї, як на чудо. Коли пішов з життя її чоловік, вона не задовольнилась тим, що проводжала покійного на кладовище, як вимагав народний звичай, з розпущеним волоссям і біла себе по оголених грудях на очах у всіх, а й увійшла за небіжчиком до гробниці, коли тіло його, згідно з грецьким звичаєм, покладено було у склеп. Залишилась вона там, щоб пильнувати тіло покійника і оплакувати його безнастанно. В невітшній скорботі твердо постановила заморити себе голодом, і від цього паміру не могли відговорити її ні батьки, ні родичі. Навіть міські сатовники, які намагались вплинути на неї, і ті нічого не вдіяли. Всі городяни співчували їй і вихваляли один перед одним: оце, мовляв, справжня подружня вірність. Уже п'ятий день сумувала

ця жінка, нічого не їла й не пила. Разом з нею в гробниці розділяла горе і найвірніша служниця. І вона заливалася сльозами та підтримувала вогонь у лампі, коли помічала, що він починає гаснути. В місті не вщухали розмови про печальну вдову. Люди різних станів були одностайні в тому, що їм уперше в житті довелось увіч побачити такий незвичайний приклад любові і відданості.

Сталось так, що якраз у цей час правитель Ефеса наказав розп'ясти на хресті неподалік від гробниці, в якій вдова тужила за померлим чоловіком, п'ятьох розбійників. А щоб часом хтось не викрав тіла страчених і не справив похоронних обрядів, біля хрестів поставили на варту одного вояка. Цей вартовий, коли настала ніч, помітив у темряві серед гробниць яскраве світло й почув жалібний стогін. Його охопила цікавість, властива всьому родові людському, і йому закортіло дізнатися, хто ж це такий у склепі і що він там робить. Отож спустився він у гробницю і, побачивши жінку надзвичайної вроди, попервах зупинився, як остовпілий і вражений, неначе зустрівся віч-на-віч з якимсь пришельцем із того світу або з незвичайним дивом. Згодом, коли побачив тіло покійника, а також обличчя жінки, зволожене сльозами й подряпане пігтями, він, звісно, здогадався, у чому річ,— що це жінка в полоні нездоланної туги за померлим чоловіком. Тоді він приніс у гробницю свою скромну вечерю й заходився переконувати заплакану жінку, щоб вона даремно не мучила себе тужливою скорботою і не ятрила серця важкими зітханнями, бо це їй нічого не допоможе. Адже всіх, утішав він, чекає такий кінець, і всі рано чи пізно зйдуть у могилу. Крім того, він сказав багато чого такого, чим звичайно втішають людей у тяжкому горі. Але вона, збуджена словами незнайомця, почала ще сильніше роздирати груди і, рвучи на собі коси, припала до тіла мерця. Проте воїн не відступав від неї і, далі втішаючи, намовляв вдову хоч трохи поїсти. Нарешті служниця, спокушена запахом випа, не могла відмовитися від ввічливого запрошення охоронця й сама простягла руку до їжі. Коли вона трохи зміцнила свої сили їжею й вином, вона почала і з свого боку переконувати затяту господиню. «Яка користь із того,— казала служниця,— що ти помреш голодною смертю, що живцем себе

поховаєш і вкоротиш віку раніше, ніж тобі призначено долею?

Думаєш, мертві дбають про це, їх останки, їх тіні? *

Хіба не краще лишитись живою? Невже не ліпше буде, якщо відмовишся від свого жіночого засліплення і будеш надалі насолоджуватись життям, поки ще можна? Адже сам вигляд цього мертвого тіла, що тут лежить, повинен повернути тебе до життя!»

Кожному приємно, коли його намовляють до їжі або до життя. Через те вдова, виснажена кількадечним голодуванням, дозволила нарешті зламати свій опір і їла з такою ж жадібністю, як і служниця, яка здалася першою.

Ви, звичайно, знаєте, на яку спокусу наражена сита людина. А вояк знову почав говорити вдові ласкаві слова, подібні до тих, якими розбудив у неї прагнення жити. Тепер він заходився розхитувати її цнотливість. До речі, він здався жінці й непоганим на вигляд, і приємним. Служниця, щоб заручитися прихильністю, безугавно повторяла:

...Милій серцю людей опиратися хочеш любові.

Чи забуваєш про те, на чиїх оселилась ти землях? **

Одне слово, жінка і тут не відмовила йому, так що доблесний воїн святкував подвійну перемогу. Вони обіймались не тільки цієї ночі, коли справляли своє весілля. Те саме робили й наступної, і третьої ночі, зачинивши, ясна річ, двері у склеп. Отож, якби до гробниці прийшов хтось із знайомих або незнайомих, він би подумав, що ця найцнотливіша з жінок спустила дух над тілом померлого чоловіка. А воїн втішався красою чарівної жінки і перебуванням наодинці з нею, далеко від людських очей; він купував їй, наскільки дозволяли його скромні статки, всілякі ласощі і з сутінками приносив до гробниці. А тим часом родичі одного з розп'ятих розбійників, помітивши, що вартового немає, зняли вночі з хреста тіло страченого й поховали. Таким чином, вояк через своє недбальство вскочив у халепу. Уранці він побачив, що на одному з

* Цитата з «Енеїди» Вергілія, кн. IV, р. 34. Цитати з «Енеїди» тут і далі подаються в перекладі Андрія Содомори.

** Цитата з «Енеїди» Вергілія, кн. IV, р. 38—39.

хрестів немає трупа, і, тремтячи від страху перед карою, розповів матроні, що сталося. Казав, що не чекатиме судового вироку, а власноруч скарає себе мечем за свій недогляд; просив, щоб вона поховала його в цій злочасній гробниці поруч із її чоловіком.

Але жінка, яка славилась не тільки цнотливістю, а й добрим серцем, відказала: «Нехай боги не допустять, щоб мені судилось одночасно побачити смерть двох пайдорожчих мені людей! Волю повісити мертвого, аніж погубити живого».

І звеліла йому витягнути тіло чоловіка з домовини і прибити до вільного хреста. Охоронець, не гаючись, скористався блискучою пропозицією розумної жінки. А на другий день народ дивувався, не міг зрозуміти, як небіжчик вибрався на хрест.

Г. Пліній Старший

(23—79 pp. н. е.)

ПЕРЛИНИ КЛЕОПАТРИ

«Природознавча історія», кн. IX, розд. 35.

Були на світі дві найдорогоцінніші перлини. Обома володіла Клеопатра¹, остання цариця Єгипту, доставши їх у спадок від царів Сходу. Вона, бачачи, як Антоній² щоденно насолоджується смакуванням найвишуканіших страв, з гордовитим презирством, як і личило цій розбещеній цариці, глузувала з пишноти його прийому. На його запитання, що можна ще додати до такої розкоші, відповіла, що вона може витратити на один обід десять мільйонів сестерціїв³. Антоній на це сказав, що він хотів би повірити в таке, але це неможливо. Тоді вони побились об заклад. Наступного дня, коли зібралися судді, вона влаштувала для Антонія пишний обід, але той насміхався з нього і вимагав рахунку. Тоді Клеопатра пояснила, що все це поки що дрібниця і тільки тепер вона покаже справжню ціну обіду, бо вона одна пообідає за десять мільйонів сестерціїв. Тут Клеопатра звеліла подати десерт. На її вимогу слуги поставили тільки перед нею один посуд з оцтом, кислота якого розчиняє перли. Носила вона на вухах, як сережки, цей дорогоцінний і справді рідкісний витвір природи. Коли Антоній чекав, що далі буде, Клеопатра зняла одну перлину і занурила її в оцет. Після того як перлипа розчинилася, вона випила розчин. Коли Клеопатра хотіла так само розчинити і другу перлину, Люцій Планк, суддя закладу, не допустив до цього, схопивши її за руку, і визнав Антонія переможеним.

ХТО КРАЩИЙ ЖИВОПИСЕЦЬ?

*«Природознавча історія»,
кн. XXXV, розд. 81—83.*

Змістом цікавої оповідки може бути те, що скоїлося між Протогеном¹ і Аеллесом². Перший жив на острові

Родос. Туди приїхав Апеллес, бажаючи побачити картини митця, які відомі йому були з розповідей людей. Він прямо з порту подався в майстерню Протогена. Самого митця не застав удома, тільки одна бабуся пильнувала єди-ну картину величезних розмірів, яка стояла на мольберті. Бабуся сказала, що Протоген вийшов, і запитала, що вона має сказати хазяїнові, коли той поцікавиться, хто до нього завітав. «Ось хто»,— відповів Апеллес і, схопивши пензель, провів по дошці кольорову лінію, незвичайно тонку. Коли Протоген вернувся, бабуся розповіла, що і як було. Передають, що художник, побачивши таку тонесеньку лінію, зрозумів, що це приходив Апеллес, бо така досконала робота нікому іншому не під силу. Тоді сам Протоген, кажуть, провів по цій же лінії другу, ще тоншу, лише іншого кольору. Ідучи, Протоген велів бабусі показати, якщо гість повернеться, цю лінію й додати, що це той, кого він шукає. Так воно і сталося. Апеллес прийшов ще раз і, помітивши з соромом, що його перемогли, перетяв дві попередні лінії третьою ще іншого кольору, так що вже не було можливо провести ще тоншу лінію. Тоді Протоген визнав себе переможеним, квапливо помчав у гавань, щоб відшукати гостя, а картину вирішив зберегти в такому вигляді, в якому вона на той час була, для майбутніх поколінь, особливо ж для подиву самих художників. Згоріла ця картина, як мені стало відомо, коли вперше жертвою пожежі³ став палац імператора Августа на Палатинському горбі⁴. Ті, хто бачив її до того, передають, що це була велика картина, яка нічого не містила, крім ліній⁵, ледь помітних неозброєним оком, так що серед знаменитих творів багатьох художників робила враження порожньої, але саме цим вона звертала на себе увагу і була знаменитішою від будь-якого іншого твору.

Г. Пліній Молодший

(62 — бл. 114 рр. н. е.)

ХЛОПЧИК І ДЕЛЬФІН

«Листи», кн. IX, розд. 33 («Колонія»).

Є в Африці поселення Гіппон¹, розташоване неподалік моря, біля судноплавної затоки. Тут також лежить лагуна, вода якої навперемінно то вливається в море, то вертається назад, залежно від того, чи загнав її в лагуну приплив, чи поніс уперед відплив моря. Люди різного віку захоплюються тут риболовством, катанням по морю, а також плаванням. Особливо люблять плавати хлопці, яких до цього заохочують дозвілля і нахил до забав. Між них славляться відвагою ті, хто якнайдалі відпливе від берега. Переможцем вважається той, хто далі від усіх залишить за собою і берег, і суперників.

Під час такого змагання один хлопчина, сміливіший від інших, вирвався далеко вперед. Раптом біля нього з'являється дельфін: він то пливе перед хлопчиком, то слідує за ним, то кружляє довкола нього і, нарешті, підставляє йому свою спину і знову скидає його із себе. Потім знову бере на спину і спочатку несе далеко в море, але незабаром повертає в напрямі до берега й доставляє свою ношу туди, де хлопця чекали учасники забави.

Звістка про цю подію розповсюджується спроквола по всьому поселенню. Люди збігаються, дивляться на хлопця, як на якесь чудо, розпитують, слухають, згодом розповідають про все іншим. На другий день велелюдний натовп заповнив морський берег; всі дивляться на море і туди, де здається, що є море. Хлопці плавають, а серед них і герой події, але вже з більшою обережністю. Тоді знову з'являється дельфін і знову пливе до того ж самого хлопця. Але той тікає разом з іншими. Дельфін не наче запрошує його, кличе назад, підстрибує, пірнає, описує різні кола. Те ж саме відбувається на другий день і третій, протягом багатьох днів, поки люди, які зжилися з морем змалку, не почали соромитися свого страху. Вони підходять до дельфіна, граються з ним, називають його різними іменами, навіть торкаються до нього і гла-

дять його, і він усе це їм дозволяє. Після такого знайомства сміливість у хлопців зростає, особливо в того, який познайомився з дельфіном першим. Він підпливає до дельфіна, стрибає йому на спину, ганяє, сидячи на ньому верхи, туди й сюди. Хлопець уже впевнений, що дельфін впізнає його і любить, та й він сам полюбив тварину. Тепер вони вже не бояться один одного, не наганяють страху один одному. Росте довір'я хлопця та водночас прирученість дельфіна.

Інші хлопці супроводять їх з обох боків, підбадьорюють і дають поради. З ними разом плив (це також дивина) інший дельфін, який тільки супроводив того і приглядався до забави. Він не робив нічого схожого до того, що робив перший, не дозволяв торкатись до себе, але приводив і відводив товариша, як того хлопця — інші підлітки. Це неймовірно, але так само правдиво, як і всі попередні випадки. Дельфін, який возив на собі хлопців і грався з ними, мав також звичку вилазити на берег, але, висохнувши на піску, коли ставало надто жарко, скочувався назад у море.

Відомо, що Октавій Авіт, легат² проконсула³, під впливом нерозсудливого забобону, вилив на дельфіна, коли той одного разу виліз на берег, пахучі духи. Вражений цим необачним вчинком і незвичним запахом, дельфін відплив у відкрите море. Через багато днів його побачили знову, сумного й знеможеного. Трохи згодом, коли повернулись до нього сили, він знову став бадьорим і, як звичайно, брав участь у хлоп'ячих іграх.

На це видовище з'являлися всі сановники, прибуття і довге проживання яких дорого коштувало невеликому поселенню. Кінець кінцем саме місце втратило свій спокій і відлюдність. Тоді-то й вирішено було убити того, заради кого збиралися люди. Що й було зроблено.

Авл Геллій

(бл. 123 — бл. 165 рр. н. е.)

ДРУЖБА ЛЮДИНИ З ЛЕВОМ

«Аттичні ночі», кн. V, розд. 14.

У Великому цирку¹ влаштовані були для народу велетенські бої з дикими звірами. Я сам був свідком такого видовища, коли мав нагоду перебувати в Римі. Була там сила-силенна страшних звірів і страховиськ гігантських розмірів, і всі вони відзначались незвичайним виглядом і дикістю. Але незрівнянно більший подив від інших звірів викликала дикість левів, з-поміж яких особливо вирізнявся один. Лев цей звертав на себе загальну увагу гнучкістю тулуба, зростом, жахливим ревом, могутньою мускулатурою й буйною гривою, що звисала йому аж на спину. З-поміж багатьох людей, приречених на боротьбу з дикими звірами, виведено було на арену раба, який втік від свого пана. Звали його Андроком. Коли лев побачив його здалеку, зупинився, немов оторопілий, немов зачудований; відтак наближався до людини повільно і спокійно, наче б його впізнавав. Потім, подібно до пса, який хоче лащитись, почав приязно й ласкаво виляти хвостом, тертись об Андрока, напівживого від страху, і ніжно лизати язиком руки й ноги. Під час цих пестощів лютого звіра Андрока отямився і спроквола звів очі, щоб приглянутись до нього. Тоді немовби один одного впізнали вони, і видно було, як людина і лев, сповнені радості, обмінюються вітаннями. Ця справді неймовірна сцена викликала бурю оплесків у народі. Імператор Гай Цезар Калігула² велів покликати до себе Андрока, щоб дізнатися, чому пайхоробріший із левів пощадив тільки його одного. Тоді Андрока розповів річ дивовижну й незвичайну:

«Коли мій пац, проконсул, стояв на чолі африканської провінції, я змушений був утекти від нього, бо він щоденно без будь-якої причини шмагав мене батогами. Щоб знайти безпечне сховище від жорстокого пана, який правив цією країною, я втік у пустелі й незаселені рівнини. Якби мені забракло їжі, я мав намір будь-якою ціною шу-

кати смерті. Одного разу, — вів далі Андрокл, — коли опівденне сонце припікало нестерпно, я знайшов віддалену і добре сховану печеру. Увійшов туди і знайшов притулок. Через деякий час забрів у печеру і оцей лев з покаліченою, скривавленою лапою і від жахливого болю сповнював нашу схованку жалісливим зойком і ревом. Коли я побачив, що лев заглядає до печери, в першу хвилину мене охопив жах. Але лев, увійшовши в печеру, яка була його лігвом, і побачивши здалеку, що я ховаюсь там, спокійно і приязно підійшов до мене. Він підняв догори лапу, щоб показати її мені, — здалося, що він її витягує, прохаючи допомоги. Отоді я й вирвав величезну колючку, яка впилася в лапу зі споду, видавив гній, який утворився в рані, і, вже не боячись нічого, старанно висушив її і витер кров. Моя опіка й операція, яку я виконав, принесли леву значне полегшення; він спер лапу на мої руки, уклався й заснув. Відтоді ми жили разом, я і лев, протягом трьох років у цій печері і споживали ту ж саму їжу. З того, що лев здобув на ловах, приносив мені найсмачніші кусні в печеру, а я, не маючи чим розпалити вогнище, присмажував м'ясо в полудень на сонці і з'їдав. А як набрид мені цей звірячий спосіб життя, я вибрав момент, коли лев пішов на полювання, й покинув печеру. Мене на третій день мандрів помітили римські воїни й затримали. Згодом відпровадили з Африки моєму хазяїну в Рим. Той звелів негайно засудити мене на смерть і кинути диким звірам на поталу. Здогадуюсь, що лев після мого від'їзду також був спійманий і тепер віддячив мені за мою доброту і за те, що я його вилікував».

Таку історію розповів Андрокл, і народ дізнався про неї, бо її повністю записали на табличці, яку з рук до рук передавали в цирку. Тому на вимогу глядачів Андроклу й даровано волю і помилувано його, а також за велінням народу йому був подарований лев. Пізніше ми бачили Андрокла з левом, якого він водив на тонкій прив'язі і обходив з ним прилавки по всьому місту. Андроклові люди дарували гроші, а лева обсіпали квітами. Кожен, хто їх зустрічав, казав: «Ось лев — друг людини, ось людина — друг лева».

Л. Апулей Мадаврський

(бл. 124 — бл. 180 рр. н. е.)

СТОРОЖ НЕБІЖЧИКА

«Метаморфози», кн. II, розд. 21—30.

Тоді Телефрон повів цікаву розповідь: «Ще хлопцем-сиротою я подався з Мілета на Олімпійські ігри¹. По дорозі забажав побувати і в цій частині знаменитого краю. Таким чином, я об'їхав усю Фессалію і, на свою біду, прибув сюди — у Ларісу². Я тинявся без діла по місту й сушив собі голову, як би його поповнити мій геть уже спорожнілий гаманець. Раптом помічаю на середипі площі якогось вискогого на зріст старця. Стояв він на камені й вигукував: «Хто хотів би посторожити небіжчика, хай підійде й домовиться про платню!» Тоді я звертаюсь до якогось перехожого й питаю: «Що це означає? Невже у вас небіжчики мають звичку тікати?» — «Мовчи, чоловіче добрий, — каже той, — ти ще зелений і до того ж чужинець, тому, звісно, не знаєш, що тут, у Фессалії, де ти зараз перебуваєш, чаклунки, бува, відкушують у мерців шматки від лица, які потім використовують у своїх магічних діях».

Зацікавившись, я запитую: «Скажи, будь ласка, у чому полягає те сторожування?» — «Насамперед, — відповідає перехожий, — треба цілісіньку ніч не спати і на мить не зводити з трупа очей, не оглядатись. Тому що огидні відьми-перевертні прибирають вигляд будь-якої тварини і, підкравшись, можуть легко обманути очі й самого Сонця, самої Справедливості³. Вони можуть перекинутись то в птаха, то в собаку, то в мишу, іноді навіть у муху. Згодом з допомогою своїх лихих заклинань паганяють сон на вартівників. Годі й уявити, до яких витівок вдаються ці негідниці, щоб вдовольнити свої забаганки. А за таку собаку й небезпечну роботу платять усього-на-всього чотири-шість золотих. Ага! Ще одно. Мало не забув: якщо такий сторож прогавить, муситиме померлому, в якого

щось відрізано й пошкоджено, відшкодувати втрати: відтяти шмат від власного обличчя».

Почувши таке, я підбадьорився, одразу підійшов до окличника.

«Перестань горлати! — кажу йому. — Сторож уже знайшовся. Скажи, яка буде винагорода». — «Одержиш, — відповідає, — тисячу золотих ⁴. Але будь пильний, юначе, ретельно й чесно охороняй тіло померлого від злих гарпій ⁵. Це тіло сина одного з вельмож міста». — «Для чого, — кажу йому, — верзти дурниці! Перед тобою чоловік із заліза, якого сон не бере, зіркіший і за самого Лінкея або Аргуса ⁶. Перед тобою суцільне око».

Як тільки я це сказав, він подався зі мною мерщій до якогось будинку. Ворота були зачинені, тож впустив у двір через хвіртку і, відчинивши двері, ввів мене до темної кімнати з затуленими вікнами. Там показав на заплакану жінку в жалобному вбранні. Підійшовши до неї, окличник сказав: «Ось сміливець, готовий сумлінно охороняти тіло твого чоловіка». Тут вона відкинула коси, які спливали з обох боків на щоки їй, і відслонила личко, прекрасне навіть у горі. Поглянула вона пильно на мене і сказала: «Гляди ж, виконай свій обов'язок якнайсумлінніше». — «Не журись, — відказав я, — все буде гаразд, підготуй лише пристойну винагороду».

Вона пообіцяла, потім підвелася з місця й повела мене до іншої кімнати. Там лежав мрець, оповитий сніжно-білим саваном. У присутності семи чоловік ⁷ відгорнула саван і залилася гіркими сльозами; присутні були за свідків, що тіло непошкоджене. Показувала кожную частину тіла зокрема, а хтось старанно записував її слова до таблички ⁸. «Ось, — каже, — дивіться: ніс цілий, очі непошкоджені, губи не торкані, підборіддя не зачеплене. За свідчіть це, шановні громадяни!»

Після її промови було прикладено печатки до запису, і вона вже хотіла було відійти. Але я затримав її. «Розпорядись, щоб мені дали все, що потрібно». — «А що саме?» — запитує. «Лампу, і то якнайбільшу, й оливи стільки, щоб вистачило до світанку, теплої води, зо два жбани вина, чару й тарілку з рештками вечері». Але вона похитала головою й каже: «Забирайся, блазню, геть! Бачите, він домагається останків вечері в домі, де панує жалоба, де вже ось кілька днів навіть дим з димаря не виходить. Ти що, обжиратися сюди прийшов? Краще б по-

плавав та посумував, як і годиться в цьому місці.— З цими словами вона звернулася до служниці й розпорядилася: — Мірріно, принеси лампу й оливи, потім зачини оцею сторожа в спальні й одразу вийди».

Залишившись на самоті з небіжчиком, я тер очі й намагався відігнати від себе сон, розважав себе пісеньками. Тим часом сутеніло, потім запала глибока ніч, і я опинився в цілковитій пітьмі. Мене брав дедалі більший страх. Коли дивлюсь — з'явилася в'юнка ласочка. Вона зупинилась передо мною і втупила в мене такий проникливий зір, що нахабність цього непоказного звірятка вивела мене з рівноваги. Оговтавшись від несподіваної зустрічі, я крикнув: «Йди геть, осоружна тварюко! Шукай собі товариства по горобах, серед таких, як сама, поки ще не спробувала на собі моєї сили. Пропади пропадом!» Ласочка повернулася назад і миттю зникла з кімнати. А на мене раптом наліг нездоланий сон, ніби кинуло мене у прірву, так що й сам дельфійський бог не відгадав би, хто з нас двох, розпростертих отут, справжній мрець. Лежав я, мов непритомний, і сам не від того, щоб мати сторожа. Отож і вийшло, що я ніби і не був у цій кімнаті.

Коли голосне кукурікання чубатої громади півнів сповістило про кінець ночі, я нарешті прокинувся. Охоплений страшенною тривогою, підбігаю до мерця. Відслоню його голову і, присвічуючи собі, починаю докладно перевіряти, чи все так, як було раніше. Вже й бідолашна жінка, заплакана і стривожена, разом з учорашніми свідками вбігає в кімнату і кидається на тіло чоловіка, довго розцілює його і згодом при світлі лампи перевіряє, чи все гаразд. Потім, обернувшись, кличе до себе свого економа Філодеспота⁹ й доручає йому виплатити сумлінному сторожеві винагороду. Після того як гроші були вручені, звертається до мене:

«Ми безмежно вдячні тобі, молодий чоловіче, за сумлінну службу. Далєбі, з сьогоднішнього дня вважатимем тебе членом нашої сім'ї».

На це я, зраділий від несподіваного заробітку й зачудований блискучими монетами, які розглядав з усіх боків, кажу: «Велике спасибі, ласкава господине, але скоріше вважай мене одним із своїх слуг і, якщо коли-небудь знадобляться тобі мої послуги, як сьогодні, без вагання наказуй».

Ледве я це сказав, як ураз домочадці всі, як один, про-

клинаючи мене за зловісну привістку¹⁰, хапаючи що під руку попало, кидаються на мене. Той кулаком зацідив мені в пику, інший ліктями тисне на мої лопатки, ще інший руками немилосердно мне мені боки, а ті ногами товчуть, тягнуть за волосся, шарпають на мені одяг. Нарешті виштовхують мене, побитого й покаліченого, на вулицю, як колись було вигнано аонійського юнака¹¹ чи вішого піплейського співця¹².

На вулиці я приходжу до пам'яті й усвідомлюю, надто нізно, як необачно я кидав зловісні слова. І подумки визнаю, що цілком справедливо заслуговую на ще більші побої. Тим часом небіжчика, після того як його достатньо оплакали і вже попрощалися з ним, виносять з будинку. Несуть його за звичаями предків, як одного з найзнатніших громадян, в урочистому поході через головну площу міста. Та от підбігає якийсь старець у жалобному одязі, весь у сльозах, припадає до похоронних нош, обіймає їх обома руками й голосить (його мову переривало безупинне схлипування): «Допоможіть, громадяни! Зступіться за вбитого юнака, відомстіть якнайсуворіше цій лихий і зіпсутій жінці за оце страхітливе злодіяння. Благаю вас вашою честю, усім, що вам дороге. Вона, це тільки вона отруїла оцього нещасного юнака, сина моєї сестри, а вчинила таке, щоб загарбати його спадщину й догодити коханцеві».

Старець обливався гіркими сльозами і проклинав вдову перед кожним із присутніх. Натопи тим часом завирював, повіривши старцю. Почулись обурені вигуки: мовляв, жінку слід живцем пекти,— дехто кинувся шукати каменюку, інші вже нацьковували собак, щоб загризли її. А вона проливає лицемірні сльози, присягається всіма святощами, бере небесних богів за свідків своєї невинності, відпирається від такого страшного обвинувачення.

Тоді старець і каже: «А що, коли покладемося на боже провидіння? Хай воно вирішить, хто з нас правий. Є тут відомий єгипетський пророк Затхлас¹³. Він домовився зі мною за високу винагороду викликати на мить з того світу душу покійного й повернути життя тілу, яке перебуває вже за порогом смерті».

З такими словами він виводить на середину якогось чоловіка в льняному одязі й сандаліях з пальмового листя, з виголоною головою. Довго цілуючи його руки й обіймаючи коліна, старець благає: «Змилуйся, божий слуго, змилуйся заради небесних зірок, заради підземних богів, за-

ради природних стихій, нічного безгоміння, коптійських священних місць¹⁴, нільської повені, мемфіських таємниць¹⁵ та фароських калатал¹⁶. Дозволь мертвому на хвилину побачити сонячне сяйво і в навечно заплющені повіки влий частинку світла. Бо ж ми не ремствуємо й не відмовляємо землі небіжчикові, що йому законно належить, просим лише про тимчасове повернення його до життя, щоб мати можливість насолодитися помстою».

Пророк, зворушений благанням, кладе померлому на вуста якусь травинку, а іншу — на груди. Потім, повернувшись на схід, починає проказувати тиху молитву до всемогутнього Сонця, яке піднімалось над обрієм. Це видовище, сповнене глибокої врочистості й поваги, тримало в напруженні присутніх, підготовляло їх до неймовірного чуда.

Я втискуюся в юрбу і біля самих похоронних нош з високого каменя стежу з цікавістю за подіями. Дивлюсь і очам не вірю: груди померлого починають підніматися, в венах пульсує кров, тіло сповнюється духом, і ось він встає й проказує: «Навіщо, питаю я вас, мене, який вже скуштував летейської води¹⁷, вже илив по стіксійському озеру¹⁸, ви повертаєте до життя на скороминущу мить? Перестань, благаю, перестань це чинити й дозволь мені вернутись до мого спокою». Кожний виразно чув його слова. Але пророк з іще більшим завзяттям настоював: «Вияви перед народом таємницю смерті своєї, розкажи все докладно. Невже ти не знаєш, що своїми закляттями я можу викликати фурій¹⁹ і твоє знесилене тіло піддати мукам?» Той, що лежав на похоронних ношах, слухається і зі стогоном свідчить таке: «Звело мене зі світу підступне чаклунство молодої дружини. Чаша із смертоносним напоєм позбавила мене життя, а подружнє ліжко, ще тепле, довелось залишити перелюбникові».

А мерзенна жінка, вкрай знахабнівши, по-блюзнірському відкидає обвинувачення чоловіка і вступає з ним у суперечку. Юрба загомонила, думки людей розділилися: одні вимагали, щоб негідницю в ту ж мить живцем закопати в землю, інші вважали, що мрець просто базикає і йому не можна вірити.

Та з наступними словами померлого сумніви розвіялись. Він знову тяжко застогнав і мовив так: «Дам, дам вам незаперечні докази своєї правоти, розкрию те, чого ніхто більше не знає.— І, показуючи на мене пальцем, вів далі: — Коли оцей дуже чуйний сторож вартував коло

мого тіла, старі чарівниці, які чигали на мої тлінні останки, не раз обертались у різні істоти, але марно. Коли вони побачили, що їм не обманути його ніяк, огорнули його мороком і нагнали на нього глибокий сон. Далі вони взялися за мене: не переставали називати по імені, аж застигли суглоби й похололі члени спроквола почали підкорятись дії магічного мистецтва. Тоді цей чоловік, насправді живий, але охоплений мертвим сном, нічого не підозрюючи, встає, зачувши моє ім'я (він-бо мій тезко), самохіть підступає, немов безтілесна тінь, до дверей кімнати. Хоч двері й були старанно зачинені, проте відьмам через отвір'якось вдалося спочатку відрізати йому ніс, потім обидва вуха. Таким чином, він замість мене зазнав каліцтва. Щоб замести сліди свого злодіяння, вони приклеюють йому на місце відрізаних вух вуха з воску, цілком схожі на справжні, і старанно подробляють ніс. І ось він перед вами, оцей нещасний, який одержав винагороду не за те, що вартував, а за те, що спотворили йому лице».

Стривожений цими словами, починаю обмацувати своє обличчя. Хапаюсь за ніс — він залишається в мене в долоні, тягну за вуха — вони відриваються. Присутні почали тикати пальцями на мене й хитати головами, а потім як зареочуть! А я, облившись холодним піотом, шмигнув поміж ноги зібраної юрби і дав драла. Ганебно покалічений і висміяний, я не міг уже вертатись до рідних місць. Шрами від відрізаних вух я прикрив волоссям, що звисало з обох боків голови, а ганебний брак носа для пристойності заліпив полотняним пластиром, який щільно притискаю до лица».

ПРИГОДИ ГРАБІЖНИКІВ

«Метаморфози», кн. IV, розд. 9—21.

Як тільки прийшли ми в семибрамні Фіви¹, почали (це найперша річ у нашому розбійницькому ремеслі) ретельно розвідувати, хто серед місцевих жителів належить до багатіїв. Тут виявилось, що якийсь міняйло Хризерос² володіє чималеньким маєтком, але, щоб уникнути податків і громадських повинностей, правдою і неправдою памагається приховати своє багатство. Обшарпаний і брудний, він мешкав самотньо в маленькому, але забезпеченому добрими замками будиночку, сидячи на мішках

золота. Ось і задумали ми обібрати його в першу чергу. Що там опір однієї людини? Ми, як здавалось нам, без труднощів, легесенько загарбаємо його багатство.

Не гаючи часу, тільки-но стемніло, ми причаїлись біля його дверей. Не було в нашому намірі ні знімати з завіс, ні ламати, ані розбивати двері, бо гармидер міг би, на нашу біду, розбудити сусідів. Отже, наш доблесний ватаг Ламах³, покладаючись на свою випробувану відчайдушність, обережно просунув руку в отвір, куди вкладають ключ, і пробував відтягти засув. Але Хризерос, наймерзенніший негідник у світі, давно не спав і добре чув усе, що робиться, мовчки, навшпиньках підкрався нечутно до дверей і несподіваним ударом приколів величезним цвяхом руку нашого проводиря до дверей. Опісля, залишивши його, прикутого до проклятого капкана, сам виліз на покрівлю своєї халупи і звідти нелюдським голосом почав верещати і скликати сусідів на допомогу. Називаючи їх поіменно, він підняв тривогу, начебто раптова пожежа охопила його халупу. Тут кожний сусід, наляканий близькою бідою, бігцем подався, стривожений, на допомогу.

А ми, небораки, опинившись у подвійній небезпеці,— нам довелося б накласти буйними головами або покинути товариша,— знаходимо за його згодою чудовий вихід зі становища, яке склалося. Одним рішучим ударом відрубуюмо руку нашому ватагові там, де передпліччя з'єднується з плечем. Відрубану руку Ламаха залишаємо на місці, а рану обгортаємо жмутом ганчірок, щоб краплі крові не видали наших слідів, ватага ж швидко забираємо з собою. У той час, як ми губимося в непевності, чи зможемо врятувати покаліченого товариша, паближається з великим галасом погоня. Страх перед павислою небезпекою змушує нас кинутись навтьоки. Тут, як на зло, він не може дотримати кроку з нами, та й залишатись йому небезпечно. Тоді цей винятково благородний і мужній чоловік пастирливо нас перекоує, ревно благає, клянеться Марсовою правицею й вірністю присязі, щоб ми звільнили його, доброго товариша, і не прирікали на муки та неволю. Бо як, казав він, може порядний розбійник жити без руки, що тільки одна вмє грабувати і різати. Він вважав би себе щасливим, якби загинув від руки товариша. Коли Ламах нікого з нас не зміг умовити нанести йому смертельного удару, то рукою, яка в нього залишилась, вийпав з піхов свій меч, довго його цілував

і могутнім ударом встромив його в середину грудей. Тоді ми вшанували мужність незламного нашого воядя, старанно закутали його тіло в полотно і спустили в море, щоб воно стало його могилою. Тепер він спочиває на дні безбережної стихії.

В такий спосіб поклав край своєму життю Ламах, кінець, гідний його надзвичайної доблесті. І Алцим, винахідливий на витівки, не зумів здобути прихильності в суворой Дої⁴. А було це так. Виламавши двері в хаті однієї старої жінки, він увійшов в її спальню на другому поверсі. Вона тоді спала, і, замість того щоб прикінчити її, скрутивши їй шию, почав з широкого вікна викидати надвір її манатки — одну річ за другою, щоб ми внизу підбирали. Коли вже все ретельно почистив, не захотів, дурень, пощадити навіть постелі, на якій лежала стара. Він скинув її з ліжка і вже збирався було спустити вниз сінник з простирадлом, коли ця паскуда, обійнявши його за коліна, навколішках почала благати: «Навіщо ти, спикку, нужденне лахміття бідної бабусі даруєш багатим сусідам? Це ж на їх подвір'я виходить моє вікно». Обдурений хитрими словами, Алцим повірив їй і, боячись, щоб те, що вже викинув, і те, що збирався ще викинути, помилково не потрапило на чуже подвір'я, висупувся з вікна. Він почав уважно розглядатись, щоб перевірити, чи правду каже бабуся. Скориставшись тим, що він занадто вихилився з вікна і не зберігає рівноваги, зайнятий огляданням подвір'я, вона слабким, але несподіваним штурханом зіпхнула його вниз головою. Не досить того, що висота була значна, він іще й налетів на величезну камелюку, яка лежала на землі. Розтрощив собі, сердега, грудну клітку і, випльовуючи струмені крові, розповів нам, що скоїлося. Недовго помучившись, Алцим сконав. Йому влаштували ми похорон, відправивши на той світ як вірного супутника Ламаха.

Засмучені втратою двох друзів, ми відмовилися від спроб знайти для себе якусь поживу у Фівах і подалися до сусіднього міста Платеї⁵. Там ми стали свідками жвавих розмов про те, що якийсь Демохар⁶ має намір влаштувати гладіаторські ігри. Був це чоловік знатного роду, дуже багатий, відомий своєю незвичайною щедрістю. Старався він, щоб народні видовища проходили з блиском, гідним його багатства. Хто наділений такою силою таланту, таким даром красномовства, щоб зміг описати належним чином ті приготування! Тут були уславлені своєю

відвагою гладіатори, там випробуваної спритності мисливці, а он там засуджені на смерть злочинці, які чекали, щоб стати поживою для звірів. Далі стояли ристування на високих палях, вежі, вишалювані дошками, яскраво розмальовані, схожі на рухомі будинки,— одне слово, прекрасні місця для глядачів майбутніх ловів. Яка незліченна кількість звірів, які різноманітні породи їх! Річ у тім, що Демохар доклав усіх зусиль, щоб доставити з далеких країн найлютіших хижаків, які б розтерзали засуджених на смерть злочинців. Говорячи про підготовку до величного видовиська, треба згадати й про те, що багато ведмедів він сам, не шкодуючи коштів, придбав. Одні з них були спіймані на полюванні, інші куплені за великі гроші, ще інші подаровані йому друзями; він звелів кожного ведмеда добре годувати і виділив на це значні кошти.

Але такі велетенські і пишні приготування до народних розваг важко було приховати від лиховісного ока Заздрості⁷. Бо ведмеді, виснажені тривалою неволею в клітках, змучені літньою спекою, виснажені бездіяльним сидінням на одному місці, майже всі повиздыхали від якоїсь заразної хвороби. Повсюдно на вулицях можна було бачити напівживі їхні тупі — жертви звіриної пошесті. Тоді прості люди, яких крайня нужда змушує шукати дармової їжі і не нехтувати ніякою поганию для заспокоєння голодного шлунка, збігаються до лежачого стерва, мов на безплатний бенкет. Отож у мене і в славного хлопця Бабула визрів чудесний задум, який ми й заходилися здійснити. Одну з найбільших ведмедиць забираємо в нашу схованку нібито для приготування з неї їжі. Старанно білуємо ведмедицю, відділяємо шкіру від м'яса, а лапи з кігтями й голову звіра аж до шиї залишаємо недоторканими; шкіру вишкрябуємо ретельно, щоб не була така груба, і посипаємо дрібним попелом, і розтягуємо на сонці, щоб висохла. В той час як шкіра ведмедиці дубиться під палючими променями сонця, ми донесхочу обжираємось ведмежим м'ясивом, складаємо й присягою скріплюємо такий розпорядок: один з нашої ватаги, який перевищує інших не тільки силою кулака, а й відвагою, влізе доброхіть у ведмежу шкіру і вдаватиме з себе звіра⁸. У такому вигляді він проникне в дім Демохара, щоб безперешкодно в глупу ніч впустити нас до будинку.

Не одному сміливцеві з нашого гурту хотілось так кумедно переодягтись і взятись за виконання цієї затії. Але

з-поміж усіх ватага одногосно обрала Тразілеона, якому найбільше підходив ризик цієї небезпечної гри. Із сміхом він влазить у ведмежу шкуру, яка за цей час стала гнучкою і м'якесенькою. Тоді тоненькою ниткою зшиваємо краї шкури, а ледь помітний шов закриваємо густою шерстю. Голову Тразілеона запихаємо під саме горло ведмедя, туди, де перерізана була шия. Навпроти носа і очей залишаємо малі отвори, щоб він міг дихати і все бачити. Потім нашого відважного побратима, який цілком перетворився в дикого хижака, саджаємо в заздальгідь придбану за дешеву ціну клітку. Він сам бадьоро туди вліз. Закінчивши таким чином попередні приготування, ми взяли за виконання решти витівки.

Дізнавшись, що в Фракії⁹ живе якийсь Никанор, сердечний друг Демохара, складаємо від його імені листа, начебто він, як відданий друг, дарує йому ведмедицю, першу здобич свого полювання, для окраси врочистості. Коли вже добре стемніло, під прикриттям темряви ми доставили Демохарові клітку з Тразілеоном і згаданим підробленим листом. Демохар, здивований розмірами звіра і зраділий щедрому дарункові, що надійшов у дуже слушний час, наказав із звичайною для нього щедрістю виплатити нам десять золотих із своєї скарбниці з вдячністю за те, що ми принесли йому такий цінний дарунок. Як завжди всяка дивовижа приваблює людей, охочих подивитись на неї, так і тут почала збиратись незліченна юрба, щоб побачити велетенського звіра. Але наш кмітливий Тразілеон раз за разом грізними рухами стримував її надмірну цікавість. Жителі міста в один голос поздоровляли Демохара, що він, після дошкульної втрати стількох тварин, завдяки новому набуткові зумів до певної міри вийти зі скрутного становища. А Демохар звелів негайно відправити ведмедицю, дбаючи про неї, в свій маєток за містом. Але тут я втручаюся:

«Не впускай, пане, ради бога, охлялу від спеки і змучену довгою дорогою ведмедицю між інших звірів, до того ж не зовсім здорових. Може б, краще десь тут, біля дому, знайти для неї досить просторе місце, де приємно повіває вітерець, неподалік від водоймища, щоб тварина могла відсвіжитися? Хіба ж ти не знаєш, що ця порода тварин полюбає густі гаї, вологі печери поблизу струмка з холодною водою?»

Ці перестороги збентежили Демохара. Зважаючи на втрати, яких зазнав, він погодився, щоб ми на свій

розсуд поставили клітку десь тут. «Ми самі,— додаю,— ладні вночі вартувати при цій клітці і тварину, змордовану спекою й дорожньою тряскою, своєчасно годувати й поїти тим, до чого вона звикла». — «Немає потреби,— відповідає Демохар,— щоб ви цим займались. Майже вся моя служба, завдяки набутому досвідові, вміє доглядати ведмедів».

Отже, ми попрощалися з Демохаром і пішли. Тільки-но ми опинились за воротами міста, помітили якусь гробницю, що стояла осторонь від дороги, у відлюдному й затишному місці. Там порозкривали напівпрогнилі від давності саркофаги, в яких спочивали геть стлілі останки померлих. Тут ми й задумали сховати нашу здобич. Потім, згідно злодійських звичаїв, діждавшись у безмісячну ніч тьмі пори, коли надходить перший сон і найміцніше оволодіває людьми, вишиковуємо нашу озброєну ватагу перед самими дверима будинку Демохара. Підступили ми сюди, впевнені в успіху. Тразілеон також вибрав найзручніший для грабунку час. Він вийшов з клітки і в одну мить прикінчив усіх до одного сторожів, які позасинали, а потім і воротаря, в якого забрав ключ і відчинив двері. Тоді ми вихором влітаємо й опиняємось усередині будинку. Тут Тразілеон показує нам комору, де, як він увечері помітив, сховано було силу-силенну скарбів. Як тільки ми її спільними зусиллями розламали, я наказав кожному з побратимів забирати стільки золота і срібла, скільки хто зможе нести, і сховати негайно його в саркофагах — небіжчики збережуть таємницю,— потім швиденько вернутись за новою ношею. Я ж тим часом повинен був для спільного добра залишитись біля дверей будинку й спостерігати уважно за всім, поки вони вернуться. Мені здавалося, що самого вигляду ведмедиці, яка буде нікати по кімнатах, вистачить для того, щоб павести жах на тих домочадців, хто раптом проснеться. Бо хто ж, навіть відважний і нелякливий, не накиває п'ятами, побачивши поночі такого потворного звіра-велетня? Хто не замкнеться в кімнаті і не сховається, злякавшись на смерть?

Всі розрахунки наші зведені були нанівець нещасливим збігом обставин. Саме тоді, як я нетерпляче чекав па повернення своїх товаришів, якийсь триклятий раб, очевидно, стривожений метушнею, а може, він проснувся просто від поганого передчуття, обережно визирнув і бачив, що звір вільно собі ходить по будинку — сюди й туди. Не пройшло й хвилини, як весь дім наповпився челяддю.

Від смолоскипів, ламп, воскових, лойових свічок та інших освітлювальних засобів пільма розсіюється. І ніхто з цієї юрби не кинувся на ведмедицю з голими руками — хто з дрючком, хто із списом, хто, нарешті, з оголеним мечем, позакривали при цьому всі входи і виходи. Крім того, для облави на звіра нацьковують зграю мисливських псів з довгими вухами і здибленою шерстю.

Коли галас посилювався, я вже хотів було дременути, але сховався за дверима і звідти спостерігав за тим, як Тразілеон напрочуд хоробро відбивається від наскоків собак. Хоч прийшла вже його остання година, він не забув ні про нас, ні про попередню свою розбійницьку доблесть, завзято захищався вже, так би мовити, в самій пащі Цербера¹⁰. І далі мужньо виконуючи свою роль, яку добровільно взяв на себе, то відступаючи, то захищаючись різними рухами й вивертами, він зумів вихопитися з будинку. Та, хоч і опинився на вільному просторі, не зміг врятуватися втечею. Люто гавкаючи, з найближчого провулка вискакують домові пси й цілою зграєю приєднуються до мисливських, які слідом за Тразілеоном вибігли з будинку. Перед моїми очима відкрилось сумне і водночас жахливе видовисько: роз'ярілі собаки оточили з усіх боків нашого Тразілеона і ну кусати його й роздирати на клапті. Не в силі далі переносити такого лиха, я змішуюся з галасливою юрбою і (єдипа річ, чим я міг допомогти другові), не видаючи самого себе, намагаюсь перекопати проводиря облави, щоб той перестав переслідувати звіра. «Страшенно тяжкий,— кажу,— й ганебний скоїмо злочин, якщо погубимо такого велетенського і цінного звіра».

Але нещасному юнакові не допомгла моя хитра мова. Якийсь кремезний паруб'яга вибігає з дому і несхвбним ударом списа прохромлює груди ведмедиці. Зразу слідом за ним ще хтось те ж саме робить, потім багато людей із юрби, набравшись сміливості, вискакують паввипередки і зблизька наносять звірові тяжкі удари мечем. Так Тразілеон, гордість і окраса нашої ватаги, загинув смертю, гідною вічної пам'яті, до кінця зберігши бойовий дух. Жодним окриком, жодним стогоном він не видав себе й не порушив священної клятви. Навіть тоді, коли його шматували ікла собак і сікли мечі, він ревів і скреготав зубами, як справжній ведмідь. Він загинув, бо така була воля Долі, але муками своїми і своєю хоробрістю здобув собі вічну славу. Та на людську юрбу він нагнав такий ляк і жах, що до самого світанку, ба навіть до білого дня,

ніхто не зважився ані підійти і хоч би й пальцем доторкнутись поваленого звіра. Нарешті якийсь різник, що був трохи відважнішої вдачі, несміливо й повільно розпанав живіт ведмедиці і виявив у ній героїчного розбійника.

Так втратили ми Тразілеона, але слава про нього не вмерла. Ми похапцем запаковуємо здобич, яку охороняли небіжчики, і покидаємо Платеї. Ми подумали собі: немає нічого дивного, що не знаходимо в нашому житті ніякої вірності, бо навіть коли вона і є, то швидко відлітає, як Тразілеон, у країну тіней і мерців, щоб не бачити людського віроломства.

КОХАННЯ АМУРА І ПСИХЕЇ

*«Метаморфози», кн. IV, розд. 28 —
кн. VI, розд. 24.*

Книга четверта

28. Жили-були в одній країні цар і цариця. Були в них три дочки — незвичайні красуні. Хоч як милувала око врода двох старших, все-таки можна було досить легко знайти слово для того, щоб похвалити її, а краса наймолодшої дочки була настільки незрівнянна, така неперевершена, що людська мова виявлялась надто бідною, щоб гідно її описати, тим паче прославити. Отож багато місцевих громадян і сила-силенна чужинців, яких цілими юрмами приваблювала чутка про небачене чудо, завмирили від подиву, вражені несказанною її красою. Вони прикладали праву руку до губ та, поклавши вказівний палець на витягнутий великий^{1,2}, вшановували її, неначе богиню, релігійними почестями. І вже по найближчих містах та по сусідніх країнах рознеслась вість, що богиня, яку породила лазурова моря глибінь і виплекали піп'яві хвилі, перебуває в гущі людській, щедро й повсюдно дарує свою ласку, або ж іще раз із нового сімені небесних світил вже не море, а земля привела на світ другу Венеру в цвіті дівочої незайманої краси.

29. Таке переконання з кожним днем поширювалось усе більше й більше. Така чутка розійшлась по близьких островах і переважній частині материка, одне слово, майже по всіх країнах. З усіх усюд припливали юрми людей, яких не лякали ні далека дорога, ні морська глибінь, щоб тільки глянути на знамените диво віку. Ніхто вже не

плив на острів Пафос², ніхто й не плив у Кнід³, ні навіть на самий острів Кіферу⁴, щоб подивитись на богиню Венеру. Свята богині проходили непоміченими, храми за-непали, священні подушки лежали зневажені⁵, обряди пішли в забуття, статуї стояли не увінчані, остиглий попіл вкривав опустілі жертівники. Люди б'ють поклопи перед дівчиною, в її людських рисах обличчя шанують велич могутньої богині. Коли вона вранці виходить з дому, їй приносять жертви, на її честь влаштовують учти, щоб здобути прихильність відсутньої богині Венери. Коли ж вона проходить вулицями, її супроводить натовп, закидаючи квітами й вінками.

Це надмірне перенесення божеських почесей на смертну дівчину сильно стривожило серце справжньої Венери. Вона, не тямлячи себе від обурення, гнівно трясучи головою, хвилюючись, так розмовляла сама з собою:

30. «Що ж це воно виходить? Невже я, предковична мати природи, начало стихій, кормителька Всесвіту, Венера, маю розділяти із смертною дівчиною почесі, що на них заслуговує лише божество? Ім'я моє, яке сяє на небі, обливається земним брудом! Невже я можу змиритися з тим, щоб самозванка користалася із спільних зі мною жертвоприношень, щоб смертна дівчина мала мою подобу? Хіба славнозвісний пастух (а його справедливе й чесне рішення схвалив навіть великий Юпітер)⁶ даремно надав мені перевагу за виняткову красу перед чарівними суперницями-богинями? Та, хто б вона не була, нехай передчасно не радіє привласненням моїх почесей! Вона ще жалкуватиме, що в неї надприродна краса!»

І от Венера кличе до себе свого крилатого єна, зухвалого пустунчика, який нахабною поведінкою нехтує суспільними порядками; озброєний стрілами і полум'ям, він бігає вночі по чужих домах, розлучаючи повсюдно подружжя, безкарно коїть нечесні вчинки, а доброго ні крихітки не робить. Ось його, невгамовного і свавільного, веде в те місто й показує навч Псіхею⁷ (таке було ім'я дівчини), розповідає докладно хід змагання за першість у красі і, зітхаючи та тремтячи від обурення, каже йому:

31. «Благаю тебе теплом материнської любові, приємними ранами від стріл твоїх, солодкими опіками від твого смолоскипа, відомсти нещадно за свою матір. Суворо покарай зухвалу кралю і зроби для мене одне-однісіньке, передусім ось що: хай ця дівчина запалає палким коханням до найбіднішого чоловіка, позбавленого всілякої

честі, маєтку і навіть самої безпеки, до такого злидаря, якому рівного немає на світі».

Після цих слів Венера довго і міцно цілує сина напіввідкритими устами, потім опиняється на поблизькому виступі берега, омиваному морськими хвилями. Ледве торкнулась вона рожевими ступнями вологої піни клетотливих хвиль, як уже була на ясному гребені валу (саме цього вона й хотіла); досить їй подумати лише, і одразу, немов наперед йому велено було, виринав її почет морський: з'явилися і Нереєві дочки⁸ — співучий хор, і Портун⁹ з розкуйовдженою синьою бородою, і Салація¹⁰ з подолом, повним риб, і маленький Палемон¹¹, що їздить верхи на дельфіні; серед морських хвиль то тут, то там підстрибують зграйки тритонів¹²: один із них м'яко трубить у звучну черепашку, інший заслоняє богиню шовковим покривалом від докучливої сонячної спеки, ще інший тримає перед очима володарки дзеркало, а ті парами няряють під її колісницю. Такий почет супроводив Венеру в її подорожі до Океану¹³.

32. Тим часом Псіхея, дарма що несказанно вродлива, не має з цього ніякої користі. Всі милуються нею, всі в один голос хвалять її, але ніхто — ні цар, ні царевич, ні навіть простий собі чоловік — не залицяється до неї. Всі захоплюються її божественною красою, проте всі дивляться на неї як на майстерно виконану статую. Дві її старші сестри, хоч про їх буденну вроду ніхто ніколи й не згадував, вже давно були висватані за женихів царського роду й заживали собі родинного щастя. Псіхея ж — молода дівчина, — неначе всіма забута вдова, сидить удома, оплакує в душевному сум'ятті свою гірку самотність, знемагає тілесно, ненавидить свою красу, яка всіх людей полонила. Тоді нещасний батько бідолашної дівчини, вбачаючи в цьому заздрість богів, але лякаючись їхнього гніву, звертається за порадою до стародавнього оракула мілетського бога¹⁴ й молитвами та жертвами благає у всемогутнього бога шлюбу й чоловіка для безталанної дівчини. А Аполлон, хоч і сам грек і навіть іонієць, з пошани до творця мілетських оповідань¹⁵ проголошує латинською мовою таке віщування:

Дівчині стати вели на тій скелі стрімкій, володарю,
Й не до весілля — до похорону її зодягни.
Не сподівайся дарма на звичайного, смертного зятя.
Буде чудовищем він, змієм крилатим страшним.

Крила розправивши, він над всіма нависав, жорстокий,
Рани наносить усім, палить нещадним вогнем.
Навіть Юпітер тремтить перед ним і боги невмирущі,
Ріки бояться його й темного Стіксу краї*.

Почувши таку відповідь священного оракула, цар, ще недавно щасливий, повертається додому засмучений та зажурений і розтлумачує жінці зміст лиховісного віщування. Сум, ридання, зойки протягом багатьох днів панують у царській родині. Тим часом невблаганно наближається день на виконання жахливого пророцтва. Вже й починаються приготування до похоронного весілля бідолашної дівчини, вже полум'я смолоскипів тьмяніє від сажі й попелу, вже звуки весільної флейти змінюються сумовитою лідійською мелодією¹⁶, життєрадісні весільні гімнені завершуються скорботним голосінням, а молода витирає своєю шлюбною фатою сльози. Все місто співчуває тяжкому горю знедаланої родини, і з уваги на біль громадян у країні оголошується всенародна жалоба.

34. Але сувора необхідність змушує нещасну Псіхею скоритися небесним велінням і прийняти призначену покару. Коли, отже, серед глибокого суму відбувся обряд похоронного весілля, вирушає й похоронний похід, весь народ проводить заплакану Псіхею — живу небіжчицю — не на весілля, а на похорон. І коли опечалені батько й мати, прибиті невимовним горем, вагаються з виконанням страхітливого злочину, сама дочка заохочує їх такими словами: «Чому мучите свою нещасну старість безконечним плачем? Навіщо частим риданням вкорочуєте своє дороге життя, яке скоріше належить мені, аніж вам? Навіщо зайвими сльозами спотворюєте лиця свої, які я так шаную? Чому раните мій зір, виплакуючи свої очі? Навіщо рвете своє сиве волосся? Навіщо груди свої, навіщо дорогі мені лона б'єте кулаками? Ось вам і прекрасна нагорода за мою неказанну красу! Вражені смертельними ударами згубних заздрощів, ви опам'ятались, коли вже запізно. Коли народи й племена віддавали мені божеські почесні, коли одностайно мене називали новою Венерою, саме тоді треба було сумувати, саме тоді потрібно було заливатися сльозами, тоді слід було оплакувати мене, немов померлу. Тепер я чую, тепер я бачу: моя згуба у тому, що названо мене Венерою. Тож ведіть, прошу вас, і залиште мене на скелі,

* Переклад Андрія Содомори.

яку доля мені призначила. Кваплюсь з'єднатися щасливим шлюбом, кваплюсь узрити мого благородного чоловіка. Навіщо мені зволікати, навіщо відтягувати прихід того, хто народився на погибель світові всьому?»

35. По цих словах дівчина замовкла і впевненою ходою приєдналась до врочистого походу юрби, яка її проводжала. Люди піднімаються на визначене урвище стрімкої гори, ведуть дівчину на її вершину і там залишають. Зоставивши біля неї весільні смолоскипи, якими освітлювали собі дорогу, погасили їх прощальними слізьми і з похнюпленими головами всі розійшлися. А нещасні батько й мати, у повному відчаї, замкнувшись у своєму домі, коротали свій вік у глухій темряві безконечної ночі. Тим часом Псіхея стояла на вершині гори в тривожному очікуванні, тремтячи від страху та гірко плачучи. Враз відчула вона, що ніжний подув лагідного Зефіра¹⁷ починає роздувати шату її, підносить легенько вгору, спокійним повієм несе над схилом височенної скелі і, обережно спускаючи, садовить у глибокий видолонок на лоно вкритої квітами луки.

Книга п'ята

1. Тут, на м'якій, порослій густою травою луці, Псіхея безтурботно відпочивала і, коли отямилась після жахливого переживання, солодко заснула. Підкріпившись удосталь сном, вона прокинулася в бадьорому настрої. Розглядається довкруг себе і бачить гай зі струнками й високими деревами, бачить джерело з водою, прозорою, як криштал. Якраз посеред гаю, неподалік від джерела, височіє палац, зведений не людськими руками, а божественним мистецтвом. При самому вході в нього ти переймаєшся враженням, що ця розкішна і світла оселя належить якомусь богові. Бо золоті колони підтримують високу стелю, майстерно виконану з цитрусового дерева і слонової кістки, всі стіни оздоблені срібним барельєфом із зображеннями диких звірів та свійських тварин, які, неначе живі, мчать прямо на прихожого. Безумовно, чудодієм була людина, ні, вірніше, напівбог, який зумів дивовижною силою мистецтва перетворити таку масу срібла у звірів. Навіть підлога, вимощена дрібненькими дорогими камінцями, була розписана розмаїтими узорами. Ох, які щасливі, двічі й багато раз воістину щасливі ті, хто ходить по цих само-

цвітах та інших коштовностях! Але й інші частини цього просторого палацу, що тягся уздовж і вшир далеко, не оціненні своєю дорогоцінністю. Стіни із суцільного золота сяють таким блиском, що, якби сонце перестало світити, то палац мав би своє власне денне світло. Так само сяють покої, галереї, одвірки. Все інше оздоблення відповідає величності будинку. Через те можна було подумати, що то великий Юпітер¹ звелів побудувати собі ці чудесні палати для зустрічі з людьми.

2. Зачарована привабливою для ока місцевістю, Псіхея підходить ближче і, набравшись сміливості, переступає поріг палацу. Згодом, підштовхувана цікавістю й подивом, оглядає докладно це чудо-диво і в одній частині будинку помічає комору, побудовану з великим мистецтвом, повнісіньку скарбів. Немає, певно, в світі речі, якої там не було б. Проте, крім безмежного багатства, найбільш вражало те, що ця скарбниця світу всього не охоронялась ніяким засувом, ані замком, ані сторожем. Коли Псіхея з великим задоволенням розглядається по палаці, долітає до неї якийсь безтілесний голос і каже: «Чому, пані, дивуєшся таким скарбам? Усе це — твоє. Увійди до спальні, відпочинь від утоми на ложі, а якщо хочеш, викунайся. Ми, чиї голоси оце чуєш, твої слуги, тільки-но причепуришся, чекатиме тебе царська учта».

3. Псіхея почувала себе щасливою, зазнавши божественної опіки. Вона послухалась поради таємничого голосу: спочатку сном, потім і купанням себе відсвіжила. Коли побачила поруч напівкруглий столик, здогадалася, що столовий прибор приготовлено для її обіду, і охоче зайняла місце за столиком. Ту ж мить починають подавати вина, солодкі, як нектар, і безліч різноманітних страв, причому ніхто не прислуговує, а все подається немаче подувом вітру. Нікого вона не бачить, чує тільки слова, які злинають з чийось уст, тільки чийсь голоси слугували. Після розкішного обіду ввійшов якийсь невидимий незнайомец і заспівав, а інший грав на кіфарі, якої також не було видно. Згодом до її слуху долинає спів багатьох осіб, і, хоч ніхто з людей не показується на очі, ясно було, що це хор.

4. Коли закінчились ці розваги і сутінки стали сон навівати, Псіхея пішла відпочити. Пізньої ночі до її вух долітає якийсь невиразний шурхіт. Зостаючись на самоті й побоюючись за свою незайманість, вона дрижить від страху, тим паче що не знає, яка чекає її біда.

А втім, з'явився незнайомец, зійшов на ложе і зробив Псіхею своєю жінкою, та, заки сонце зійшло, квапливо зник. Одразу ж голоси, неначе чекаючи на неї у спальні, виявляють турботу про молоду після втрати нею невинності. Так воно тривало довгий час. І, як це часто буває, Псіхея поступово звикла до зміни в житті і знаходила в ньому втіху, а звуки невідомих голосів розважали Псіхею в її самотності.

Тим часом батьки старілися у невтішному горі й журбі. Коли розійшлась чутка про випадок з Псіхеею, старші її сестри незабаром дізнались про все. Зажурені й засмучені, вони залишили свої домівки і наввипередки поспішили, щоб побачитися й поговорити з батьком і матір'ю.

5. Цієї ж ночі так почав розмову з Псіхеею її чоловік — очима, щоправда, вона його не бачила, але чула й доторкалась до нього: «Псіхее, найсолодша і найдорожча дружино моя, жорстока доля готує тобі страшенну небезпеку, якої, запевняю тебе, треба тобі оберігатись якнайстаранніше. Твої сестри, наполохані вісткою про твою смерть, у пошуках твого сліду скоро вийдуть на це урвище. Якщо випадково почувеш їхні голосіння, не відповідай їм і навіть не дивися туди, інакше завдаси мені невимовного болю і сама наберешся лиха-біди».

Псіхея погодилася з чоловіком і дала обіцянку послухатись його поради, але, як тільки він зник до сходу сонця, вона весь день омивалася сльозами і гірко нарікала, безперервно повторюючи, що тепер їй кінець; запроторена в оцю розкішну в'язницю, позбавлена спілкування й можливості розмовляти з людьми, вже не в стані допомогти сестрам, навіть побачити їх. Засмучена, не приймала вона ні купелі, ні їжі, ні взагалі нічим не зміцнювала своїх сил і ось так, заливаючись слізьми, пішла спати.

6. Згодом з'являється її чоловік — на цей раз раніше, ніж звичайно; прилігши поруч і обіймаючи заплакану дружину, так з докором їй каже: «То оце так виглядає твоя обіцянка, моя Псіхее? Чого мені, твоєму чоловікові, чекати від тебе, чого сподіватися? І вдень, і вночі, навіть в обіймах свого чоловіка, не перестасш ти терзати себе? Чини як хочеш, іди за велінням свого серця, яке жене тебе в біду. А тоді, коли відчуєш запізніле каяття, згадай про мої серйозні перестороги».

Вона проханням і навіть погрозами, що інакше, на-

певно, помре, домоглась від чоловіка згоди побачити сестер, їхню тугу втішити, з ними поговорити. Отак чоловік поступився проханням молодої жінки, мало того, навіть дозволив подарувати їм усе, що захоче вона, — золоті речі або ще якісь коштовності. Причому він неодноразово її попереджав, ба навіть погрожував, щоб вона ні в якому разі не піддавалася згубним нашіптуванням сестер і не старалась дізнатися, як він, її чоловік, виглядає, бо така святотатська цікавість може скинути її з вершин щастя й позбавити його обіймів.

Подякувала Псіхея чоловікові, при цьому лице її засяяло радісно, і вона сказала: «Ох, я сто раз воліла б померти, аніж жити без тебе, найдорожчого мені чоловіка. Бо, хто б ти не був, я палко кохаю тебе, неначе душу свою, і не проміняла б тебе навіть на самого Купідона. Виконай, благаю тебе, ще одне моє прохання: звели своєму слугі Зефірові, щоб він доставив сюди моїх сестер так само, як колись доставив і мене.— І, осипаючи його рясними поцілунками, шепочучи ніжні слова, горнеться до нього спокусливо і так улесливо каже: — Мій дорогесенький чоловіче, солодка душе Псіхеї твоєї!» Хоч як нерадо, а все-таки поступився чоловік непереможній силі любовного шепоту й обіцяв, що виконає все, чого захоче вона, а як тільки починало світати, вихопився з обіймів дружини.

7. Тим часом сестри, розвідавши, де те урвище й місце, на якому була залишена Псіхея, спішно подалися туди, і там вони очі собі з жалю виплакували, били себе в груди; від їх розпачливого голосіння скелі й стрімчакки відлунювали їхніми зойками. Гукають бідолашну сестру, пронизливий стогін чути в долині, аж нарешті Псіхея, нетямлячись і вся тремтячи, вибігає з наляцу й волає: «Навіщо ви мучите себе риданнями? Я, за котрою ви тужите, ось тут. Перестаньте лементувати й осушіть щоки, вологі від рясних сліз, ви ж можете обійняти ту, кого оплакуєте».

Тоді кличе до себе Зефіра й передає йому веління свого чоловіка. Той, не гаючись, з'являється на її виклик і лагідним подувом безпечно доставляє їх в долину. Ось вони вже чуло обіймаються і втішаються гарячими поцілунками, а на очі знову набігають сльози — на цей раз від надмірної радості. «Тепер увійдіть, — каже, — з радісним серцем у мою господу й розвеселіть із Псіхеєю свої душі скорботні».

8. Після такої мови вона показує їм незліченні багатства золотого палацу і звертає увагу їхню на безліч прислуговуючих голосів, зміцнює дбайливо їх сили чудовою купіллю й розкішними наїдками та напоями, гідними безсмертних богів; через те, коли сестри досхочу намілювались надміром воістину небесних багатств, в глибині їхніх сердець зародилася заздрість. Нарешті одна з них з великою настирливістю й цікавістю почала розпитувати, кому належать усі ці божественні речі, хто він і який на вигляд її чоловік. Але Псіхея, яка зовсім не сміла порушувати настанов чоловіка й не хотіла видати найсердечнішої із таємниць, нашвидку вигадує, що він молодий красень, щоби його ледь вкриває легкий пушок, залюбки полює в полях та в горах. І щоб у розмові, яка вже затяглася, не вихопилось часом яке необачне слово всупереч постанові мовчати, дарує їм золоті речі й намиста з дорогісінних каменів, потім, викликавши Зефіра, велить йому назад їх віднести.

9. Зефір ту ж мить виконав її веління. А милих сестер по дорозі додому гризла жовчна заздрість, та й уста їхні не закривались від безнастанної балаканини. Нарешті одна з них так мовила: «Доле, яка-бо ти сліпа, жорстока й несправедлива! Невже тобі до вподоби, щоб нам, дітям одних і тих же самих батьків, дісталось різне щастя? Ми, старші віком,— просто невдахи: нас, мов тих служниць, видано заміж за якихось чужоземців, і ми далеко від батьків, на чужині тужимо за рідним домом і батьківщиною, неначе вигнанки. А наймолодша, що останньою прийшла на світ як непотріб, володіє нечуваним багатством, та ще й божественного чоловіка має. Хіба ж вона вміє користуватись як слід такими незліченими скарбами? Ти ж, сестрице, бачила, скільки там коштовностей і як міняються різними барвами шати, як сяють самоцвіти, скільки, крім того, там повсюдно під ногами валяється золота! Якщо до того ж її чоловік такий вродливий, як вона твердить, то немає в світі щасливішої жінки. Можливо, коли цей божественний чоловік, звикнувши до молодої дружини, ще більше до неї прив'яжеться, то, певне, і її зробить богинею. Далєбі, так воно й буде: клянусь Геркулесом, вона вже й тепер поводитьсь зверхньо, кирпу гне. Вже й зараз вона позирає на небо, в неї вже є щось від богині. Хіба не їй прислуговують голоси служниць-невидимок, хіба не їй слухаються вітри? А мене, небогу, видали заміж за стари-

гана, старішого від мого батька, лисого, як гарбуз, кво-лішого від малого хлопчика, до того ж цей мій чоловік дім тримає за замками й засувами».

10. Її думку продовжила друга сестра: «А що мені ка-зати? Я мушу доглядати чоловіка, його подагра скрути-ла, та ще й покорчило, і через те він зрідка вдається зі мною до любовців. Здебільшого доводиться мені натира-ти його покривлені й затверділі, мов камінь, пальці та запаскуджувати оці тендітні руки смердючими припар-ками, брудним ганчір'ям, гідкими пластирами. Отож почуваю себе я не законною дружиною, а замученою доглядальницею. Як видно, сестро,— скажу відверто тобі,— ти терпляче, по-рабському миришся із щастям-долею Псіхеї. Що ж до мене, то я не можу довше тер-піти, щоб отаке щастя було в тієї, яка цього не заслу-говує. Згадай лишень, як вона гордо, зухвало поводитися з нами. Вже надмірні хвастощі її показали її пиха-тість. З незліченних скарбів вона з болем у серці кину-ла нам злиденні крихти і одразу ж,— бо ж, бач, набрид-ло їй наше товариство,— звеліла прогнати нас, вітром здмухнути. Але хай я не називатимусь жінкою, хай я здохну, якщо не скину Псіхею сторчака з вершини її багатства. Якщо й тебе,— та це й зрозуміло,— обурило таке образливе ставлення, то тепер поміркуймо вкупі, як нам далі чинити? Речей, які ми одержали, не покажемо ані батькам, ані комусь іншому, і взагалі не будемо зга-дувати, що нам відомо про її врятування. Досить того, що ми самі побачили таке, що краще нам було не ба-чити; немає потреби розбазікувати нашим батькам та й усьому народові про її щасливе життя. Адже не можна вважати щасливими тих, про чий багатства ніхто не знає. Вона ще побачить, що ми їй не служниці, а старші сест-ри. Тепер треба вертатись до чоловіків і до наших убо-гих, але цілком чесних домівок; обміркувавши все грун-товно й розважливо, ми з більшою впевненістю поверне-мось до неї, щоб покарати її за зарозумілість».

11. Обидві негідниці схвалили цей мерзотний задум. Сховавши надійно коштовні дарунки, вони починають знову рвати на собі волосся, дряпати щоки (на що, прав-ду кажучи, й заслуговували), знову заливаються вда-ваними сльозами. Цим налякали батьків, так що рана в старих знову роз'ятрилася; відтак, опановані скаженою люттяю, раптом покидають їх і подаються до своїх домі-

вок, замишляючи нікчемний підступ проти нічим не винної сестри.

Тим часом Псіхею в нічних розмовах так попереджав її незнайомий чоловік: «Чи ти відчуваєш, на яку небезпеку паражаєш себе? Вже здалеку Доля готується до наступу, і якщо ти не будеш сторожко берегти себе, то скоро вона нападе на тебе зблизька. Ці підступні злюки із усіх сил готують тобі згубу: вони, головне, прагнуть намовити тебе глянути мені в обличчя. Якщо ж ти його побачиш, то, як я тебе вже не раз про це попереджав, тобі більше його не бачити. Отож, якщо коли-небудь придуть ці дві відьми, сповнені лихих намірів,— а придуть вони безперечно,— не вдавайся з ними в розмову або, якщо ти через природжену простодушність і делікатність зробити цього не зумієш, то принаймні не слухай ніяких балачок про свого чоловіка й не відповідай їм на запитання. Знай, скоро наша сім'я збільшиться: оцей твій, що досі був дитячим, живіт містить у собі наше малятко; якщо мовчатимеш, то воно буде божественним, якщо зрадиш таємницю,— смертним».

12. Зраділа від такої вістки Псіхея: вона, мов квітка, розцвіла, в надії на божественне потомство, в долоні заплескала, славою майбутнього свого плоду запишалася, шановним ім'ям матері тішачись. Нетерпляче лічить вона, як ідуть дні за днями, як минають місяці за місяцями; недосвідчена, дивується вона незвичному тягареві і поступовому збільшенню плодоносної утроби після нікчемного зачаття. А тим часом ці дві зарази, дві трикляті фурії, дихаючи гадючою отрутою, із злочинним поспіхом пливуть на кораблях, вони вже зовсім близько. Тоді чоловік, який знову з'явився на короткий час, так напоумляв Псіхею: «Надійшов останній день, вирішальна хвилина: лиходійна стать, кровожерний ворог, схопилась за зброю, рушила з місця, вишикувала свої шеренги, дала сигнал до бою; з оголеним мечем злочинні сестри твої пацілюються на твоє горло. Ой лишенько, страшна небезпека загрожує нам, найсолодша моя Псіхее! Змилуйся сама над собою, змилуйся паді мною і обачною стриманістю врятуй дім, чоловіка, саму себе і нашу дитинку від павислої загибелі. А цих злочинних жінок через їхню люту ненависть і зневажання кровного зв'язку тобі вже не годиться більше називати сестрами. Не вдивляйся й не слухай, коли вони, неначе сирени², з високого урвища сповнять гори зловісними криками».

13. Йому відповідає Псіхея, перериваючи свої слова жалісливим схлипуванням: «Наскільки я знаю, в тебе вже досить доказів моєї вірності й мовчазливості, та й на цей раз переконавсья в моєму душевному гарті. Накажи тільки нашому Зефірові, щоб він виконав свій обов'язок; замість забороненого мені оглядання священного твого обличчя, дозволь мені лише побачитися з сестрами. Благаю тебе цими твоїми пахучими кучерями, що в'ються з усіх боків, твоїми ніжними, округлими й до моїх подібними щоками, твоїми грудьми, які пломеніють якимось таємничим жаром,— щоб я хоч у нашому немовляткові побачила обличчя твоє. Здійсни покірне прохання лякливої дружини: дозволь мені обійняти моїх сестер і розвесели душу вірної та відданої тобі Псіхеї. Вже ніколи не розпитуватиму про твоє обличчя, більше не буде гнітити мене нічний морок, бо обіймаю тебе, моє світло!» Зачарований цими словами й чулими обіймами, чоловік Псіхеї, витерши своїми кучерями сльози її, обіцяв задовольнити її волю і, поки засвітало,— зник.

14. А обидві сестри, що задумали підлу змову, не завітавши навіть до батьків, прямо з кораблів щодуху поспішають до відомого вже урвиська. Не чекаючи, поки повіє вітерець і перенесе їх униз, вони стрімголов кидаються в безодню. Але Зефір, не забуваючи наказу свого володаря, підхопив їх, хоч і нерадо, на свою спину і м'яким леготом опустив на землю. Сестри, не гаючи часу, відразу ж, прожогом, вриваються в палац, обіймають свою жертву, лицемірно називають себе відданими їй сестрами і, під радісним виразом обличчя глибоко приховуючи мерзенний підступ, улесливо кажуть: «Псіхев, тепер ти вже не маленька дівчина, як раніше, а сама незабаром станеш матір'ю. Чи знаєш ти, скільки добра ти носиш для нас у цій утробі своїй? Якою радістю порадуєш нашу сім'ю! Ох, які то ми невимовно щасливі, що будемо охоче нянчити оцю твою золоту дитинку. Та якщо вона, як слід сподіватись, красою буде схожа на батьків, то це народиться справжнісінький Купідон!»

15. Ось такою облудною ніжністю сестри поволі здобувають прихильність Псіхеї. Коли вони, втомлені дорогою, відпочили у кріслах і освіжилися теплою купіллю, Псіхея частує їх щиросердно в їдальні дивними й розкішними стравами та закусками. Велить кіфарі грати — звучать струни її, велить озватися флейті — флейта грає, велить співати хорам, і хори співають. Ці чарівні мело-

дії радували слухачок, хоч жодного музики не було видно. Але навіть м'який, ніжний і солодкий спів не утишив злоби злочинних жінок. Скервуючи розмову на заздалегідь продуману підступну пастку, сестри обережно починають розпитувати, хто її чоловік, звідки він родом, чим займається. Тоді Псіхея при своїй надмірній наївності, не пам'ятаючи, що вона сказала їм раніше, вигадує нові небиліці: каже, що її чоловік — уродженець сусідньої країни, він — великий торговець, людина середніх літ, волосся в нього припорошене сивиною. Не вдаючись більше в розмову, вона знову щедро навантажує сестер багатими дарунками й випроводжає їх з допомогою вітру.

16. Коли лагідний подув Зефіра підняв сестер нагору, вони, вертаючись додому, так між собою перемовляються: «Що можна сказати, сестро, про жахливу брехню цієї дурепи? Один раз її чоловік — юнак, лице якого ледь вкривається першим пушком, іншим разом — він уже людина середніх літ, волосся якого припорошене сивиною. Отже, хто врешті-решт цей чоловік, що за такий короткий час встиг зістарітись? Не інакше, сестричко, що ця негідниця або верзе казна-що, або сама не знає, як виглядає її чоловік. Так чи інак, треба якомога скоріше позбавити її цих розкошів. Якщо ж вона справді не знає обличчя свого чоловіка, то, очевидно, вийшла заміж за якогось бога³ й бога носить у своїй утробі. Одне певне: її почнуть славити як матір божественної дитини — хай би я не дочекала цього! — я готова повіситись, міцний зашморг накинувши на шию. Отже, вертаймось поки що до наших батьків і вигадаймо хитру брехню для початку наступної розмови з Псіхеею».

17. Розпалені гнівом, зверхньо порозмовлявши з батьками, після безсонної ночі рано-вранці біжать вони що є духу до урвища, а звідти з допомогою звичайного вітру швиденько спускаються вниз. Ледве витискаючи з очей своїх удавані сльози, так підступно промовляють до Псіхеї: «Яка ти безтурботна! Сидиш собі, щаслива, не знаючи нічого про небезпеку, яка тобі загрожує, про лихо, яке нависло над тобою, а нам турбота про твоє щастя-долю не дає змоги навіть очей зімкнути, і тяжко мучимось ми твоєю бідою. Ми достовірно дізнались про це і співчуваємо тобі в горі твоєму й скорботі, не можемо заїти від тебе, що з тобою спить потаємно вночі величезний змій, який звивається безліччю кілець, в шиї його

замість крові плине згубна отрута, а паща його широко роззявлена й глибока. Згадай тепер віщування піфійського оракула⁴, що пророкував тобі шлюб з диким страховиськом. До того ж багато селян, мисливців, що полюють в околиці, й місцевих жителів бачили, як він увечері повертається з жирування й купається в мілині в поблиській річці.

18. Подейкують, що недовго він буде годувати тебе вшуканими стравами й ласощами, як тільки твоя вагітність досягне зрілості, зжере тебе разом із жирним плодом. Тепер тобі самій вирішувати, чи послухати поради твоїх сестер, що щиро вболівають за твій порятунок, і, врятувавшись, жити з нами осторонь від небезпеки, чи бути похованою в череві найогиднішого гада. Якщо тебе радує життя в цій сільській глушині, сповненій таємничих голосів, або тобі до вподоби потайні любовці в осоружних і страхотливих обіймах отруйного змія,— це твоя справа; в усякому разі, ми чесно виконали свій обов'язок, як і личить вірним сестрам.

Бідоланну Псіхею, простодушну і вразливу, жахом проймають оці лиховісні слова. Геть розгубившись, вона забула про перестороги свого чоловіка і власні обіцянки. Тремтячи всім тілом, смертельно бліда поринає в безодню горя і, затинаючись, ледве чутно відповідає сестрам:

19. «Ви, дорогі мої сестри, виявляєте, як і годиться, свою прив'язаність до мене, і, видно, правдою є те, що вам люди наговорили. Адже я, признаюсь, ніколи не бачила обличчя свого чоловіка, і взагалі мені невідомо, хто він такий і звідки, лише в темну ніч його голос чую і розмовляю з ним, а як він виглядає, так і не знаю. Мирюся з тим, що він уникає світла, і тому ладна повірити вашим словам, що він — якась потвора. Сам же постійно й суворо забороняв мені дивитись на нього й погрожував мені великим лихом, якщо я поцікавлюсь його обличчям. Якщо можете допомогти чим-небудь вашій сестрі, що опинилася в великій небезпеці, то зробіть це негайно, бо в противному разі дальша байдужість зведе нанівець ваші добрі наміри і своєчасну передбачливість».

Тоді сестри, коли розчинились навстіж двері в незахищену душу Псіхеї, облишивши приховано хитрувати, відкрито оголивши мечі своєї злоби, накидаються на лякливо уяву дівчини.

20. Нарешті одна з них і каже: «Кровна спорідненість із тобою спонукає нас знехтувати власною небезпекою,

аби тільки тебе врятувати; тож ми покажемо тобі єдино надійний шлях до порятунку, над яким ми довго-предовго думали. Візьми якнайгострішу бритву, підгостри її ще потягуванням по долоні, сховай потай у ложі своєму на тому боці, де звичайно лягаєш, потім візьми лампу, наповнену оливою, з яскравим полум'ям, і прикрий її якимось горщиком. Все це приготуй у якнайбільшій таємниці. Відтак, коли він приповзе, звиваючись, підніметься, як звичайно, на ложе, простягнеться і, подолавши першим сном, твердо засне, ти тихесенько встань з ложа і, ступаючи босоніж, навшпинець, обережно зніми з лампи покривало з густої темряви й посвіти собі при славетному подвигу; сміливо підними руку вгору з двосячною зброєю і сильним ударом відрубай йому голову від шиї. Та й не забракне тобі нашої допомоги. Як тільки його вбивством врятуєш себе, ми, стривожені, умить сюди з'явимося, заберемо швиденько разом з тобою все це добро й законним шлюбом видамо тебе заміж за доброго чоловіка».

21. Від таких полум'яних слів огонь, який вже палахкотів у серці Псіхеї, яскравіше загорівся. А сестри миттю покидають її, перейняті неабияким страхом, щоб не опинитися часом поблизу великого нещастя. Крилатий вітер піднімає їх, як звичайно, своїм подувом на вершину гори, звідки вони щодуху дають драпака, сідають на кораблі й поспішно від'їжджають геть.

Тим часом Псіхея, залишившись одна,— можливо, й не одна, бо ж скажені Фурії не дають їй спокою,— хвилюється в душевному сум'ятті, немов розбурхане море. І хоч вона твердо вирішила і непохитно стояла на своєму, все-таки, простягаючи руку до злочину, ще вагається, охоплена сумнівами, і від страхітливого вчинку відтягує її буря суперечливих почуттів. То вона квапиться, то зволікає, то відчуває приплив відваги, то жахається, то піддається зневірі, то гнівається і, нарешті, в одному й тому ж тілі ненавидить звіра і любить чоловіка. Але, коли вже запала ніч, вона метушливо готує все до ганебного злочину. Тим часом з'явився чоловік і, наситившись любов'ю, заснув кам'яним сном.

22. Тоді Псіхея, слаба тілом і душею, підштовхувана жорстокою долею, міцніє на силі; вона дістає лампу, стискає в руді бритву й пабирається такої відчайдушності, немовби стать у неї змінилася. Але, як тільки світло піднесеної вгору лампи розкрило таємницю по-

дружнього ложа, вона бачить найніжнішу й найпринаднішу потвору з потвор — самого Купідона⁵, прекрасного бога, який спокійно собі спав. При його вигляді навіть вогник лампи запалав яскравіше і яскравіше заблищало лезо святотатської бритви. А Псіхеї, збентеженій таким видовиськом, запаморочилося в голові, вона поблідла, як стіна, і, тремтячи, впала на коліна, рада встромити ніж на цей раз уже у свої власні груди. Так, може, вона і вчинила б, якби зброя від страху перед таким злочинцем не вислизнула з перозважливих рук і не впала на землю. Коли вона, знесилена, душевно розбита, чим довше приглядалась до краси божественного обличчя, тим більше відлягало в неї від серця. Бачить вона золоту голову з пишними кучерями, напахченими амброзією⁶, молочноробілу шию й пурпурові щоки, по яких чарівно спадають завитки кучерів, з яких одні звисають з потилиці, інші — з чола, а від їх надзвичайного блиску аж світло світильника потьмяніло. На плечах крилатого бога сліпучо сяють росисті пера і, хоч крила спочивали непорушно, кінчики ніжних і тонесеньких пір'їнок неспокійно тремтять мерехтливим хвилюванням. Решта тіла була гладесенька і промениста, так що Венера могла не шкодувати, що його народила. Біля ложа лежали лук і сагайдак із стрілами — несхибна зброя великого бога.

23. З ненаситною цікавістю Псіхея, і без того допитлива, розглядає з подивом чоловічу зброя і торкається до неї; виймає з сагайдака одну стрілу і кіпчиком пальця пробує її вістря. Але пальчик затремтів, і вона, рвучко натиснувши, ненароком вколола себе надто сильно, так що краплинки червоної крові виступили на поверхні шкіри. Ось так Псіхея, не знаючи про це, запалала любовною жагою до бога кохання. Тим-то все сильніше й сильніше пламеніє її пристрасть до Купідона, вона нахилилась над ним і, жагучо дихаючи, поквашно почала обсіпати його гарячими і тривалими поцілунками, водночас побоюючись, щоб він не прокинувся. Тоді, як вона, сп'яніла від надмірного щастя й одурманена, хвилюється, лампа, чи то через підлу зраду, чи то під впливом злих ревнощів, чи то навіть сама запрагнувши торкнутися і, так би мовити, поцілувати таке чарівне тіло, пролила з краю гнота краплю гарячої оливи на праве плече бога. Ой леле! Лампа, нахабна і нерозсудлива, нікчемна помічниця кохання, обпекла бога, який сам є володарем всілякого вогню! Хіба не тебе вишайшов уперше

якийсь коханець, щоб і вночі якомога довше втішатися предметом своїх прагнень? Ось так, обпечений, бог схопився з місця і, побачивши, як ганебно Псіхея порушила клятву, вихопившись з обіймів та поцілунків нещасної дружини, без жодного слова відлетів геть.

24. А Псіхея, коли він піднімався, цупко схопила його обома руками за праве стегно — жалюгідний привісок в його високому польоті! — і так причеплена неслась за ним, як летюча супутниця у позахмарних просторах, поки, нарешті, знесилена, і впала на землю. Закоханий бог не залишає її, коли вона опинилась на землі, а злітає на найближчий кипарис і з його високого вершка, до глибини душі схвильованій, так промовляє до неї: «Простодушна Псіхеє, що ж ти наробила! Мені моя мати Венера наказувала вселити в тебе пристрасть до якнайнікчемнішого злидаря і видати тебе заміж за найубогішого, а я, знехтувавши її велінням, сам прилітав до тебе як коханець. Чинив я, визнаю, нерозумно; я, неперевершений стрілець, сам себе поранив своєю ж власною зброєю і зробив тебе своєю дружиною не для того, щоб ти прийняла мене за потвору й захотіла ножом відрізати мені голову, яка закоханими очима дивиться на тебе. Адже я не раз остерігав тебе від необачного кроку і доброзичливо напоумляв. Твої знамениті дорадниці незабаром заплатять мені за згубну науку, а тебе покараю лише тим, що втечу від тебе». Промовляючи останні слова, він на крилах злетів високо вгору.

25. А Псіхея, простягнувшись на землі, скільки міг сягнути зір, стежила за польотом чоловіка, плачучи і стогнучи в невимовному відчаї. Коли помахи крил понесли його в далечінь і сховали від її очей, вона подалась до найближчої річки і стрімголов кинулася з берега в воду. Але милосердна річка, мабуть, з огляду на бога, який здатний і воду розпалити, а також боячись за саму себе, миттю винесла своєю течією її живу й здорову на берег, порослий травою та квітами. Випадково край берега сидів тоді сільський бог Пан⁷, обіймаючи гірську богиню Ехо, яку вчив співати на різні лади; неподалік від берега вільно гасали пустотливі кози, скубаючи прибережну траву. Козлиний бог ласкаво кличе до себе зажурену та знесилену Псіхею, бо добре знав про її нещастя, і голубливими словами втішає її:

«Мила дівчино, я — сільський простак і пастух, але завдяки похилому віку наділений багатющим життєвим

досвідом. Так ось послухай мене! Якщо я правильно здогадуюсь, — мудрі люди цей дар називають ясновидінням, — то твоя непевна й хитка хода, незвичайна блідість усього тіла, часті зітхання і, головне, заплакані очі вказують на нестерпні любовні муки. Тому прислухайся до моєї ради: не кидайся більше в воду і не шукай смерті. Перестань впадати в розпач, кинь сум, а радше зверни свої благання до Купідона, найбільшого з богів, впануй його і, оскільки він юнак чутливий і розбещений, то постарайся прихилити його до себе ласкавою люб'язністю».

26. Так мовив пастуший бог, а Псіхея нічого йому не відказала, тільки вклонилась низесенько доброзичливому божеству і пустилась у широкий світ. Добрий шмат дороги вона пройшла натрудженими ногами, коли вечірньої пори незнаною стежкою дісталась до якогось міста — саме до того, де царював чоловік однієї з її сестер. Дізнавшись про це, Псіхея веліла повідомити сестру про своє прибуття. Її відразу ввели в палац; коли сестри обмінялися привітаннями й обіймами, на запитання, що її привело сюди, Псіхея так відповіла: «Пам'ятаєш, певне, вашу пораду заколоти двосічним ножем звіра, що почував зі мною, видаючи себе за мого чоловіка, поки він ще не зжер мене, бідолашну, своєю хижою пащею? Але, як тільки я, за вашою порадою, при яскравому світлі лампи глянула на його обличчя, перед моїми очима постала дивна-предивна картина: я побачила (подумати тільки!) самого Купідона, солодким сном оповитого. В той час як я, зачудована таким милим видовиськом і приголомшена надміром розкошів, мучилась, неспроможна їх зазнати, з лампи якимсь нещасливим випадком пролилася гаряча олива на плече сплячого. Проснувшись відразу ж від болю і побачивши мене зі зброєю й лампою в руках, Купідон заволав: «За такий страшний злочин іди геть і забирай свої манатки, а я візьму врочистий шлюб з твоєю сестрою». Тут він назвав твоє ім'я. І негайно звелів Зефірові вивіяти мене з його дому».

27. Ще Псіхея не домовила й до кінця, як та, охоплена приступом шаленої хтивості і згубних заздрощів, щоб обманути чоловіка, вигадує миттю ганебну брехню, начебто одержала звістку про смерть батьків, сідає на корабель і щодуху мчить до відомого вже урвища. Хоча дув зовсім інший вітер, вона, охоплена сліпою надією, крикнула: «Прийми мене, Купідоне, як гідну тебе подругу, а ти, Зефіре, неси свою володарку!» — і стрімголов

стрибнула з височенної скелі. Але до жаданого місця не дісталась навіть і мертвою: коли скочувалась по гострому каміняччю, її тіло пошматоване було на клапті; загинула вона, як того й заслужила, а зім'яті нутроші стали здобиччю хижих птахів і диких звірів. Справедлива кара не минула і другої сестри. Бо Псіхея після довгих блукань дійшла й до міста, де жила її друга сестра. І ця дала себе піймати на гачок і прожогом кинулася з кручі, щоб узяти злочинний шлюб, але там знайшла таку ж саму жахливу смерть.

28. У той час як Псіхея в невтомних пошуках Купідона обходить увесь світ, він лежить на ложі у своїй матері і стогне з болю від опіку, спричиненого лампою. Тоді чайка, білосніжна пташка, яка крилами торкається морських хвиль, раптом пірнає у вир океану. Там відшукує Венеру, яка собі купалась і хлюпалась у воді і геть про все їй доповідає: як синок її обпікся, а тепер сікає від дошкульного болю, що йому рана завдає, і навіть не знає, чи й видужає, а тим часом всі народи ремствують і нарікають, взагалі погана слава пішла про родину Венери: мовляв, обоє десь запропали, синок в якихось горах любов крутить, а вона сама тільки й знає купатися. Через те немає вже ніде ні пристрастей, ні краси, ні чар, на світі панує безладдя, дикість і гидота, зникли подружні шлюби, дружба, любов дітей до батьків, їх замінили гидка розбещеність і гірка відраза від осоружних зв'язків. Усякої всячини балаклива і добре-таки пронизлива пташка нащобетала у вуха Венери, паплюжачи незаплямоване ім'я її сина. А Венера в скаженій люті як не скрикне: «Ага! Видно, мій милий синочок підшукав собі якусь подружку! Отож скажи, моя вірна служнице, як звати ту, котра зуміла закрутити голову шляхетному і сором'язливому хлопцеві? Видно, це хтось із породи німф⁸, або одна з ор⁹, або якась із числа муз¹⁰ чи з грацій, моїх помічниць?» Не вгавала говірка пташка і далі торохтіла невгамовно: «Точно не знаю, володарко моя, але, здається, дівчина, в яку він напропале закохався, Псіхея». Тут обурена Венера голосно вигукнула: «Невже він справді полюбив Псіхею, мою суперницю в красі, яка намагається відняти в мене назву прекрасної? Напевне, цей шалапут ще, чого доброго, вважає мене звідницею, бо ж він пізнав це дівчисько на мою вимогу».

29. З такими наріканнями Венера квапливо виринає з морських глибин і одразу ж простує до своєї золотої опо-

чивальні. Коли там побачила, як їй і було повідомлено, хворого сина, вже від дверей накинулась на нього з лайкою: «Хіба це гарно? Хіба твоя поведінка личить нашому походженню і твоїй скромності? Чому ти топчеш настанови своєї матері й володарки? Замість того щоб покарати ганебною пристрасстю мою неприятельку, ти, шмаркач, береш передчасно її в свої розв'язні обійми, очевидно, для того, щоб я погодилась узяти в невістки ту, котру ненавиджу. Якщо, неробо й гидкий баламуте, думаєш, що тільки ти один можеш продовжувати рід наш, а я за віком уже безплідна, то ти помиляєшся. Я ще народжу іншого сина, набагато кращого від тебе, або, щоб ти дошкульніше відчув зневагу, візьму та й усиновлю кого-небудь зі слуг моїх і йому передам оці крила, і смолоскип, і лук, і стріли, і взагалі все спорядження, яке я тобі дала не для такого вжитку. Знай, що з достатків твого батька ніскілочки не було витрачено на оцей твій лаштунок¹¹.

30. Що й казати, ти змалку був погано вихований, спритний у руках, старших віком завжди зневажливо штовхав, навіть свою матір щодня роздягаєш і раниш, за ніщо мене маєш, немов якусь вдову, ба навіть не боїшся свого вітчима, хороброго і славного воїна!¹² Хіба ж це не правда? Уже стало в тебе звичкою постачати йому частенько наложниць, щоб мені насолити. І ось тепер я тебе провчу, ти пошкодуєш, що вдавався до оцих своїх витівок, боком тобі вилізе той твій шлюб! Куди мені дітись? В який спосіб приборкати оцього пройдисвіта? Невже мені звернутись по допомогу до моєї неприятельки — Скромності, яку я частенько ображала через розбещеність цього хлопчиська? Але щоб розмовляти з неотесаною й неохайною бабою? Ох, від однієї лише думки про це мене вже судомить. Ну що ж, не слід нехтувати втішною помстою, звідки б вона не приходила. Так, так, саме до неї, а ні до кого іншого треба мені звернутись. Вона дасть порядного прочухана цьому шибайголови, зніме з нього сагайдак, забере стріли, відв'яже тятиву й погасить смолоскип, а саме тіло приборкає швидкодіючими засобами. Тільки тоді я відчую полегшу від образи, коли Скромність поголить його пишні кучері, яким я частогусто власноруч надавала золотого блиску, і обріже крила, які я на своєму лоні скроплювала вологою нектару».

31. Так вона мовила і, хряснувши дверима, вийшла, роздратована й люта. Незабаром зустрічає вона Цере-

ру¹³ і Юнону¹⁴. Вони, побачивши похмуре лице Венери, запитують, чому насуплені брови затьмарюють красу її променистих очей. На це вона відповідає:

«Ви вчасно нагодилися, може, дасте якусь полегшу моєму зболілому серцю? Докладіть, будь ласка, зусиль і розшукайте блудницю Псіхею, яка десь вештається. До ваших вух дійшли вже, певне, голосні плітки про мою родину й вибрики мого сина, недостойного бути ним». Тоді богині, які добре знали, що сталося, так почали заспокоювати розгнівану Венеру: «А який же злочин скоїв твій син, що ти так уперто посягаєш на його щастя й хочеш погубити ту, яку він кохає? Що ж то за провина, питаємо, якщо він усміхається гарній дівчині? Невже ти не знаєш, що він уже дорослий юнак? Хіба ти забула, скільки років йому? Чи тобі ще досі здається, що він хлопчик, тому що виглядає молодшим як на свій вік? Чи ти, мати і притому розумна жінка, завжди будеш стежити за його пустощами й дорікати йому за його розбещеність, заважати йому в його любовних пригодах і у власному вродливому синку ганити свої власні втіхи і хитрощі? Хто з богів або хто із смертних людей погодиться, щоб ти повсюдно сіяла серед людей любовну пристрась, а сама карала свого сина за те, що закохався він у надзвичайно вродливу дівчину, і не дозволяла жінкам грішити?» Так вони зі страху перед стрілами Купідона намагались догодити йому, ввічливо його захищаючи, хоч і заочно. Але Венера, обурена, що її зневажено і що це вони обертають на жарт, минула їх і швидкою ходою попрямувала до моря.

Книга шоста

1. Тим часом Псіхея в безконечних мандрах по різних країнах невтомно вдень і вночі шукала свого чоловіка. І чим більшою була її туга, тим палкіше жадала вона якщо не ніжними жіночими пестощами, то принаймні уклінними проханнями вмилоствити розгніваного бога. Якось побачила вона на вершині стрімкої гори якийсь храм. «Хто знає,— подумки сказала,— може, тут перебуває мій володар?» І одразу ж поспішила туди швидкою ходою, бо вкрай змученій довгою дорогою жінці надія і страшенна жага стрітися з коханим повернули сили. Жваво подолавши височенний схил, опинилась вона перед святилищем. Бачить тут: одні пшеничні колоски в снопах, інші сплетені в вінки, а також колосся ячменю.

Були там і серпи, і всіляке жнивварське начиння, але порозкидане безладно, як це буває, коли жінці у спекотливе літо після виснажливої праці кидають усе куди попало. Псіхея знаряддя за знаряддям старанно відділяє і акуратно розкладає, бо гадала, що не годиться їй нехтувати ні храмом, ні обрядами будь-кого з богів, а слід у всіх здобути доброзичливе співчуття.

2. За таким ось уважним і наполегливим заняттям і застала її раптом годувальниця Церера і здалеку ще заволатала: «Невже це ти, бідолашна Псіхеє? Ошаліла Венера розшукує тебе по всьому світу, йдучи по твоїх слідах, придумує тобі страшні муки і всією силою своєї божественної влади прагне жорстоко помститись над тобою, а ти турбуєшся про мої речі і не думаєш про свій порятунок?»

Тоді Псіхея припала до її ніг і, обливаючи їх рясними сльозами та замітаючи землю, де ступала богиня, своїми косами, всілякими просьбами намагається прихилити до себе Цереру: «Благаю тебе твоєю плодоносною правницею, життєрадісними обрядами обжинків, мовчазними таємницями корзин¹, крилатою колісницею підвладних тобі драконів, борознами сіцилійських нив², прудкою колісницею, чіпкою землею³, приходом на похмурий шлюб Прозерпіни, світлим поверненням віднайдені дочки⁴ та всім іншим, що оточене глибоким мовчанням у елевсінському святилищі в Аттіці⁵, допоможи душі знедаланої Псіхеї, твоїй прохальниці. Дозволь мені знайти пристановище хоч на кілька днів у цій купі снопів, поки не стихне шалений гнів могутньої богині або поки принаймні не відновляться мої сили, виснажені довгим бідуванням».

3. Йй на це так відповіла Церера: «Я зворушена твоїм слізним благанням, я щиросердно рада допомогти тобі, але, з другого боку, не можу ніяк озлобляти свою родичку⁶ (до того ж добру жінку), з якою зв'язує мене давня дружба. Тому зараз же зостав цей будинок і будь задоволена тим, що я не затримала тебе й не віддала під охорону».

Псіхея, яка не сподівалась відмови, подвійно зажурена, знову пускається в мандри. Внизу, в глибокій долині, бачить посеред похмурого гаю храм, примітний своєю мистецькою будовою. Не бажаючи пропустити жодної, навіть непевної, можливості поправити свою долю, готова викликати до себе прихильність будь-якого божества,

підходить вона до воріт святині. Бачить тут коштовні дари й тканини, гаптовані золотом, порозвішувані на гілках дерев та на одвірках. Крім подяки за добродійство, згадувалось там і ім'я богині, якій ці пожертви призначались. Тоді Псіхея, опустившись на коліна і втерши сльози, обіймає руками ще теплий вівтар і таку мовить молитву:

4. «Сестро й дружино великого Юпітера⁷, чи ти зараз перебуваєш у старовинному храмі острова Самосу⁸, який славиться тим, що був свідком твого народження, чув твій дитячий лепет і вигодував тебе; чи перебуваєш у блаженній оселі високого Карфагена⁹, де тебе шанують як дівчину, яка мчить на леві по небесних просторах, чи ти неподалік берегів річки Інаха¹⁰, яка згадує тебе вже як дружину Громовержця й царицю богинь, чи охороняєш преславні мури Аргоса¹¹, ти, яку славить увесь Схід як Зігію¹², а весь Захід називає тебе Луциною¹³,— будь для мене в скруті моїй Юною-охоронницею і мене, що стільки вже вистраждала, звільни від страху перед навислою наді мною небезпекою. Адже я знаю, що ти охоче приходиш на поміч вагітним жінкам, які опинились у небезпеці».

Коли вона так молилась, враз перед нею постала Юона у всій повноті своєї божественної величі і так озвалась до неї: «Даю тобі чесне слово, я радо пішла б назустріч твоєму прохання, але пристойність не дозволяє мені діяти наперекір Венері, моїй невістці, яку я завжди любила, як дочку. Не дозволяють зробити цього й закони, які забороняють давати притулок збіглим рабам без згоди їх власників»¹⁴.

5. Псіхея, пригнічена новим ударом долі, не в силах уже наздогнати свого крилатого чоловіка, цілком зневірилась у порятунку й поринула в такі роздуми: «Хто ще спробував би і хто міг би допомогти мені в моїх злигоднях і підтримати мене, коли ні одна богиня, хоч і співчуває моєму горю, не може мені допомогти. Куди я тепер скерую кроки свої, оточена звідусіль засідками? Під яким дахом або в якій темряві я сховаюся, щоб уникнути проникливого погляду великої Венери? Чому тобі кінець кінцем не набратись чоловічої відваги і, позбувшись крихітки надії, добровільно не віддати себе в руки своєї володарки й запізнолою покорою не умилостивити її шалену лють? Хто знає, може, і його, кого так довго шукаю, знайду там, у домі його матері?» Отак-то, готова

підкоритись, навіть загинути, вона розмірковувала, з чого почати своє слово прохання.

6. А Венера, відмовившись від спроб розшукати Псіхею земними засобами, має намір злетіти на небо. Велить подати собі колісницю, яку виготовив із незрівнянною майстерністю та дбайливістю вмілий золотар Вулкан і підніс їй як весільний подарунок з нагоди її шлюбу. Колісниця відзначалась тонкою полірувальною роботою і була дорогоцінніша саме через те, що втрачено було з неї частину золота. Від зграйки голубів, які звили собі гнізда біля опочивальні володарки, відділяються чотири білосніжні голубки, весело спурхують і, повертаючи мінливосаяні шийки, самі впрягаються в упряж, прикрашену дорогоцінними самоцвітами. Відтак бадьоро злітають угору, захопивши з собою і свою володарку. Пустотливі горобці супроводжують колісницю богині з галасливим цвіріньканням, а інші співучі пташки дзвінкоголосим щебетанням звістують про приліт богині. Хмари розступаються, небо відкривається перед своєю дочкою, надхмарний ефір з радістю приймає богиню. Ні зустрічних орлів, ні хижих яструбів не боїться голосистий почет великої Венери.

7. На небі Венера одразу ж повертає в царські хорони Юпітера і самовпевнено заявляє, що їй необхідно скористатись допомогою гучномовного бога Меркурія¹⁵. На знак згоди Юпітер лише поворушив своїми темними бровами¹⁶. Зраділа Венера в цю ж хвилину у товаристві Меркурія залишає небо і, схвильована, веде з ним таку розмову: «Брате аркадійцю, тобі добре відомо, що твоя сестра Венера ніколи нічого не домоглася без допомоги Меркурія; ти, певне, також знаєш, скільки часу я змарнувала, щоб розшукати служницю, яка ховається від мене. Через те не залишається мені нічого іншого, як з допомогою твого оголошення привселюдно обіцяти нагороду тому, хто заявить, де вона зараз. Отож постарайся спішно виконати моє доручення, причому точно подай особливі прикмети розшукуваної, за якими легко можна було б її розпізнати, щоб винний у недозволеному приховуванні Псіхеї не міг виправдовувати себе, ніби не знав, кого питають». Проказавши таке прохання, вручає йому листок, де було записане ім'я Псіхеї та інші дані. Опісля без затримки йде собі додому.

8. Послуг Меркурія недовго довелось чекати. Він

гасав по всіх країнах, виконуючи завдання, звертався з таким оголошенням:

«Якщо хто-небудь зуміє спіймати або вказати місце, де переховується втікачка, царська дочка, служниця Венери, на ім'я Псіхея, нехай негайно заявить про це оповіспикові Меркурію за муртійськими колонами¹⁷. В нагороду за повідомлення він одержить від самої Венери сім солодких поцілунків, причому один, найсолодший, — з нижнім доторком язика».

Коли Меркурій зробив таке оголошення, жадання дістати небувалу винагороду заохотило людей наввипередки розшукувати втікачку. Ця обставина остаточно вплинула на Псіхею: вона вирішила негайно здатись на милість Венери. Псіхея вже підходила до воріт володарки, коли раптом заступила їй дорогу одна із служниць Венери, на ім'я Звичка¹⁸, й з усіх сил вигукнула: «Нарешті дійшло до тебе, ледаща служко, що в тебе є володарка! Невже при властивій тобі нахабності ти вдаватимеш, що не знала, яких великих зусиль коштувало нам розшукати тебе? Як то добре, що ти попала в мої руки, немов у самі кігті Орка¹⁹, бо тут же будеш покарана за свою непокірливість».

9. Брутально запустивши руку в волосся Псіхеї, вона потягла за нього, хоч та зовсім не опиралась. Як тільки Венера побачила, що Псіхея перед нею, ту ж мить зайшлася гучним реготом — таким, яким буває сміх у людей, охоплених божевільним гнівом. Вона трясла головою і, чухаючи праве вухо, загорлала: «Ага! Нарешті зволила навідатись до свекрухи! А може, ти прийшла перевідати свого чоловіка, який не може оклигати від рани, нанесеної твєю рукою? Не журись, я прийму тебе так, як годиться прийняти добру невістку! — І далі волила: — Куди ж ділись Турбота і Журба²⁰, мої служниці?» Коли викликані з'явилися, Венера передала їм Псіхею, щоб ті покарали її. Вони, виконуючи жорстокий наказ, батожили Псіхею, безталанну, й катували на всі лади. Потім знову привели перед очі володарки. Венера знову зареготала і мовила:

«Глядіть-но! Вона намагається зворушити мене своїм здутим животом, преславний плід якого має зробити з мене щасливу бабусю. Яке ж то щастя! Мене в розквіті віку будуть звати бабусею, а син нікчемної рабині прославиться як онук Венери! Зрештою я, недотепа, даремно кажу «син», бо шлюб нерівний, до того ж узято його

десь у сільській глушині, без свідків, без згоди батька, то його не можна визнати дійсним²¹. Через те дитина від такого шлюбу буде незаконною, якщо я взагалі дозволю тобі доносити цей плід».

10. З такою лайкою накидається вона на Псіхею, рве на ній на клапті одяг, тягне за волосся, гатить по голові, жорстоко мотлошить. Потім бере пшеницю, ячмінь, просо, мак, горох, сочевицю, біб — усе це змішує і, висипавши на одну купу, каже: «Мені здається, що така гидка рабиня нічим іншим не може прихилити до себе коханців, хіба що ревною службою. Ось зараз я переконаюсь, чого ти варта. Розбери-но оцю змішану купу зерна й відділи кожний його вид окремо до настання вечора. Потім покажеш, що в тебе вийшло».

Показавши Псіхеї величезну купу всіляких зерен, сама вирушає на якийсь весільний бенкет. А в Псіхеї навіть і не потяглась рука до такої надзвичайно складної, а то і взагалі нездійсненої роботи. Приголомшена жорстоким наказом, бідолаха заціпеніла, не здатна навіть і слова промовити. Враз якась малесенька польова мурашка, бачачи, що на Псіхею звалили непосильну роботу, змилосердилась над улюбленицею великого бога і, обурена жорстокістю її свекрухи, починає запопадливо поратись, скликає силу-силенну довколишніх мурашок і так умовляє їх: «Змилюйтесь, працьовиті вихованки землі, яка всіх годує, змилосердьтеся над дружиною Амура, чарівною жіночкою, поспішіть на допомогу їй у скрутний час». Нахлинули одна за одною хвилі шестиногих істот, і, хапаючи зернину по зернині, розібрали вміть усю купу, і, розклавши за сортами, зникли з очей.

11. Коли спочило, Венера вернулася з весільної учти напідпитку, напахчена і прикрашена вінками полум'яних троянд. Побачивши, як дбайливо виконана незвичайна робота, вона й каже: «Нікчемо, це не твоїх рук діло! Належить вона тому, кому ти сподобалась на його й свою біду!» І, кинувши Псіхеї окрасць черствого хліба, пішла спати. А Купідона, самотньо замкненого в окремих кімнаті всередині будинку, суворо охороняли, почасти для того, щоб у приступі безглуздох пустощів не підвердив собі рани, а почасти, щоб не зустрівся із своєю милою. Так під одним дахом провели томливу ніч розділені й розлучені коханці.

Але, тільки-но Аврора ступила на колісницю, Венера покликала до себе Псіхею й мовила так: «Ти бачиш он

там гай, що тягнеться в даль берегом річки? Його кущі починають на сусідній горі. В цьому гаю блукають без пастуха дорідні вівці, руно яких міниться й сяє золотом. Принеси мені жмутик цієї дорогоцінної вовни. Як його дістати — твоє діло».

12. Псіхея охоче рушила туди, щоправда не з наміром виконати веління богині, а щоб, кинувшись сторчма з прибережної кручі в водну безодню, покласти край своїм мукам. Враз із річки зелена очеретинка, виконавиця мелодійної музики, наділена пророчою силою, тихим шепотом ніжного вітерцю так їй натхненно віщує:

«Псіхеє, перебори в собі відчай! Хоч ти й зазнала багато горя, не оскверняй моїх священних вод²² нещасною своєю смертю, а також у цей час не підходь близько до цих страхітливих овець: коли їм докучає сонячна спека, вони звичайно дичавіють. Оскаженілі, вони чи то гострими рогами, чи то як камінь твердими лобами, інколи навіть отруйними укусами стають небезпечними для життя людей. Але, коли після полудня сонячна жара спаде й ласкава річкова прохолода заспокоїть отару, ти зможеш заховатись під розлогим платаном, який тягне вологу з тої ж самої річки, що і я. Як тільки заспокояться оскаженілі вівці, ти, обтрушуючи віти дерев у поблизькому гаю, назбираєш стільки, скільки треба, золотої вовни, що поначіплювалась у незайманих хащах».

13. Ось так скромна й милосердна очеретинка підтримувала на душі й повчала Псіхею, як їй рятуватись. А та не знехтувала порадою й не пошкодувала, що послухала: точно виконала те, що очеретинка радила, і легко назбирала повний поділ м'якої золотистої вовни і принесла її Венері. Але й на цей раз за успішне виконання другого, повного небезпек, завдання Псіхея не удостоїлась доброго слова богині. Насупившись і кисло всміхаючись, Венера сказала: «Мені добре відомо, хто за тебе виконав цей подвиг. Тепер-то я вже як слід перевірю, чи ти справді наділена відвагою й неабиякою розсудливістю. Ти бачиш, он там на вершині височенної гори недоступний стрімчак, з нього струмує темна вода? Вона стікає вниз у закритий з усіх боків виярок, а далі дзюрчить у Стігійські болота²³ і живить течію Кокіту²⁴, що грізно бурхає. Так ось, із самого витoku нагірного джерела зачерпни мені в оцей дзбанок крижаної водички й принеси не барячись». Із цими словами вона простягла

Псіхеї посудину в гранованого кришталю, а на додачу ще й пригрозила.

14. Псіхея, наддавши ходу, вибирається на гірську вершину в надії, що хоч там покладе край своєму нестерпному життю. Але, коли вийшла на місце, прилеглі до цього хребта, побачила, що їй не виконати такого непосильного завдання. Бо височенна скеля, прямовисна, крута й слизька через ожеледь, вивергала з кам'яних розколин джерела, що наводили жах. Вихоплюючись із похилого отвору, вода із скаженою швидкістю збігала по крутосхилу і, щезнувши в вижолобленому у граніті вузькому річищі, непомітно стікала в сусідню долину. Зліва і справа зі скельних заглибин виповзають гидкі дракони, витягуючи довжелезні шії, повіки в них ніколи не заплющувались, а їхні зіниці без упину дивились на світ: дракони не знали сну. До того ж вода, наділена даром мови, сама себе захищала, раз по раз вигукуючи: «Відійди! Що ти тут робиш? Дивись мені! Що ти затіяла? Геть звідси! Бережись! Тікай, поки не пізно! Пропадеши!» Псіхея, немов окам'яніла, усвідомлюючи нездійсненність доручення, тілом була там, але почуттями відсутня: страшна небезпека скувала її волю. Мало того, вона була позбавлена навіть останньої полегші — плачу.

15. Але страждання безвинної душі помітили зіркі очі доброзичливого Провидіння. З'явився раптом перед нею з широко розпростертими крилами величний птах всевишнього Юпітера, хижий орел. Він згадав про давню послугу, яку зробив йому колись Купідон, бо завдяки йому він зумів доставити Юпітерові фрігійського виночерпця²⁵. З'явився саме впору, щоб, несучи допомогу дружині його, цим віддячити богу. Залишивши піднебесні широти, він почав кружляти перед Псіхеєю і такими словами звернувся до неї: «Ой наївна, недосвідчена дівчино, ти гадаєш, тобі вдасться підійти близько до священного й водночас страхітливого джерела і ще й зачерпнути з нього бодай одну краплю? Невже ти нічого не чула про оці Стігійські води, які наводять жах на богів, навіть на самого Юпітера, бо як ви, люди, клянетесь могутністю богів, так небожителі — величчю Стіксу?»²⁶ Давайно свій дзбанок!» Орел миттю схоплює цей дзбан у свої кігті і, цупко тримаючи, одразу ж відлітає, щоб наповнити його. Помахуючи могутніми крилами і звертаючи то вліво, то вправо, він пролітає між пащ драконів з вишкіреними зубами і трюхжалими звивистими язика-

ми й дістається до води. Вода неохоче його прийняла, вигукуючи, щоб забирався геть, поки цілий. Але він збрехав, сказавши, що прилетів за велінням Венери, якій мусять догодити. Ці хитрощі допомогли йому підступити до джерела.

16. Зраділа Псіхея взяла в нього дзбанок, наповнений водою, і швиденько віднесла його Венері. Але й тепер не зуміла зм'якшити серця розгніваної богині. Та, із злобною усмішкою на лиці, тоном, що віщував ще більші й суворіші випробування, проказала:

«Ти, як видно, неабияка, прямо-таки досвідчена чаклунка, коли так блискуче виконуєш трудні мої доручення. А тепер, моя дорогенька, ось що зроби. Візьми оцю баночку,— Венера тут же простягла її Псіхеї,— хутчій спустись у підземне царство, в грізну оселю самого Орка. Вручаючи цю баночку Прозерпіні, перекажи їй таке: «Венера просить тебе дати їй хоч трішки краси, хоч би на одну днинку, бо власну вона повністю витратила, доглядаючи хворого сина». Тільки ж не барись, одразу вертайся, бо мені треба намаститися ще до того, як піду на зібрання богів».

17. Тепер Псіхея відчула більше, ніж будь-коли, що прийшов їй кінець, і ясно усвідомила: її посилають на неминучу згубу явно, відкрито. Хіба це не так? Адже змушують її спуститись у самий Тартар, в країну мертвих, добровільно, власними ногами. Не зволікаючи, Псіхея прямує до якоїсь височенної вежі з єдиним наміром — кинутися звідти сторч головою, гадаючи, що саме в такий спосіб можна буде найпростіше й найшвидше потрапити в царство мертвих. Але вежа заговорила раптом людським голосом:

«Навіщо тобі, небого, кидатися з такої висоти й губити життя своє? Чому ти занепаала духом перед останньою небезпекою і новим випробуванням? Якщо дух твій відокремиться від тіла, ти, щоправда, зійдеш у глибокий Тартар, але назад звідти ніяким чином не зможеш вернутися. Послухай-но мене.

18. Неподалік звідси міститься Лакедемон²⁷, славетне місто Ахайї; поблизу нього знайдеш Тенар, захований серед недоступних пустирів. Там є вхід до царства Діта²⁸, і з навстіж відчинених воріт видно непрохідну дорогу. Коли, переступивши поріг, їй довірися, зійдеш у царський палац Діта. Але йти цією похмурою місцевістю не смій з порожніми руками: тримай в руках паляниці

з ячмінної муки, замішаної з медом, а в роті носи дві монети. Коли пройдеш добрий шмат небезпечної, що несе людині смерть, дороги, ти зустрінеш кульгавого осла, нав'язаного дровами, а при ньому кульгавого погонича. Той буде тебе просити, щоб ти підняла кілька полін, які випали з в'язки, але ти не озивайся, мовчки йди далі. Незабаром дійдеш до річки померлих, де верховодить перевізник Харон. Він в першу чергу вимагає плати за переправу і вже тільки після цього перевозить мандрівників у вутлому човні на другий берег. Як видно, і на тому світі панує зажерливість. Навіть славетний Харон²⁹ та й батько Діс, могутній бог, не роблять нічого безплатно. Через те злидар, перш ніж померти, повинен подбати про гроші на дорогу, бо якщо в нього немає папохвати мідяка, ніхто не дозволить йому спустити дух. Цьому осоружному старцеві даси за перевіз одного мідяка з двох, що їх захопиш із собою, але так, щоб він сам власноручно вийняв його у тебе з рота. Далі: коли будеш переправлятися через повільну течію річки, з'явиться на поверхні води мертвий старець і, простягаючи до тебе зогнилу руку, благатиме, щоб ти витягла його на човен. Ти, однак, не піддайся недозволеному милосердю.

19. Коли будеш уже на тому боці річки і знову пройдеш шмат дороги, старі ткалі, які тчуть там полотно, проситимуть у тебе, щоб ти їм трішки допомогла своїми руками, але тобі ніяк не можна буде доторкнутись до їхньої роботи. Бо все це і ще багато чого — пастки, підготовлені злобною Венерою для того, щоб ти випустила з рук хоч одну з паляниць. Не думай, що втрата ячмінної паляниці — це дрібниця. Якщо втратиш навіть одну з них, доведеться тобі назавжди попрощатися з білим світом. Велетенський пес із трьома величезними головами³⁰ — гидке страховисько — громоподібним гавканням лякає мерців, звичайно, даремно, бо нічим уже їм не може зашкодити. Сторожує він, не заплющуючи очей, біля самого порога похмурих хоромів Прозерпіни та просторого палацу Діта. Пожертвуй однією з паляниць, а коли він накинетесь на неї, ти спокійно пройдеш повз нього і ввійдеш до оселі Прозерпіни. Вона прийме тебе звичливо й ласкаво і навіть вкаже тобі м'яке сидіння біля себе й запросить на розкішний обід. Але ти сядь долі, й попроси тільки окраєць чорного хліба, і з'їж його. Потім поясни, з якою метою прийшла, візьми те, що вона дасть тобі, й вертайся додому. Другою паляницею вгости лю-

того пса, а зажерливому перевізникові дай ще одну монету, яку ти зберігатимеш при собі. Коли переправишся через річку, йдучи по своїх власних слідах, опинишся знову під небесним склепінням. Головна моя порада: хай не кортить тобі, борони боже, відкрити баночку, яку ти нестимеш, заглянути до неї чи взагалі поцікавитися схованим у ній скарбом божественної краси».

20. Такі поради виклала їй віща вежа. І Псіхея, по гаючись, вирушає в Тенар; захопивши з собою, як їй і було велено, монети та паляниці, поквапом спускається по стежці в підземне царство. Мовчки проходить повз каліку — погонича ослів, заплатила човняреві за переправу, не зважає на мольби мерця, котрий підплив до неї, нехтує підступними намовами ткаль і паляницею заспокоює скажену лють пса,— все це їй дало їй змогу проникнути в хорони Прозерпіни. Відмовившись від запрошення господині зайняти м'яке сидіння і скуштувати розкішної їжі, вона сіла скромно біля ніг її й задовольнилась чорним хлібом. Потім передала Прозерпіні просьбу Венери і одразу ж одержала баночку, потай заповнену їй закритою Прозерпіною. Після того як вона другою паляницею заткнула пельку псові, що з усіх сил гавкав, і дала останню монету перевізникові, вона вийшла з підземного царства набагато жвавіше, аніж ішла туди. Ось так і повернулась Псіхея на білий світ і захоплено його привітала. Хоч і не терпілось їй завершити доручене завдання, одначе, перейнята зухвалою цікавістю, вона подумала: «Яка ж бо я дурна! Несу божественну красу і ані крихіточки собі не візьму, щоб подобатись своєму милому?» — і з цими словами відкриває баночку.

21. Але що за чудасія! Ніякої краси, навіть і сліду її там не було, і взагалі нічого, крім сну підземного, справжнісінького стігійського, не містилось у ній. І той, звільнившись з-під кришечки, налягає на неї, туманом тяжкого оціпеніння розливається по всьому її тілу. Сон так оволодів нею, що вона як стояла, так і впала на стежку. І лежала перухомо, схожа на твердо заснулу або мертву людину.

Тим часом Купідон, який одужав від тяжкої рани і не міг перенести розлуки з коханою Псіхесею, вислизнув з кімнати, де був ув'язнений, через високо розташоване вікно. А що крила його вже досить добре зміцніли і після довгого відпочинку він набагато швидше літав, то він миттю прибув до своєї Псіхеї. Дбайливо зігнав сон з її

повік і, знову в баночку загнавши, закриває його. Псіхею ж, нешкідливо вколотивши вістрям стріли своєї, будить і так мовить до неї: «Ось так, небого, ти ледь не загинула — знову ж таки через свою цікавість. Поки що виконай сумлінно доручення, яке тобі дала моя мати, а я вже потурбуюсь про все інше». З цими словами він злинув на крилах угору й відлетів, а Псіхея поквапилась віднести Венері дарунок Прозерпіни.

22. У той час Купідон, якого мучила непереборна любовна жага і який сильно від неї змарнів, лякаючись надмірної суворості матері, вдається до своїх випробуваних хитрощів. Піднявшись на своїх крилах у швидкому польоті на самий вершечок неба, уклінно благає великого Юпітера й викладає йому свою справу. Тоді Юпітер, схопивши рукою його за щічку, пригинає до своїх уст, цілує ніжно і каже: «Щоправда, любий синку, ти ніколи не виявляв до мене шани, як того вимагає постанова сонму богів, навпаки, частенько прохромлював своїми стрілами груди мені, де визначаються закони стихій і рух небесних світил, не раз ганьбив їх землею хтивістю всупереч законам, зокрема всупереч Юлійському закону³¹, і суспільній добропристойності. Мою добру славу й повагу ти підривав ганебними любовними пригодами, надаючи моєму світлому обличчю вигляду змії, вогню, тварин, птахів і свійської худоби³². Але я не зважатиму на все це й задовольню всі твої побажання: причина цьому — моя поблажливість, а також те, що виріс ти на моїх руках; зумій тільки оберігти себе від своїх недругів. Одна лише умова: якщо є на світі якась дівчина дивної вроди, то віддай її мені у винагороду за оцю мою доброчинність».

23. Після цих слів велить Меркурію скликати негайно всіх богів на раду і оголосити: той, хто не з'явиться на засідання, заплатить кару в десять тисяч нуммів. Налякані такою погрозою, небожителі швиденько заповнили небесну залу, а величавий Юпітер, сидячи на високому троні, так сказав:

«Боги, занесені в список музами³³, всі ви, звичайно, добре знаєте оцього молодика, якого я виплекав власними руками. Вважаю за необхідне приборкати надмірний запал його ранньої молодості. Вже набридло слухати, як щоденно його чорнять розповідями про любовні пригоди та різні ганебні витівки. Треба відняти в нього будь-яку нагоду щодо цього й пакласти пута на його молодечу

розбещеність. Уподобав він дівчину і позбавив її дівоцтва. Нехай він її й має, нехай голубить у своїх обіймах, нехай втішається її вічним коханням.— І, звертаючись до Венери, каже: — Ти, доню, не сумуй і не бійся, що шлюб твого сина із смертною дівчиною знеславить твій високий рід і становище. Я постараюся, щоб шлюб не був нерівним, а законним, згідно вимог подружнього права»³⁴.

Тут він наказує Меркурію негайно доставити Псіхею на небо і, подаючи їй чару з амброзією, каже: «Візьми, Псіхее, оцю чару і стань безсмертною. Нехай ніколи Купідон не розлучається з твоїми обіймами і нехай ваш шлюб буде вічним».

24. Незабаром почалась розкішна учта. Почесне місце зайняв молодий, пригортаючи до грудей свою дружину Псіхею. Так само лежав зі своєю Юноною Юпітер, а за ними по порядку всі боги. Чару з нектаром, який богам править за вино, подавав там Юпітерові його чашник, уславлений сільський хлопчина³⁵, а іншим богам підносив Лібер³⁶. Вулкан куховарив, ори обсипали бепкетуючих трояндами та іншими квітами, грації скроплювали пахощами, музи розважали всіх мелодійним співом. Аполлон співав під ліру, красуня Венера танцювала в такт милозвучної музики, підібравши собі такий супровід, що музи співали хором, сатир³⁷ грав на флейті, а молодецький Пан дмухав у сопілку. Ось так урочисто й законно Псіхея стала дружиною Купідона. Згодом народилася в них дочка, яку ми називаємо Насолодою³⁸.

ТЯЖКИЙ ЗЛОЧИН — ТЯЖКА РОЗПЛАТА

«Метаморфози», кн. VIII, розд. 1—14.

Жив у сусідньому місті один юнак знатного походження, знатності якого дорівнювало і його багатство. Але від того, що він безнастанно пиячив і водився з повіями, то скотився так низько, що опинився в зграї грабіжників і навіть заплямував свої руки людською кров'ю. Звали його Тразілл¹. Яким був насправді цей гульвіса, така й слава ходила про нього.

Як тільки мого хазяїна дочка, Харита, піросла і мала виходити заміж, серед інших іменитих залицяльників з особливою заповзятливістю просив її руки і згаданий Тразілл. Але, хоч він і вирізнявся з-поміж усіх женихів і

намагався здобути собі прихильність батьків дівчини коштовними дарунками, на заваді стала йому недобра слава, через що й спіймав облизня і сприйняв його як тяжку образу. Коли ж хазяйська дочка вийшла заміж за чесного Тлеполема, Тразілл шукав нагоди для кривавої розправи, бо, хоч його честолюбні сподівання розбилися вщент, він не переставав кохати дівчину і водночас затаїв у серці злість за те, що знехтувано було його залицяннями. Нарешті знайшов він сприятливу нагоду проникнути в дім і підготуватись до виконання давно задуманого злочину. В той день, коли дівчина була врятована від небезпечних розбійницьких ножів завдяки спритності й відвазі нареченого, Тразілл втиснувся в юрбу людей, які прийшли її поздоровити з цієї нагоди, і, щоб звернути на себе увагу, голосно висловив свою радість з приводу щасливого порятунку й побажав молодим майбутнього потомства. З уваги на блискуче походження, Тразілла прийняли як одного з найпочесніших гостей, а він, приховуючи злочинний задум, лицемірно прикидався найвірнішим другом. Щоденні відвідини, повсякчасні розмови, а інколи участь у трапезах і бенкетах зробили своє: він ставав щораз дорожчим для сім'ї й непомітно для себе самого стрімголов котився в безодню любовної жаги. А хіба воно не так буває? Пломінь нещадного кохання, поки він слабенький, огріває нас першим легким теплом, поступово підсилюваний знайомством, спалахує пожежею і тоді повністю спопеляє людину.

Довго ламав собі голову Тразілл, що йому далі робити, бо ж не міг знайти нагоди, щоб порозмовляти з Харитою віч-на-віч, а розрахунки на таємні любові через чуйну сторожу не виправдали себе. Він розумів, що міцні узи свіжого й сильного почуття молодих важко розірвати, та й недосвідченість молодої дружини, навіть якби вона й хотіла піти па те, чого і в думці ніколи не мала, стояла на перешкоді порушенню вірності чоловікові. Проте Тразілл із згубною впертістю прагнув до нездійсненого, немовби це було можливе. Адже все, що нам звичайно здається важкою справою, для любові, яка посилюється з кожним днем, здавалось легкою. Отож погляньте, будь ласка, уважно, до чого довів вихор шаленої пристрасті.

Одного разу Тлеполем разом з Тразіллом вибрались на полювання з наміром вислідити дичину (якщо можна вбачати щось дике в сарнах), бо Харита не дозволяла

чоловікові галяться за звірами, що мали гострі ікла чи могутні роги. Вийшло так, що біля одного урочища, оповитого густим сплетінням гілок, зникли сарни з-перед очей мисливців. Тоді випущено було зграю мисливських собак, видресированих для облав, щоб виполошили звірів з їхнього лігва. Собаки, котрі мали добру виучку, вмиль розділилися й оточили всі виходи. Спочатку вони веселилися з глухим гарчанням, потім на даний знак заповнили всю околицю верескливим, безладним гавкотом. Але не виполошили вони ні сарни, ні боязливої козулі, ні найлагіднішої з усіх тварин — лані: вискочив велетенський, небаченого розміру вепр. Під товстою шкурою набухли м'язи, на шкурі космата щетина стала сторч, настобурчилась щетина й на спині. Скреготів він зубами, покритими піною, з грізних очей вивергав полум'я, з роззявленої пащі виходив жахливий рик, весь був мов блискавка в дикому своєму пориві. Насамперед кількома ударами розправився він з надто сміливими собаками, що переслідували його, потім порвав наші слабенькі сіті й погнав у тому напрямку, куди метнувся був з самого початку.

Всі ми, оціпенілі від жаху, бо не звикли до небезпечних полювань, і до того ж не озброєні і нічим не захищені, нишком ховаємось за кущами й деревами. А Тразілл, упіймавши тут нагоду для зради, звернувся до Тлеполема з такими підступними словами:

«Як це так? Невже ми, очманілі від страху, охоплені пустим переляком, як якась підла челядь або полохливі жінки, випустимо з рук чудову здобич? Чому б нам не скочити на коней і не кинутися чимдуж навздогін за вепром? Ану, бери-но рогатину, а я візьму списа!» Не гаючи й хвилини, вони посідали верхи і щодуху пустились здоганяти звіра. А в того пробудилась вроджена сила, він раптом повертається і, палаючи несамовитою дикістю і скрегочучи іклами, на мить завагався, на кого спершу кинутися. Перший Тлеполем метнув свою рогатину і поцілів вепра в спину, а Тразілл пощадив звіра, зате списом простромив підколінки задніх ніг у коня, на якому сидів Тлеполем. Жеребець звалився в калюжу власної крові і впав навзнаки, мимоволі скинувши при цьому вершника на землю. В цю мить оскаженілий вепр кидається на лежачого, спочатку розшматовує йому одяг, а коли той намагався піднятися, іклами наносить йому тяжкі рани. А «добрий» друг не тільки не посоро-

мився злочину, який розпочав, а й пішов далі, хоч і бачив, що така смертельна небезпека повинна втамувати його кровожерливість. Бо коли Тлеподем у відчай пробував був захистити свої покалічені ноги й розпачливо благав у Тразілла допомоги, той списом пробив йому праве стегно, вірячи в безкарність, бо вважав, що рани від списа будуть цілком схожі на рани від іклів звіра. Потім легко добив пораненого вепра.

Коли отак марно загинув юнак, ми, сумна челядь, збігаємось, кожний покинувши свої схованки. А цей злочинець, хоч у душі й радів, що здійснилось його потаємне бажання й позбувся він ворога, на обличчі не виказував радості, а, хмурачись, удавав біль. Він міцно обіймає бездиханне тіло того, кого сам умертвив, уміло виконує всі рухи людини, пройнятої тяжким горем. Лине сльози не підкорялись йому і не хотіли бігти з очей. Лицемірно вдаючи відчай поруч з нами, які були в справжньому розпачі, він випу своїх рук звалив на звіра.

Ще не встиг скоїтися злочин, як звістка про нього розповсюджується, в першу чергу котиться в дім Тлеполема й досягає слуху нещасної молоді дружини. Як тільки вона почула цю звістку (жахливішої їй не довелось вже ніколи почути), непритомна від болю, не тямлячи себе, немов навіжена, нестямно біжить по велелюдних вулицях міста, по сільських полях і не своїм голосом оплакує смерть чоловіка. Збігається юрба засмучених громадян, приєднуються зустрічні, розділяючи горе; місто обезлюдніло, бо кожен хоче бути присутнім при сумному видовиську. Ось і тіло загиблого! Харита підскакує до нього, припадає без чуттів до тіла Тлеполема і мало не віддає покійному чоловікові душу, яку давно йому присвятила. Ледве відірвали її рідні від чоловіка, і проти волі вона залишилась в живих. Похоронний похід при участі всього народу провів небіжчика на кладовище.

А Тразілл надмірно голосив і бив себе в груди. Навіть сльози, які в перші хвилини скорботи не набігали на очі, тепер від припливу радості, зрозуміла річ, струменем покотилися з віч. Навіть саму богицю Правди² міг цей лицемір обманути чулими виявами прив'язаності до померлого. Жалібним голосом кликав він Тлеполема, називаючи його своїм другом, ровесником, товаришем, навіть братом. Час від часу хапав він за руки Хариту, намагаючись не допустити, щоб вона біла себе в груди, заспокоював її скорботу, утримував від голосіння, ніжшими словами

притуплював гостроту болю, наводив безліч прикладів різного людського горя для втишення її болю, вдавався до всіляких засобів удаваного співчуття, старався доторкнутись до вдови і такими хитруватими втіхами наситити свій нікчемний любовний потяг. Як тільки закінчились похоронні обряди, молода вдова відразу почала подумувати про те, як би услід за чоловіком піти і їй на той світ, і, обміркувавши всі можливі способи, уподобала собі найповільніший і спокійний, що не вимагав жодних смертоносних знарядь, а схожий був на лагідне засинання,— голодну смерть. Бо вона, відмовившись від їжі й турбот про свою особу, попрощалася з денним світлом і самотньо жила в темній кімнаті. Але Тразілл з упертою витривалістю, почасти діючи сам, почасти через домашніх і рідних і, нарешті, через самих батьків молодій вдови, домігся того, що вона погодилася своє тіло, вже майже вкрай охляле і вкрите брудом, відсвіжити купіллю і зміцнити їжею. Так-то вона, яка повсякчас шанувала своїх батьків, хоч і проти своєї волі, підкорилася священному обов'язку, і з обличчям, щоправда, невеселим, але вже трохи погіднішим, слухняно, як їй веліли батьки, почала займатись житейськими справами, але в серці, в глибині душі, гніздилися у неї смуток і жаль. Дні і ночі вона проводила в невтішній тузі. Вона паказала відлити статуї, які зображали покійного чоловіка в постаті бога Лібера, в безперервному служінні віддавала йому почесні, неначе богові³, і самою цією розрадою катувала свою душу.

Тим часом Тразілл, взагалі невтриманий,— саме ім'я показує, що він за чоловік,— і легкодушний, не чекав, поки у вдови біль її насититься сльозами, поки вляжеться розпач розбитого серця і надмірне горе з часом ослабне, він не завагався натякнути про шлюб і в приступі безсоромності виявити найглибші таємниці свого серця й невимовну підступність жінці, яка все ще оплакувала чоловіка, ще шматувала на собі шати і рвала волосся. Жахнулася Харита всім єством своїм цих огидних слів і з відразою відкинула оспівчення. Вона впала на землю, знепритомніла, немов вражена нещадним громом, чи рвучким вихором, або самою блискавкою Юпітера. Коли через деякий час прийшла поволі до пам'яті, то стала видавати з себе якісь звірині звуки. Вона нарешті збагнула підлу гру Тразілла, тож відклала відповідь на просьбу залицяльника, нібито для того, щоб старанно її обдумати.

Під час цього зволікання уві сні до Харити з'являється тінь підступно вбитого Тлеполема, з обличчям, облитим кров'ю і смертельно блідим, і так промовила до неї: «Дружино моя, нехай ніхто більше не називає тебе так; але якщо в твоєму серці зів'яла пам'ять про мене або якщо гірка смерть моя розірвала наш любовний союз, то виходь заміж за будь-кого, тільки тримайся осторонь від святотатських рук Тразілла, не заговорюй з ним як дружина, не сідай з ним за один стіл, не розділяй з ним ложа. Не торкайся кривавої правиці душогуба цього. Не смій брати законний шлюб з моїм убивцею. Рани, кров яких омили сльози твої, не всі нанесені мені іклами звіра: це спис підлого Тразілла відняв мене в тебе». До цих слів він додав іще й інші й розповів увесь перебіг злочину.

А Харита, охоплена безмежною розпукою, засинає, припавши лицем до подушки, і уві сні зрошує щоки рясними сльозами; прокидається з неспокійного відпочинку, немов від нестерпного болю, й починає заново голосити й жалібно стогнати, розриває сорочку і безжально шмагає себе по прекрасних плечах. Проте нікому і словом не прохоплюється про нічне сновидіння. Вдаючи, що нічого не знає про те, як скоївся злочин, мовчки постановила покарати підлого вбивцю і вкоротити собі життя. Ось знову приходять негідник, ласий на гидкі втіхи, і в котрий раз починає надокучати їй розмовами про шлюб. Вона ввічливо перебиває його і, вдаючись до хитрощів, так відповідає на його набридливу балаканицу й покірні просьби:

«Все ще стоїть перед моїми очима прекрасний образ брата твого і дорогого мого чоловіка, все ще чую ніжний запах його божественного тіла, і досі прекрасний Тлеполем живе в моєму серці. Тим-то пристойно й розумно ти вчиниш, якщо даси мені, бідолашній жінці, час, необхідний для законної скорботи, поки минуть місяці, що залишились до кінця року⁴. Це буде личити моїй чесноті і буде корисним для твого щастя,— передчасний шлюб не драгуватиме болісну тінь мого покійного чоловіка й не пакличе біди на тебе».

Але й ці слова не протверезили Тразілла, не задовольнила його втішна обіцянка на недалекий шлюб. Знову і знову набридливо нашіптує він погані слова, аж поки Харита, вдаючи, що погоджується, не сказала йому таке: «Принаймні в одному доведеться тобі поступитись перед

моїми гарячими просьбами: доки не мине рік після смерті мого чоловіка, будемо поки що зустрічатись потай, так, щоб ніхто з домашніх ні про що не здогадувався». Тразілл дав себе перехитрити жінці-месниці і охоче погодився на таємні любові. З яким нетерпінням чекав він ночі і нічної п'ятми, ні про що інше не думав, лише про заспокоєння своєї хтивості. «Гляди-но,— напоумляла Харита,— загорнись якомога щільніше в плащ і без жодного з супутників, тихцем, в першу нічну варту⁵ з'явися біля моїх дверей. Свисни раз і чекай моєї годувальниці, яка при самому вході буде тебе виглядати. Вона відчинить тобі двері, випустить тебе без лампи і в темряві проведе до моєї спальні».

Тразіллу до душі була така таємнича обстановка любовної зустрічі, та вона мала виявитись для нього фатальною. Не підозрюючи нічого поганого, схвильований від очікування, він ремствував, що так довго тягнеться день і не настає вечір. Але, як тільки зайшло сонце, щільно загорнувшись у плащ, як і веліла йому Харита, обманутий ввічливістю хитрої годувальниці, яка вартувала при вході, він, сповнений рожевих надій, проникає до спальні. Тоді старенька провідниця, згідно вказівок своєї господині, люб'язно його заговорюючи, тишком-нишком добуває чари і жбан вина, до якого домішане було снотворне. Відсутність господині вона пояснювала тим, що та засиділась у хворого батька. Тразілл жадібно й довірливо вихиляв чару за чарою, так що його, зрозуміла річ, легко здолав сон. Коли він лежав горілиць і можна було зробити з ним що завгодно, бабуся покликала Хариту. Та ввійшла, сповнена чоловічої рішучості, і, перейнята невимовним хвилюванням, зупинилась над убивцею.

«Ось він,— волає,— вірний друг мого чоловіка, ось бравий мисливець, ось дорогий дружина! Ось та правиця, яка пролила мою кров, ось груди, в яких гніздилась підступна зрада на згубу мою, ось очі, яким я, на свою біду, сподобалась і які, передчуваючи якимось чином майбутній морок, готові зустріти близькі муки. Спочивай спокійно, приємних тобі снів! Не нападу я на тебе ні мечем, ні списом. Не бути тому, щоб ти однаковою смертю зрівнявся з моїм чоловіком! Будеш жити з омертвілими очима і більше не побачиш нічого, хіба що уві сні. Я вчиню так, що смерть свого ворога ти вважатимеш більшим щастям, аніж своє життя. Світла денного вже більше не

уздриш, без руки проводиря не обійдешся, Харити не обійматимеш, шлюбом не будеш втішатися, ні в смерті не знайдеш спокою, ні в житті не знаєш утіхи; по-пурою марою блукатимеш між царством Орка і сонцем, довго шукатимеш руки, яка виколола твої зіниці, і, що в горі найстрашніше, не знатимеш, хто ж твій кривдник. А я кров'ю з твоїх очей зроблю узливання на могилі Теполема і його праведній душі принесу поминальну жертву. Але чому маєш користатись привілеєм-відстрочкою мук, яких заслужив, може, все ще мрієш про мої, згубні для тебе, обійми? Залиш морок сну, прокинься для іншого мороку, мороку розплати. Підведи-но свою незрячу голову, пізнай помсту, відчуй своє горе, полічи свої нещастя! Ось як сподобались твої очі цнотливій жінці, ось як весільні смолоскини освітили твій подружній дім! Богині помсти⁶ будуть у тебе весільними дружками, а невідступними супутниками — сліпота і вічні докори сумління».

Ось що провістила йому Харита. Потім виїняла з волосся гостру шпильку, виколола йому обидва ока — зовсім позбавила зору його. У той час, як він від несподіваного болю позбувається оп'яніння і сну, вона хапає оголений меч, який Теполом звичайно носив при боці, і, як навіжена, летить через місто, замисливши, безсумнівно, якесь нове страхітливе злодіяння. Біжить прямо до гробниці чоловіка, а ми, жителі міста, повибігали з будинків і наввипередки пустились слідом за нею, підговорюючи один одного вирвати меч з ошалілих рук. А Харита затрималась біля могили Теполема і стала відганяти блискучим мечем найближчих людей з патовпу, що оточив її. Коли ж вона побачила, що вся юрба гірко плаче і щиро їй співчуває, закричала: «Перестаньте по-дурному сльози лити, киньте жаль, не гідний моєї доблесті. Я відомстила кривавому вбивці свого чоловіка, покарала мерзенного грабіжника мого щастя. А тепер настала пора, щоб цей меч відкрив мені шлях на той світ, до мого Теполема».

І, розповівши все докладно, що їй у сновидінні сповістив чоловік і як вона відплатила Тразілли, заманивши його в пастку, увігнала собі під ліву грудь меча і впала на землю, залита власною кров'ю; потім ще щось невідразно прошепотіла й випустила мужній дух. Тоді домохадці бідолашної Харити старанно обмили її тіло й

поховали в тій самій гробниці, навечно повертаючи чоловікові його подругу.

А Тразілл, дізнавшись про все, що сталося, не міг підбрати для себе такої смерті, яка була б належною для нього покутою за лихий його злочин, бо вважав, що смертю від меча не зможе спокутувати своєї тяжкої вини. Він наказав привести його туди ж, до гробниці Харити і Тлеполема. І він, кілька раз заволавши: «Іду до вас, лиховісні тіні, як добровільна жертва!» — звелів щільно закрити за ним вхід до гробниці, бо постановив голодною смертю покласти край своєму життю, яке сам же суворо й засудив.

КОХАНЕЦЬ У БОЧЦІ

«Метаморфози», кн. ІХ, розд. 5—7.

Жив один чоловік, страх як бідував і, щоб заробити на прожиток, за нужденну винагороду працював помічником у коваля. Була в нього дружинонька, так само бідна, як і він, але недобру мала славу як крайня розпусниця¹.

Одного разу, коли чоловік рано-вранці пішов на роботу, крадькома пробрався в його помешкання зухвалий коханець жінки. В той час, як ця пара безтурботно втішалася любов'ю, чоловік, який нічого не знав про поведінку жіночки, ба навіть не здогадувався ні про що подібне, несподівано вертається додому. Коли переконався, що двері добре зачинені й навіть заперті, він ще й похвалив подумки обережність жінки. Він стукає в двері і навіть свистить, щоб подати їй знак про своє повернення.

Тоді ця шельма, спритна й досвідчена в подружній зраді, випустивши коханця зі своїх міцних обіймів, непомітно ховає його в бочку², яка саме порожня стояла в кутку, до половини закопана в землю. Відтак відчиняє двері, і не встиг чоловік переступити через поріг, як вона накидається на нього з лайкою: «Ось воно як! Доки ти, дармоїде й ледацюго, будеш пикати, заклавши руки за спину! Шматка хліба додому не принесеш, все байдикуєш! Заробити на прожиття тобі не в голові, а я, нещасна, днями й ночами надриваю свої сили за кужелем, щоб хоч лампа в нашій халабуді горіла! Наскільки краще живеться моїй сусідці Дафні, яка зранку, досита на-

ївшись і досхочу напившись, водиться з коханцями, аж гей!»

Чоловік, спантеличений таким прийомом, каже: «Що з тобою? Майстер відпустив нас, бо треба йому було піти в якійсь справі до суду. Але я заздалегідь подумав, як заробити сьогодні на харч. Бачиш цю бочку? Вона завжди порожня, тільки займає місце, користі з неї ніякої нема, мало того,— заважає. От я і продав її за п'ять денаріїв одному чоловікові. Скоро він прийде сюди, щоб заплатити за неї й забрати додому. Накинь на себе фартух і поможи мені витягнути її з землі. Адже треба її віддати покупцеві».

Отоді-то клята дурисвітка хутко прикинула в умі, як її скористатись новим становищем. Нахабно сміючись, вона озвалась: «Ну й чоловіка ж я маю! Гарний з тебе торговець! Ти продав дешевше річ, за яку я, баба, не виходячи з дому, взяла сім денаріїв!»

Чоловік зрадів вищій ціні і питає: «А хто ж заплатив за неї стільки?» Вона на це: «Він уже давно, невторопо, заліз у цю бочку й уважно розглядає, чи міцна вона».

Коханець чув цю розмову і, швидко піднявшись, мовить: «По правді кажучи, хазяйко, ваша бочка дуже стара, і повно в ній щілин.— Згодом, звертаючись до чоловіка і начебто не впізнаючи його, додає: — Гей, чоловіче, дай-но мені мерщій лампу! Хочу зішкребти бруд усередині й подивитися, чи ця бочка годиться на щось. Адже ж не краду я гроші, щоб їх викидати на вітер!»

Тоді цей простодушний добряга, недовго думаючи й нічого не підозріваючи, приніс лампу і каже: «Вилазьно, брате, й почекай собі отут, я сам її вичищу. Тоді й оглянеш!» І, скинувши одяг і залізши в бочку, при світлі лампи почав відчищати шкаралупу зашкарублого бруду. Тим часом коханець, чарівний парубійко, обійнявши жінку ремісника, що схилилась над бочкою, продовжував з нею любовці. А ця нахабна баба, просунувши голову в бочку, ще злобно й глузувала з чоловіка, показувала йому пальцем, де шкребти,— то тут, то там, то ще в іншому місці. Тільки тоді, коли обидві роботи були закінчені, бідний чоловік одержав своїх сім денаріїв [✶] на своїй спині доставив жінчиному коханцеві бочку додому.

ЯК ОСЕЛ ВИКРИВ КОХАНЦЯ,
СХОВАНОГО В КАДОВІ

«Метаморфози», кн. IX, розд. 14—27.

Той мірошник, який купив мене за гроші¹, сам був людиною доброю й дуже порядною, але дісталась йому від долі жінка на рідкість погана, гіршої від якої не знайдеш ніде. Терпів неборака від клятої баби як у подружньому житті, так і в домашньому господарстві, аж у мене, признатися щиро, серце стискалося з жалю. Справді-бо не бракувало цій негідниці ні однієї вади — всі гідоти спливли в її душу, немов нечисть у смердючу помийну яму: біснувата й дурнувата, шлюха й п'янюга, сварлива і спесива, на чуже хаплива, щодо свого розтратлива, віроломна і нескромна. Нехтувала і зневажала небесних богів, замість справжньої релігії вірила нібито в єдиного бога, лицемірною й пустою набожністю одурманювала весь світ і затурканого чоловіка. Сама з раннього ранку напивалась до безтями й безугавно розпутничала з ким завгодно.

Ця злока переслідувала мене з якоюсь дивною пенавистію. Бувало, вже вдосвіта, ще валяючись у ліжку, вона репетувала, щоб нового осла вже запрягали до жорен. Тільки-но виходила зі спальні, наказувала, щоб на її очах всипали мені найбільше батогів, а коли наставала пора годувати худобу, а інші тварини відпочивали, вона розпоряджалась допускати мене до жолоба набагато пізніше. Така безсердечність ще більше загострила мою цікавість і заохотила пильніше приглядатись до її поведінки. Так, я підгледів, що частенько заходив до неї в спальню один молодий чоловік. Побачити його в лице аж страх кортіло мені, але пов'язка на моїх очах заважала розгледіти його. Якби не це, сприту для викриття злочинів цієї паскудниці в мене було б удосталь. Відвідувала її щодня нерозлучна подруга, одна якась стара жінка, звідниця й посередниця між мірошничихою та її коханцями. Разом з цією жінкою мірошничиха снідала й цідила нерозведене винце², потім, заохочуючи одна одну, вони спільно обдумували підлі хитрощі на шкоду нещасному чоловікові. А я, хоч і зберігав у душі справедливе обурення до Фотіди за її необачність, внаслідок чого перетворився в осла, а не в птаха, все-таки при цій жалюгідній переміні мав одну-єдину втіху: завдяки своїм

величезним вухам я прекрасно чув навіть те, про що говорили на далекій відстані.

Одного дня долетіли до моїх нашорощених вух такі слова тої «скромненької» бабки:

«Подумай-но, моя добродійко, з ким ти зв'язалась, не порадившись зі мною. Який з нього коханець! Це пероба й боягуз, який тремтить увесь, коли твій осоружний і ненависний чоловік лише грізно насупиться. Він своєю млявою любов'ю тільки мучить тебе, пристрасну жінку. Наскільки кращий Філезітер³: він молодий, вродливий, щедрий, меткий, мастак спритно обманути чуйність ревливих чоловіків. Далєбі, він єдиний, хто гідний того, щоб усі заміжні жінки дарували йому свою прихильність, єдиний, кого варто увінчати золотим вінком хоч би за одну незрівнянну витівку, як то він нещодавно обвів довкола пальця одного ревнивого чоловіка. Так ось послухай і порівняй, якими різними бувають коханці».

Не скінчила стара своєї оповіді, як мірошничиха, важко зітхаючи, перебила її:

«Щаслива та жінка, в якої такий рішучий і відважний приятель! А мені, бідоласі, дістався залицяльник, що боїться навіть гуркоту жорен і морди оцього паршивого осла».

На це стара відповідає: «Раз так, то я параю тобі чудового коханця, мало того, доставлю його тобі сюди. Він прийде. За це ручаюся». З такими словами вона вийшла з кімнати, пообіцявши зайти ще раз увечері.

А добропорядна заміжня жінка відразу ж заходилася готувати розкішну вечерю, проціджувала дорогі вина⁴, приправляла битки свіжими підливами. Нарешті, коли вона з цим упоралась і накрила щедротно стіл, стала очікувати коханця, немов появи якогось бога. На щастя, так сталося, що мірошник у цей час гостював у сусіда сукновала. Коли вже повернуло надвечір, я був звільнений з хомута і мав змогу безтурботно відпочивати, але, їй-богу, радів не стільки звільненню від праці, скільки тому, що тепер з незав'язаними очима міг вільно стежити за всіма плутнями злочинної цієї жінки. Сонце якраз сіло в води океану і освітлювало підземні країни світу⁵. Враз наближаються легкодушний залицяльник пліч-о-пліч зі старою звідницею, власне кажучи, ще підліток, який звертав на себе увагу сяючими й не зарослими щічками так, що й сам міг би дати пасоледу коханням. Його

мірошничиха привітно зустріла, палко вицілувала з усіх боків та й запросила до накритого столу.

Але тільки-но юнак пригубив чарку — він ще не встиг навіть відчутти смак вина, як неждано-негадано з'являється чоловік, який вернувся набагато раніше, ніж чекали. Тоді зразкова жіночка зустріла його найгідотнішими прокльонами й побажала, щоб він в'язи собі скрутив і ноги поламав. А коханця, лице якого пополотніло від такої раптової несподіванки, а сам він увесь затремтів від страху, сховала під дерев'яний кадівб для очищеного зерна, що випадково стояв у хатині. Потім із вродженою їй підступністю безсоромниця приховала свій ганебний вчинок, прикинулася спокійною й запитала чоловіка, чому він так швидко вернувся від свого щирого друга. Той, тяжко й безперестанно зітхаючи, сказав:

«Ой, пішов я геть, бо вже не міг далі терпіти нахабної й зухвалої поведінки пропашої баби. О добрі боги! Як могла заміжня жінка, така вірна, така добродісна, так низько впасти! Чесне слово, клянуся богинею Церерою⁶, що навіть тепер мені важко повірити своїм власним очам!»

Ці слова пробудили надзвичайну цікавість у безсоромної мірошничихи. Вона не вгавала наполягати, щоб чоловік розповів їй все докладно з самого початку, що ж саме сталося. Він поступився нарешті її настирливим вимогам і, не свідомий своєї власної ганьби, повів розповідь про чуже безчестя.

Під час цієї оповіді мірошничиха, для якої нахабність та безсоромність були звичними рисами її вдачі, нещадно і з обуренням засудила жінку сукновала: вона, мовляв, віроломна, безчесна, це ганьба для всієї жіночої статі. Втративши рештки сорому, ця негідниця потоптала шлюбний союз, опоганила домашнє вогнище свого чоловіка, перетворивши рідний дім у кубло розпусти! Запастила добре ім'я законної дружини, щоб заробити назву повії! Ще й додала, що таких жіночок треба було б живцем спалювати. Тим часом, оскільки власне незавидне становище й докори нечистої совісті не давали їй спокою, то вона, щоб якомога швидше звільнити свого спокусника від мук також незручної схованки, безперестанку намовляла чоловіка, щоб він раніше сьогодні лягав спати. Але тому, що той прийшов з невдалої вечері, облизавши макогона, то він сказав, що не проти того, щоб добре попоїсти. Жінка швиденько, хоч і не дуже

радо, подає йому страви, призначені для іншого. А я аж кипів од злості, коли думав про колишні неподобства цієї паскуди й нинішнє нахабне лицемірство. От тому-то я й тепер мізкував над тим, як викрити обман, як вивести на чисту воду всю підлість цієї особи і зробити добру послугу своєму хазяїнові. Я враз подумав: а що, якби перекинути кадівб, під яким перелюбник ховається, немов черепаха, виставити його на загальний посміх.

Коли я отак страждав через ганьбу, спричинену моєму хазяїнові, нарешті небесне провидіння зглянулось на мене. А сталося ось що. Кульгавий старець, якому був довірений нагляд за нами, в призначений час гнав нас, в'ючних тварин, усіх разом на водопій до найближчого озера. І тут трапилась слухна нагода відомстити клятій бабі. Проходячи повз кадівб, я помітив, що з-під нього стирчать кінці пальців коханця, бо кадівб був дуже тісний. Непомітно відійшовши вбік, я зі злістю наступив копитом на виставлені пальці і розчавив їх уцент. Залицьальник від нестерпного болю жалісливо завищав, скинув із себе кадівб і відштовхнув його. І він постав перед очима всіх людей. Ось так був виведений на світло денце вибрик безсоромної шльондри.

КОХАНЕЦЬ І ЗАБУТІ САНДАЛІЇ

«Метаморфози», кн. ІХ, розд. 17—21.

Ти знаєш, звичайно, Барбара, декуріона¹ нашого міста, якого люди за злостиву вдачу називають Скорпіоном. Жінку свою Арету², благородного походження, незрівнянну красуню, він так ревниво охороняв, що не відпускав від себе ні на крок.

Одного разу Барбарові конче треба було вирушити в дорогу. Бажаючи оберегти цнотливість дорогенької дружини від небажаних зазіхань, він від щирого серця по-тай довірився в своєму клопоті рабові Мірмексу³, людині випробуваної вірності, і доручив йому пильний нагляд за господинею. При тому пригрозив йому в'язницею, довічними кайданами і, насамкінець, насильною ганебною смертю, якби хто-небудь з чоловіків навіть ненароком доторкнувся Арети хоч пальцем. Свої слова підсилив ще й клятвою, беручи за свідків усіх богів. Залишивши переляканого на смерть Мірмекса як невідступного супутника жінки, сам Барбар із спокійною душею виїздить із

дому. Тепер стурбований Мірмекс набрався рішучості й не дозволяв своїй господині нікуди самій навіть кроку ступити. Він не відступав від неї ні на мить, коли вона була зайнята і прядінням. Навіть тоді, коли змушений був дозволити їй піти в лазню (єдиний випадок, коли вона могла вийти з дому), він ішов за нею, немов був міцно прив'язаний, тримаючи рукою за полу її шати. Так з дивовижною запопадливістю й виконував він покладене на нього завдання.

Але чарівна врода цієї молодиці не могла приховатись від чуйного і пристрасного ока Філезітера. А що найбільше його вабило й підштовхувало до Арети, то це хвалена цнотливість жінки й надмірна пильність нагляду за нею. Він ладен був зробити що завгодно, подолати будь-які труднощі, тож зібрав усі свої сили, щоб зробити наступ на суворий розпорядок цього дому. Перекопаний у хисткості людської вірності і впевнений, що гроші ламають будь-які перешкоди, а золото спроможне розтрощити навіть сталеві двері, він звіряється Мірмексу, з яким звів його щасливий випадок, щодо своєї любові і уклінно благає допомогти йому в любовних муках. Каже, що він твердо вирішив накласти на себе руки, якщо не зможе чимшвидше заспокоїти любовної жаги. Запевняє Мірмекса, що тому нічого боятися, бо йдеться про суцюз дрібницю: увечері він, Філезітер, під надійним покровом почі сам проникне в дім і через деякий час піде собі геть. До таких і подібних намовлянь він додає ще й могутній таран, яким мав вцент рознести незламну впертість раба: у простягнутій руці показує йому сяючі новісінькі золоті монети, з яких двадцять, казав він, призначає молодиці, а десять охоче дарує йому.

Жахнувся Мірмекс нечуваного наміру і, затуливши вуха, дременув чимдуж. Але ясний блиск золота не зникав з його очей і, хоч відбіг він уже далеченько і швидкою ходою подався додому, йому весь час ввижалося зваблєне сяйво монет, подумки він уже володів багатим заробітком. Суперечливі думки вирували в його голові, як розбурхане море. Сердега Мірмекс схилився то сюди, то туди: в цьому боролись почуття вірності з жадобою паживи, страх перед карою з відчуттям задоволення від грошей. Нарешті золото побороло страх перед смертною карою. Ні на хвилину не покидало його прагнення заволодіти спокусливими грішми, навіть на сні наклала свій відбиток згубна загребущість. І хоч погрози госпо-

даря забороняли йому виходити з дому, золото манило його за двері. Позбувшись сорому й відкинувши сумніви, він передав господині те, що йому доручено було передати. А молодиця не відмовилась від властивої жіночій природі легкодушності і хутко проміняла свою цнотливість на проклятий метал. Потираючи руки від радості, Мірмекс не бариться остаточно занাপастити свою вірність. Він поспішає, і навіть не за тим, щоб одержати гроші, які він на свою біду побачив, а хоча б тільки доторкнутись до них. З захопленням повідомляє Філезітера, що завдяки його настирливим зусиллям бажання юнака сповниться, тож вимагає негайно дати йому винагороду; і от долоня, яка досі не відчувала навіть мідяків, тепер пестить золоті монети.

Коли вже зовсім засутеніло, Мірмекс впускає зухвало коханця, самого, зі щільно закутаною головою, в дім, а потім — до спальні господині. Коли вони в перших обіймах віддавали данину юному богові любові Амору, коли, як нагі бійці, відбували військову повинність під прапором Венери, саме тоді ні з того, ні з сього, всупереч усяким сподіванкам, з'являється біля дверей свого будинку Барбар. Вже гримає в двері, кричить, жбурляє каміння. Від довгого очікування він стає все більш і більш підозріливим, погрожує Мірмексові лютою розправою. Ошелешений раптовою бідою, раб з переляку розгубився і в повній безпорадності виправдовується тим, що в нічній пітьмі не може знайти ключа, бо його кудись старанно сховав. Тим часом Філезітер, почувши галас, похапцем накинув на себе туніку, але за поспіхом не встиг взутися і босоніж вислизнув із спальні молодиці. Тоді тільки Мірмекс вклав ключ у замок, відчинив двері і впустив свого господаря, який лаявся на всі заставки. Барбар щодуху побіг у спальню, а Мірмекс тим часом непомітно випустив Філезітера. Коли той опинився за порогом, Мірмекс, спокійний за свою шкуру, знову замкнув двері й пішов спати.

Удосвіта Барбар, виходячи із своєї кімнати, помічає під ліжком чужі сандалії. Це були ті, в яких прийшов Філезітер. І Барбар здогадався, що тут скоїлось, нікому — ні жінці, ні домашнім — не відкрив своєї сердечної журби, тільки забрав сандалії, сховав нишком за пазуху, а слугам наказав зв'язати Мірмекса й тягнути на ринкову площу. І сам, стиха раз по раз стогнучи, шпарко побіг туди ж, упевнений, що по сандаліях легко

викриє залицяльника. Ось іде Барбар по вулиці з обличчям, перекошеним від люті, з насупленими бровами, а за ним тягнуть зв'язаного Мірмекса, який, хоч і не був спійманий на гарячому, однак від докорів сумління заливається сльозами й жалібними зойками марно намагається викликати до себе співчуття. І тут, саме в цей час, вони випадково зустрічають Філезітера. Той ішов кудись в якійсь зовсім іншій справі, але несподіване видовисько вразило його, проте не налякало. Тут-то він згадав, якої в поспіху допустився помилки, і миттю зметкував, які можуть бути неприємні наслідки. Не розгубився він, а з властивою йому нахабністю накинувся на Мірмекса і, відштовхнувши рабів, дає йому кілька, щоправда, не болючих, ляпасів. «Ах ти, негіднику, ах ти, шахраю! — закричав Філезітер. — Хай твій господар і всі небесні боги, яких ти клятвопорушенням зневажаєш, покарають тебе, падлюку, підлюю смертю! Це ти в мене вчора в лазні сандалії подупив! Йй-бо, заслужив ти, щоб ці мотузи на тобі зогнили, та й щоб не один рік в темниці просидів!»

Ось як спритно кмітливий юнак збив Барбара з пантелику, мало того — Барбар дав себе задобрити і знову сповнився довір'ям до Мірмекса. Він повернувся додому і, покликавши до себе Мірмекса, віддав йому сандалії із словами, що все це щиро прощає йому; водночас порадив повернути сандалії тому, в кого він їх прихопив.

КОХАНЕЦЬ, ЩО ВИДАВ СЕБЕ ЧХАННЯМ

«Метаморфози», кн. IX, розд. 24—25.

Дружина мого приятеля сукновала, жінка, як здавалось досі, випробуваної цнотливості, про яку ходила добра слава, бо як прекрасна хазяйка вона зразково управляла всім господарством свого чоловіка, враз ушпугалась у любовні стосунки з якимсь коханцем. З ним вона частенько потай зустрічалась. Навіть у ту хвилину, коли ми після купелі прийшли вечеряти, тримала в обіймах оцього молодика. Несподівано з'явившись, ми заскочили її на гарячому. Розгубившись, вона вхопилась за першу-ліпшу думку, що прийшла їй у голову, і сховала свого гостя під корзиною, сплетеною з гнучкої лози. А служила корзина для вибілювання сірчаним димом

сукна, яке зверху розвішувалось. Переконана, що юнака надійно сховала, жінка сукновала преспокійно сіла з нами за стіл. Тим часом гострий і нестерпний запах сірки хмарою оповив молодого чоловіка. Той, наковтавшись сірчаної пари, цієї їдкої речовини, почав раз по раз чхати.

Коли сукновал почув перше «апчхи», прямо-таки за спиною жінки (там-бо стояла плетінка), він побажав жінці, як це ведеться, доброго здоров'я; так само вчинив, коли чхання повторилось і коли ще кілька разів пролунало. Нарешті, коли воно стало лунати без угаву, погане передчуття прокинулось у сукновала, і він почав здогадуватися, в чому річ. Отож відсунув стіл, підняв корзину й витяг звідти молодика, який, одурманений сіркою, ледве переводив дух. Осатанілий від такої ганьби, він вимагав меча, бо мав намір прикінчити непроханого гостя. Ледве вдалось мені його, охопленого люття, відговорити від нерозважного вчинку. Я доводив, що не слід цього робити з уваги на безпеку, на яку ми обидва наражаємось, а ворог, казав я, все одно і без нашої допомоги скоро вірже дуба від сильної дії сірчаної отрути. Заспокоївшись трохи, щоправда, не стільки від моїх умовлянь, скільки від самих обставин, мій приятель підняв напівживого залицяльника і виштовхнув його в сусідній провулок. Тоді я нишком порадив його жінці (і таки намовив її), щоб вона на деякий час вибралася з дому до будь-якої знайомої, бо не було сумніву, що він, доведений до оскаженіння, ладен скоїти якесь лихо і собі самому, і своїй жінці. Ця вечерея в друга мені не сподобалась, і я вернувся чимдуж додому.

СВАВІЛЛЯ

РОЗБЕЩЕНОГО ЛАТИФУНДИСТА

«Метаморфози», кн. IX, розд. 35—38.

В одного господаря було троє дорослих синів, освічених і надзвичайно чесних хлопців. Тим-то він почував себе дуже щасливим. Ці юнаки приятелювали віддавна з одним бідняком, що жив у скромній хатині. На нещастя, його манюсінька садиба межувала з розлогими й добре обробленими ланами багатого і молодого сусіда землевласника, який, зловживаючи славою свого старовинного роду і використовуючи свої зв'язки, робив у місті все, що хотів. Він ставився вороже до бідного сусіда й робив

йому різні капості на кожному кроці: то дрібну худобу йому винищував, то биків викрадав, то неспілі ще хліба топтав. Коли таким чином він позбавив його збору врожаю з поля, тоді вирішив зовсім вижити бідняка з ділянки і, подавши з цією метою пустий позов за межу, вимагав усієї землі для себе. Тоді селянин, до речі, людина несмілива, вже й так розорений зажерливістю багатія, хотів був затримати для себе принаймні клаптик батьківської землі для могили. У повному відчаї він запросив багатьох із своїх друзів, щоб свідчили в позові про межу. Між іншими з'явилися і ці троє братів, щоб хоч чим-небудь допомогти другові в біді.

Але навіжений сусід нітрохи не злякався, ні навіть не збентежився від присутності стількох громадян. Він не тільки не відмовився від своїх грабіжницьких зазіхань, а й удався до обурливих розпатякувань. Коли ці спокійно виклали справи і намагалися ввічливістю втихомирити його буйну вдачу, він раптом, урочисто присягаючись своїм здоров'ям і життям дорогих йому осіб, нахабно заявляє, що свище на присутність стількох посередників, одне слово, скаже своїм рабам витягнути сусіда з його хати і прогнати світ за очі. Ці слова вкрай обурили присутніх на суді. Тоді один з трьох братів, не вагаючись, сміливо відповів, що даремно він, покладаючись на своє багатство, погрожує їм з такою самовпевненою пихою, бо безстороннє правосуддя захищає й бідняків від свавілля багатіїв. Оливою — для полум'я, сіркою — для вогню, бичем — для рук фурій, — ось чим стали ці слова для лютості цього чоловіка. Не тямлячи себе, він закричав, що звелить усіх вившати разом з їхніми закопами, і наказав спустити з прив'язі диких, велетенських дворових вівчарок, які звикли кормитися стервом, що його викидали на поля, та й вряди-годи нападали навіть на перехожих людей, наказав пацькувати їх на зібраних. Як тільки пастухи звичними вигуками пацькували собак, вони, осканьчені, з піною на мордах, із оглушливою гавкотнею накидаються на людей і, допавшись до них, кусають, рвуть на клапті, не щадять навіть тих, хто пустився був навтьоки, ще й навпаки — з більшою люттю переслідують їх.

Тоді-то в самій гущі переляканого натовпу наймолодший з трьох братів, спіткнувшись об камінь і скалічивши собі пальці ноги, упав на землю і став жахливою здобиччю знавіспілих вівчарок. Вони прожогом напали

на поваленого бідолашного юнака й заходились терзати його на кусні. Коли його передсмертні зойки почули інші брати, в розпачі побігли йому на допомогу і, окутавши ліву руку лапами плаща, намагались камінням відігнати собак і відбити від них брата. Але, на жаль, вони не зуміли ні приборкати лютості собак, ні їх прогнати. Нещасний юнак загинув на місці, пошматований, встигнувши наостанці крикнути, щоб брати відомстили багатому негідникові за його смерть. Тоді брати, що залишилися серед живих, не стільки через втрату надії на власне спасіння, скільки через те, що нехтували ним, відважно кидаються на багатія і, роз'ярілі, засипають його градом каміння. А цей кровопивця, який вже до того скоїв чимало подібних злодіянь, метнув списом і, поціливши одного з братів у груди, пробив його наскрізь. Але юнак, хоч і вбитий і цілком бездиханний, не впав долу, бо спис, який прошив його наскрізь і майже весь вийшов із спини, силою удару врізався міцно в землю і, хитаючись, підпер пробите тіло, так що воно повисло в повітрі. Один кремезний раб, здоровань із здорованів, поспішив на допомогу вбивці і з розмаху метнув каменем, цілячись у праву руку третього юнака. Але той промахнувся, і камінь, на превелике диво, зачепивши кінчики пальців, упав, не завдавши йому ніякої шкоди.

Цей щасливий випадок підказав спритному юнакові надію на помсту. Вдаючи, що в нього рука поранена, він звертається до жорстокого багатія з такими словами: «Радій загибелі всієї нашої родини, насити свою безмежну кровожерність кров'ю трьох братів, тріумфуй, умертвивши стількох співгромадян, але знай: хоч як би ти поширював свої володіння за рахунок бідняків, все одно завжди будеш мати якогось сусіда. На жаль, моя правиця, яка несхибно б зігнула голову з твоїх пліч, тепер пошкоджена несправедливою долею».

Осатанілий розбійник, вкрай виведений з рівноваги цими словами, схопив свій меч і навально рушив на юнака, щоб його порішити. Але не натрапив на слабішого від себе противника, тому що юнак, несподівано і всупереч очікуванню, виявив сильний опір і, міцно стиснувши праву руку багатія, вихопив у нього меч і кількома меткими ударами вигнав з тіла мерзенну душу. Сам, щоб не потрапити в руки слуг, які вже його наздоганяли, перерізав собі горло вістрям, ще залитим ворожою кров'ю.

Про такі лиха було повідомлено сердешному батькові.

Старий, прибитий стількома нещастями, не зміг проказати ані слова, ані навіть стиха заплакати. Він схопив ніж і за прикладом свого бідолашного сина кількома ударами перерізав собі горло.

ЗЛОЧИННА ЛЮБОВ МАЧУХИ ДО ПАСИНКА

«Метаморфози», кн. X, розд. 2—12.

Один домовласник мав сина, прекрасно вихованого й надзвичайно скромного, який при своїх прикметах дуже любив і поважав батька. Кожний хотів би мати такого сина або принаймні трохи схожого на нього. Коли мати цього юнака померла, батько через деякий час знову одружився і від другої жінки мав сина, якому в цей час пішов тринадцятий рік. Мачуха верховодила в сім'ї радше завдяки вроді, аніж з огляду на гарну вдачу. Невідомо, чи штовхнула її на ганебний злочин вроджена безсоромність, чи Доля до цього її спонукала, досить того, що не зводила очей з пасинка. Але, поки любовна пристрась не спалахнула на повну силу, жінка ця сяк-так з нею боролася, мовчки гасячи в собі слабе полум'я. Коли ж нестямний Амур наповнив її серце шаленим вогнем і розбурхав справжню пожежу, переможена, вона здалася цьому безжалісному богові і, щоб приховати душевну рану, вдала із себе тілесно хвору. Кожному добре відомо, що занедужалим і закоханим властиві ті ж самі хворобливі ознаки: надмірна блідість, погаслий зір, слабкість у колінах, неспокійний сон, тяжкі зітхання, які поступово посилюються. Якби не сльози, можна було б подумати, що цю жінку мучить пропасниця. О безмежне неуцтво лікарів! Як тут не знати, що означає прискорений пульс, безкровний колір обличчя, тяжкий віддих, неспокійне перевертання з боку на бік? Добрі боги, не треба тут бути досвідченим лікарем, досить трішки вміти розбиратися в любовних справах, щоб здогадатись, у чому річ, коли в когось тіло палає, хоч усередині й немає гарячки.

Таким чином, коли мачуха ніяк не могла приборкати любовного палу, вона перериває довге мовчання, яке досі зберігала, і каже покликати до себе сина,— хоч радо б і відмовилась вона його так називати, щоб не доводилось їй соромитися цього при згадці про ганьбу! Юнак не-

гайно виконує наказ хворої мачухи і, зморщивши чоло, мов старець, входить до її спальні, виявляючи належну слухняність перед дружиною свого батька й матір'ю свого брата. Проте вона, геть обезсилена від довгого й томливого мовчання, тепер вагається, немов осіла на мілині непевності, й відкидає всі слова, які щойно здавались їй підходящими для того, щоб завести розмову; відчуває ще не зовсім погаслий сором і не знає, з чого почати розмову. А юнак, який нічого поганого не підозрював, похнюпивши погляд, сам став розпитувати про причину хвороби, що їй докучає. Тоді вона, скориставшись нагодою, що зосталась наодинці з юнаком, набралась відваги і, вся в сльозах, закриваючи лице кінчиком сукні, каже йому тремтячим голосом:

«Ти — вся причина і джерело моїх страждань і водночас — ліки і єдиний порятунок! Погляд твоїх очей запав глибоко в моє серце й розпалив у моїх жилах бурхливу пожежу. Змилуйся над тією, що гине через тебе! Не зважай на докори совісті, що, може, чиниш нечесно щодо батька: адже саме для нього врятуєш життя жінки, приреченої на смерть! Люблю тебе щиро, бо в твоєму обличчі бачу його риси. Не вагайся! Нікого тут немає, і часу достатньо, щоб ти зробив те, що треба. Бо, про що ніхто нічого не знає, того ніби й не було».

Несподіване лихо ошелешило юнака. Він попервах жахнувся такого злодіяння, але все-таки вирішив, що це варто озлоблювати мачуху різкою відмовою, краще заспокоїти її обіцянками й обережним зволіканням. Отже, він нібито охоче погоджується, гаряче радить їй прийти до пам'яті, поправити своє здоров'я й сили, поки якийсь виїзд батька не дасть їм змоги безперешкодно насолоджуватись любов'ю. А сам чимскоріш виходить із спальні, щоб не бачити небезпечної мачухи. Вважаючи, що в такій родинній біді добре було б порадитися з кимось більш досвідченим, він іде негайно до свого колишнього вихователя, всіма шанованого старого чоловіка. Після довгих роздумів вони дійшли висновку, що найкращим виходом з цього становища буде втеча від бурі, яку наслала лиховісна Доля. Але петерпляча жінка, неспроможна перенести найменшого зволікання, вигадує відразу якийсь привід, з дивовижною спритністю намовляючи чоловіка негайно податись у найвіддаленіше помістя. Коли настав час для здійснення її мрій, опанована пекучою пристрастю, вона вимагає, щоб юнак прийшов і поділив її

обіцяними розко́шами. Але той то під тим, то під іншим приводом уникав неприємної для нього зустрічі. З його відмовок вона ясно зрозуміла, що він і не думав дотримати слова, і з жіночою мінливістю від злочинної любові переходить до далеко небезпечнішої ненависті. Негайно бере в допомогу собі раба-негідника, що його колись одержала в придане, готового на будь-який підлий вчинок, втаємничує його у свій підступний замір. Визнали вони обоє за найкраще звести зі світу нещасного юнака. Отже, негідник, не гаючи часу, мотнувся роздобути сильнотруючої отрути, дістав її, вміло влив у вино і ось так підготував загибель невинному пасинкові.

У той час як злочинна пара радилась, як непомітно подати отруєне вино, трапилося, що малий хлопчик, рідний син оцієї мерзенної жінки, вертався зі школи після закінчення занять. Коли після сніданку захотів чимось запити, знайшов чару з вином, в якій містилась невидима для ока отрута. Не підозрюючи ніякого підступу, він одним ковтком випив вино. Ледве вихилив смертоносний напій, приготовлений для старшого брата, як упав на землю без ознак життя. Його вихователь, вражений раптовою смертю малого, страшним голосінням кличе матір та всіх домашніх. Коли побачили вони, що дитина помирає від отрути, кожний з присутніх робив різні здогади, хто міг зазіхнути на життя невинного хлопця. Але бридка жінка, рідкісний зразок мачушиних підступів, не зворушена ні жахливою смертю сина, ні докорами сумління з приводу вчиненого злочину, ні нещастям усього дому, ні скорботою чоловіка, ні похоронною жалобою, користається з горя, яке спіткало родину, для розправи з пасинком. Вона тут же висилає посланця до чоловіка, який був у дорозі, щоб повідомив про страшний удар. І коли чоловік чимдуж повернувся додому, мерзотниця, сповнена безмежного нахабства, обвинувачує пасинка в тому, що він отруїв її сина. В цій брехні була зернина правди у тому розумінні, що хлопчик справді помер через старшого брата, випивши отруєне вино, призначене для того. Вигадала, однак: пасинок тому скоїв цей злочин і погубив молодшого брата, що вона не погодилась задовольнити його хіті й не дозволила себе звалтувати. Мало того, ще й додала, що пасинок погрожував їй мечем на той випадок, якби вона задумала виказати його підлідді. Нещасний батько, прибитий згубою двох синів, запав у безмежний розпач. Він бачив похорон молодшого

сина й усвідомлював, що старшому грозить неминуча смертна кара за кровозмішання і вбивство. На додачу лицемірне голосіння жінки, яку кохав над усе, заронило в його серце ненависть до власної дитини.

Як тільки закінчився похоронний обряд і поховано було тіло його сина, сердешний старець прямо від могили зі слізьми, що не висохли ще на щоках, із сивиною, посипаною попелом, спішно йде на міську площу. Не здогадуючись про обман підлої жінки, він ридає, благає, покірно припадає до колін декуріонів, уперто вимагає судової кари для свого єдиного живого сина. «Він,— каже,— кровозмісник, що осквернив ложе батька, він — убивця власного брата, він — злочинець, що посягав на життя мачухи». Старець викликав у сенаті, а також у народі таке співчуття й обурення, що всі присутні одноставно висловились за те, щоб без судової тяганини, без пред'явлення доказів обвинувачення й хитромудрих викрутів захисників каменувати цього суспільного виродка¹.

Тим часом службовці, злякавшись небезпеки, яка загрожує їм самим, якщо обурення призведе до підриву громадського порядку й викличе бунт, з одного боку, стараються переконати декуріонів, а з другого — вгамувати юрбу. Вони стояли на тому, що суд повинен бути проведений згідно з законом і звичаями предків і вирок винесений обґрунтовано після вислухання обох сторін. Звернули увагу, що ніхто не може бути покараний без суду, як це буває там, де панує варварська жорстокість і свавілля тиранів, і що не слід давати в мирний час поганого прикладу для майбутніх поколінь.

Ця розумна порада зустріла загальне схвалення. Негайно наказано було окличникові скликати сенаторів у курію². Коли вони, відповідно до звань, зайняли свої місця, на вимогу окличника першим виступає обвинувач. Опісля викликано обвинуваченого. Відповідно до аттичних законів і судилища бога Ареса³, окличник попереджає захисника і обвинувача, щоб уникали довгих вступів і не зловживали співчуттям суддів. Про весь хід процесу я дізнався з багатьох розмов, які вели між собою люди. Як тільки закінчилось слухання двох сторін, суд вирішив, що правдивість обвинувачень треба підтвердити переконливими доказами і що не годиться опирати такий тяжкий злочин тільки на підозру. Вирішено було викликати в першу чергу як головного свідка того раба, який може сказати, як усе відбувалось. Цей паскудник, не

збентежений ні виглядом сенату в повному складі, ні повагою суду, ні докорами сумління, почав верзти небиліці, видаючи їх за чистісіньку правду. Почав розповідати, як юнак, обурений відмовою мачухи, щоб відомстити їй за образу, звелів йому умертвити її сина, обіцяючи щедро винагородити за мовчання, а на випадок відмови погрожував смертю. Твердив далі, що юнак передав йому власноручно приготовлену отруту, але потім забрав назад, бо боявся, щоб він, не виконавши доручення, не зберіг чару як предметний доказ, через те сам подав трупок хлопцеві. На цих, на перший погляд, дуже переконливих показаннях цього негідника, який при тому вміло розіграв переляк, завершився розгляд справи.

Не було серед декуріонів жодного, хто б доброзичливо ставився до юнака; було видно, що він викритий у злочині і вони будуть голосувати за страту: мають зашити його в мішок⁴. Коли вже сенатори повинні були, за стародавнім звичаєм, вкинути в бронзові урни свої голоси⁵, всі однакові, тому що всі без винятку написали те саме, і якби камінчики до голосування були зібрані, то доля підсудного була б вирішена і нічого не вдалося б змінити, тому що влада над життям засудженого потім переходить до рук ката. Та от один літній сенатор, лікар, людина виняткової чесності, великої поваги в народі, закрив рукою отвір урни, щоб хтось похапцем не вкинув туди свій камінчик, і так промовив до сенаторів: «Я пишався тим, що упродовж свого життя користувався вашим довір'ям, і не можу допустити, щоб ви, засудивши невинного юнака, здійснили явне вбивство, ні щоб ви, зобов'язані присягою справедливо судити, стали клятвопорушниками під впливом брехливих показань раба. Якщо йдеться про мене самого, то я не можу голосувати несправедливо, всупереч власній совісті, і виявляти зневагу до богів. Отож дізнайтесь від мене, як насправді все було.

Не так давно прийшов до мене оцей мерзотник раб, щоб купити сильнодіючу отруту, готовий за неї заплатити сто повноцінних золотих. Твердив, що ця отрута потрібна для якогось невиліковно хворого, який хоче покласти край нестерпним мукам. Я одразу зметикував, що цей злодюга теревенить без ладу і складу й затіває якийсь підлий злочин. Щоправда, я дав йому напій, але, передбачаючи в майбутньому розслідування в цій справі, не прийняв ніякої плати, а так сказав йому: «Я не впев-

нений, чи серед тих золотих, що ти їх мені хочеш дати, немає часом підроблених або неважливих, тому поклади їх у цей гаманець і запечатай своїм перснем, а завтра перевіримо в присутності мініяла». Він погодився й запечатав гроші. Як тільки його привели сюди, в суд, я негайно послав одного зі своїх слуг на коні до себе додому за цими грішми. Тепер вони ось тут. Нехай він приглянеться і впізнає свою печатку. Справді-бо, як тут можна обвинувачувати брата в виготовленні отрути, яку купив цей падлюка?»

Тоді цього раба-мерзотника пройняв страшний переляк: він весь затрусився, смертельна блідість вкрила його рум'яне лице, на тілі виступив холодний піт. Невпевнено переступав він з ноги на ногу, чухав голову то з одного, то з другого боку, крізь зуби бурмотів якісь недоладні слова, так що вже ніхто не сумнівався в його причетності до злочину. Але незабаром знову вернулась до нього нахабність, він почав уперто заперечувати все й доводити, що показання лікаря брехливі. Той, бачачи, що зневажається не тільки суд, а й привселюдно підривається його власна чесність, тим більше намагався викрити негідника, поки, нарешті, за наказом властей слуги не схопили того за руки і не забрали в нього залізного персня. Порівняння його з печаткою на гаманці зміцнило попередні докази його вини. Тепер, згідно з грецьким звичаєм, чекало його колесо⁶ і дуби, але його незвичайної впертості не зломали ні побої, ні навіть припикання вогнем.

Тоді лікар так сказав: «Не допущу, клянуся Геркулесом, я не допущу, щоб, усупереч справедливості, цей юнак без будь-якої вини був покараний, а раб, який глузиться з нашого суду, уник покарання за свій осоружний злочин. Зараз я дам вам безперечний доказ у нинішній справі. Коли цей злочинець хотів у мене за будь-яку ціну купити смертельну отруту, я вважав, що не личить званню лікаря давати будь-кому засіб смерті. Мене-бо навчили, що медицина покликана рятувати людей, а не губити їх. Разом з тим я боявся, що на випадок відмови з мого боку я не припиню йому шляху до злочину, бо він може дістати смертоносний напій у когось іншого або виконати злочинний задум при допомозі якоїсь іншої зброї. Дати то я дав йому ліки, але це було снотворне, мандрагора⁷, відома своєю наркотичною дією, яка викликає глибокий сон, цілком схожий на смерть. Нічого дивного, що цей відчайдушний мерзотник, знаючи, що його чекає най-

суворіша кара, переніс усі тортури як щось легке. Отже, якщо хлопчик випив напій, виготовлений моїми руками, то він живе, тільки лежить у летаргічному сні і, позбувшись оціпеніння й дурману, вернеться до життя. Якщо ж він замордований, якщо його забрала смерть, то слід вам шукати інших причин його загибелі».

Усім ця промова старця здалась дуже переконливою. Не гаючи часу, вони подались до гробниці, де спочивало тіло хлопця. Не було жодного сенатора, жодної людини знатного походження, жодного навіть чоловіка з простолюду, хто не пішов би туди з цікавості. Ось батько власноручно піднімає віко труни — саме в ту хвилину, коли синок, прокинувшись від летаргу, вертався із царства смерті; щасливий батько міцно обіймає хлопця і, не знаходячи слів, гідних такої радості, веде його до народу. Оповитого похоропними пеленами підлітка несуть в суд. Тоді злочини підлого раба і ще підлішої жінки повністю були викриті, правда перемогла. Мачуху засуджено на вічне вигнання, а раба розіп'ято на хресті. Чесний же лікар за згодою всіх одержав гроші як плату за рятівне спотворне. Такий кінець мала ця знаменита і зворушлива пригода старого батька, в якого у невеликий проміжок часу, майже в коротку мить, острах зостатись бездітним несподівано перейшов у невимовну радість, бо двоє синів, живих і здорових, залишились при ньому.

ЖАХЛИВІ ЗЛОДІЯННЯ ОТРУЙНИЦІ

«Метаморфози», кн. X, розд. 23—28.

Нарешті привели якусь нікчемну злочинницю, яка ви роком намісника провінції була засуджена на розтерзання дикими звірами. Причини її покарання були такі.

Був у неї чоловік. Батько чоловіка, вирушаючи в далеку подорож, велів своїй вагітній жінці, матері цього молодого чоловіка, на випадок, якщо вона народить дочку, негайно цей плід знищити. Коли під час його відсутності народилась дочка, мати не послухалась наказу чоловіка, бо взяла в неї верх природжена матерям любов до дитини, і вона віддала дочку сусідам на виховання. А після повернення чоловіка додому сказала йому, що народилась дочка, та вона, згідно з його бажанням, убила її. Минали роки. Дівчина підросла й розцвіла, неначе квітка. Настала пора видати її заміж. Тоді мати, яка не мог-

ла без відома чоловіка дати дочці придане, гідне її походження, у скрутному становищі не знайшла нічого кращого, як звіритись про це своєму синові. Зробила це ще й тому, що дуже боялась, щоб він, у пориві юпацької легковажності, не заличався часом до власної сестри. Юнак, людина надзвичайної доброти і чесності, виявився слухняним сином і сумлінно дотримував свого обов'язку щодо сестри. Він священно зберігав родинну таємницю, нікому про неї не обмовився й словом, а під приводом звичайного людського співчуття взявся за викопання того, що підказував йому кровний обов'язок: він узяв під свою опіку сусідку, круглу сирітку, і незабаром видав її заміж за свого найближчого і улюбленого друга, а багате придане дав їй з власних статків.

Але це зворушливе і вище всілякої похвали добродійство, зроблене від щирого серця, не приховалось від лпходійної руки Долі. З її намови незабаром у сім'ю молодого чоловіка, брата виданої заміж дівчини, вторглася дика Незгода¹. Невдовзі його дружина, саме та, яку було засуджено кинути диким звірам на розтерзання, спершу почала ревнувати дівчину, вбачаючи в ній свою суперницю й коханку чоловіка, згодом зненавиділа її і, нарешті, задумала вкоротити їй віку — у найжорстокіших муках. А придумала вона такий мерзенний злочин.

Забрала крадькома в свого чоловіка перстень і виїхала в село. Звідти послала одного слугу, беззастережно їй вірного (він, однак, зробив погану послугу Вірності), щоб він повідомив молоду жінку, начебто її чоловік виїхав у сільський маєток і кличе її до себе з тим, щоб вона з'явилася сама, без будь-яких супутників, і то якнайскоріше. А щоб часом не зволікала з прибуттям, передає украдений у чоловіка перстень, який слуга мав показати, щоб словам надати достовірності. Та, радо виконуючи волю брата (тільки вона одна знала, що може так називати молодого чоловіка), особливо ж коли побачила його перстень, негайно вирушає в дорогу, як і було сказано, в одинці. Але стала жертвою підлого обману, потрапивши в хитро придуману пастку. Бо ця «шаповна» жінка, знавісніла від шаленої і нестримної люті, насамперед роздягла сестру чоловіка й безжалісно її відшмагала потім, хоч та з плачем казала, як є насправді, і з обуренням заперечувала закиди в перелюбстві, хоч безугавно повторювала ім'я брата, однак негідниця не йняла їй віри. Вважаючи молоду жінку брехункою, не повірила жодно-

му її слову й закатувала її в найжорстокіший спосіб, встромивши бідолашній між стегна розпалену голувешку.

На звістку про цю страшну смерть прибувають спішно брат і чоловік небіжчиці і, оплакавши нещасну гіркими риданнями, ховають її. Але молодий чоловік не міг спокійно перенести такої жахливої й наглої смерті невинно загиблої сестри. Дошкульний біль пройняв його до глибини душі, від нестямного гніву жовч у нього розлилась, і він запалав у печадній пропасниці, так що йому самому потрібна була певідкладна допомога. Тоді його жінка, яка вже давно разом з чесністю втратила й право називатись його дружиною, звернулась до одного лікаря, відомого своїм віроломством, який прославився багатьма перемогами в такого роду розправах і міг би похвалитись довгим переліком людей, що їх зігнала зі світу його лиходійна рука. Вона обіцяла йому п'ятдесят тисяч се-стерціїв за те, що він продасть їй яку-небудь швидкодіючу отруту і вона купить смерть для свого чоловіка. Горе-лікар погодився. Обоє вдають, нібито готують для полегшення болю в грудях і виведення жовчі відомий і чудодійний напій, який вчені люди задля благодатної дії називають «священним»², але замість нього підсовують інший — цілющий хіба що з погляду Прозерпіни³. У присутності челяді, декількох друзів і родичів той лікар подає хворому чару, в якій старанно розмішав у напої отруту.

Але проклята жінка, бажаючи позбутися і спільника свого злочину, і не дати обіцяних грошей, на очах у всіх затримала його руку з чарою і сказала: «Не раніше, вельмишановний лікарю, не раніше даси моєму пайдорожчому чоловікові цей напій, поки сам не надіп'єш з нього чималу частину. Звідки мені знати, чи часом у нього не влита якась небезпечна отрута? Адже ти, розумна і вчена людина, аніскілечки не образишся на мене за те, що я, турботлива жінка, занепокоєна станом здоров'я свого чоловіка, виявляю таку обережність».

Лікар настільки був збитий з паптелику безсоромною нахабністю несамовитої жінки, що, розгубившись, цілком втратив голову. Не маючи змоги подумати, як йому бути: обставивши аж ніяк не дозволяли, — він, щоб своїм переляком чи зволіканням не викликати якоїсь підозри, надсьорбнув добрий ковток із чари. Молодий чоловік, заспокоєний таким доказом довір'я, не завагався ні на хвили-

ну, взяв чару й випив повністю те, що йому було подано. Коли лікар зробив своє діло, він хотів було одразу ж піти додому, щоб якнайшвидше випити якоїсь протиотрути і таким чином знешкодити згубну дію надпитого. Проте страшна жінка, із злочинною впертістю продовжуючи розпочату справу, не дозволила йому ні на крок відійти від себе. «Поки,— сказала,— напій не почне діяти і не виявиться його цілюща сила, я не відпущу тебе». Тільки тоді, коли їй остобісіли його безконечні прохання та благання, вона дозволила йому піти геть. Тим часом смертоносна отрута почала розноситись по всіх внутрощах і на решті проникла до самого шпикю. В жахливих муках, опанований сонливим отупінням, лікар насилу добрався до себе додому. Там, помираючи, ледве встиг розповісти про все жінці й наказати їй, щоб принаймні вимагала обіцяної винагороди за цю подвійну смерть. Ось так і сконав «знаменитий» лікар від раптової дії отрути.

Та й молодий чоловік не прожив довго: закінчив він життя в таких же муках, лицемірно і вдавано оплакуваний своєю жінкою. Після його похорону, коли пройшло кілька днів, протягом яких за звичаєм виконуються обряди за упокій душі померлого, прийшла жінка лікаря, вимагаючи плати за подвійне вбивство. Але клята жінка залишилась вірною собі. Втративши доценту чесність, вона прикрила її видимістю, дала ввічливу відповідь, обіцяла задовольнити якнайсумлінніше і найщедріше всі вимоги, зобов'язалася також виплатити негайно домовлену суму, але хотіла б дістати ще трішечки цього напою, щоб завершити те, що почала. Навіщо широко розводитись? Жінка лікаря, облутана тенетами підлої підступності, легко погодилась. Щоб догодити багатій жінці, вона поспіхом побігла додому й незабаром принесла їй всю шкатулку з отрутою. А ця, заволодівши неоціненним засобом для своїх злодіянь, простягає далеко свої криваві щупальці.

Була в неї від недавно загиблого чоловіка малепька донечка. Загребуща жінка аж ніяк не могла змиритися з тим, що закони забезпечували за дитиною частину спадщини по батькові. Зазіхаючи на весь маєток, вона посягнула й на життя рідної дитини. Впевнившись, що після смерті дітей навіть матері⁴, заплямовані злочином, стають спадкоємцями, вона виявилась такою ж матір'ю, якою була дружиною. Скориставшись нагодою, влаштує сніданок, на якому одночасно, тією ж самою отру-

тою, зводить зі світу жінку лікаря й рідну доньку. Смертоносна отрута хутко справилась із кволим здоров'ям і ніжним та слабеньким тілом малятка. А жінка лікаря, як тільки відчула, що згубна дія жахливого трунку розходиться по легенях, спочатку лише здогадувалась про страшну правду, згодом, коли все більше й більше почала задихатися, впевнилась у тому, що вона отруєна. Тоді-то вона зібралася з останніми силами й дісталась до будинку намісника. Там з розпачливим криком просить у нього допомоги. На її вереск зібрався натовп схвильованих людей, і вона заявляє, що хоче розповісти про мерзотні злочини. Нарешті домоглася того, що перед нею вмить відчинились двері будинку намісника і він сам вислухав її скаргу. Йому жінка лікаря вже розповіла детально від самого початку про всі жорстокості жінки-потвори, коли раптом темрява огорнула її зір, напіввідкриті губи зімкнулись, зуби заскреготали, і вона впала без будь-яких ознак життя біля ніг намісника. Той, людина великого досвіду, не хотів, щоб безліч злочинів цієї отруйної змії поблякли через довге відкладання слідства, через те наказав негайно схопити її покоївок і на тортурах витягнув із них всю правду. На цій підставі намісник і засудив злочинницю на розтерзання дикими звірами не тому, що таку кару визнав достатньою, а тому, що іншої, яка б більш відповідала її злодіянням, неспроможний був вигадати.

ПРИМІТКИ

ДАВНЬОГРЕЦЬКА НОВЕЛА ХАРОН ІЗ ЛАМПСАКА ДИВОВИЖНА ПЕРЕМОГА

1. *Бізальти* — жителі Бізальтії, країни в Македонії, на півночі Греції.

2. *Кардія* — грецька колонія, місто на західному узбережжі Херсонеса Фракійського, півострова, який тепер називається потурецькому Геліболу.

РОЗПЛАТА ЗА ПИЯЦТВО

1. *Лампсак* — місто в Малій Азії, на узбережжі Геллеспонту (Дарданелл).

2. *Парій* — місто на узбережжі Геллеспонту.

3. *Посейдон* — в грецькій міфології бог морів, брат Зевса і Плутона.

4. *Гермес* — у грецькій міфології син Зевса і нимфи Майї, бог торгівлі і прибутку, вісник богів, покровитель гімнастичних змагань, провідник душ померлих у підземне царство.

5. *Стадій* — давньогрецька міра довжини, становить приблизно 177,6 метра.

ГЕРОДОТ

КАНДАВЛ І ГІГ

1. *Лідія* — країна на західному узбережжі Малої Азії. Столиця — Сарди. Після завоювання Малої Азії персами — резиденція перського сатрапа, тобто намісника.

2. *Кандавл* — лідійський цар з роду Гераклідів.

3. *Гіг* — лідійський цар (VII ст. до н. е.), засновник династії Мернадів.

ЧУДЕСНИЙ ПОРЯТУНОК АРІОНА

1. *Періандр* — володар Корінфа (кінець VII — початок VI ст. до н. е.).

2. *Аріон з Метімни* на острові Лесбосі (VII—VI ст. до н. е.) — славетний музикант-кіфаред і співак, поет — творець дифірабів, тобто врочистих пісень на честь бога виноробства Діоніса.

3. *Тенар* (середньовіч. назва Матапан) — мис на півдні півострова Пелопоннесу. За переказами, тут був вхід у підземне царство.

4. *Тарент* — велике портове місто в Південній Італії (нині Таранто).

ХТО НАЙЩАСЛИВИШИЙ У СВІТІ?

1. *Крез* — цар Лідії (560—546 рр. до н. е.), ушавлений своїм багатством. Його багатство увійшло в приповідку: «Багатий, як Крез». Креза переміг перський цар Кір. Тоді, як мовиться в легенді, Крез врозумів, що більшого багатства від волі немає.

2. *Солон* — афінський поет і законодавець (630—559 рр. до н. е.), вважався одним із «семи мудреців». Його закони з 594 р. до н. е. мали демократичний характер.

3. *Амасіс* — єгипетський цар (569—526 рр. до н. е.).

4. *Елевсін* — місто в Аттиці, неподалік від Афін, центр культу богині землеробства Деметри і її дочки Персефони (Кори), славний елевсінськими містеріями.

5. *Аргос* — головне місто Арголіди, області на Пелопоннесі, один з центрів культу Гери, верховної грецької богині, дружини Зевса.

6. *45 стадій* — близько 8 км.

7. *Дельфи* — місто в Греції, у Фокіді, біля підгір'я Парнасу, славне храмом і оракулом Аполлона, храмом, в якому жриця Піфія виголошувала його віщування.

8. Солон у своїх підрахунках бере за підставу рік, який складається з 360 днів, тобто 12 місяців по 30 днів; щоб вирівняти різницю з календарним роком (365 ¹/₄ дня), він додає через кожні два роки вставний місяць.

ЛИХОВІСНИЙ СОН

1. *Очищувальний обряд* у греків полягав у тому, що руки вбивці обмивали кров'ю тварини і потім обтирали, що символізувало звільнення від гріха душоубства.

2. *Фрігія* — країна на північному заході Малоазійського півострова.

3. *Гордій* — цар Фрігії.

4. *Мідас* — цар Фрігії, батько Гордія.

5. *Олімп Місійський* (суч. Кешишдаг) — гора на північному заході Малої Азії.

6. *Місіїці* — жителі Місії, області в Малій Азії.

ПРОЗРІННЯ ФЕРОНА

1. *Сесостріс* (або Сенусерт) — Сесостріс III (єгип. «син Ра»), єгипетський цар (1878—1841 рр. до н. е.).

2. Інформацію про Єгипет Геродот збирав від місцевих греків і єгипетських жерців.

3. *Ферон* (егип. фєр-о — «великий дім») — син Сесостріса, єгипетський цар.

4. *Буто* — місто на Розетському рукаві Нілу, славне храмом і оракулом богині Бут.

5. *Храм Сонця* — у місті Геліополі, на північний схід від те-перішнього Каїра.

СКАРБНИЦЯ РАМПСІНІТА

1. *Рампсініт*. — Якій історичній особі відповідає це ім'я — невідомо.

НЕЛЮДСЬКА НАРУГА НАД ЦАРСЬКОЮ СІМ'ЄЮ

1. *Мемфіс* — стародавня в північній частині Середнього Єгипту столиця Єгипту, в якій містилась резиденція фараонів.

2. *Камбіс II* — син Кіра, цар персів (529—522 рр. до н. е.).

3. *Псамменіт* — син Амасіса, останній єгипетський цар (526—525 рр. до н. е.), переможений Камбісом II.

4. *Мітіленці* — жителі міста Мітілени на острові Лесбосі, які змушені були взяти участь у поході Камбіса на Єгипет і загинули від рук єгиптян.

ПОЛІКРАТІВ ПЕРСТЕНЬ

1. *Полікрат* — володар острова Самосу в Егейському морі (VI ст. до н. е.).

2. *Іонія* — область у Малій Азії.

3. *Теодор* — славний золотар на острові Самосі.

4. *Сатрап* — перське слово, що означає «намісник», «управитель».

5. *Кір* — перський цар, великий завойовник, засновник перської держави (558—529 рр. до н. е.).

6. *Орет* — сатрап Сард при Кірі і Камбісі, страчений Дарієм в 522 р. до н. е.

7. *Даскілей* — місцевість і місто у Віфінії (сучасна Муданья на Мармуровому морі).

8. Мається на увазі Полікрат.

9. *Гопліти* — давньогрецькі важкоозброєні піхотинці.

10. *Анакреонт Теоський* (з острова Теосу, VI ст. до н. е.) — давньогрецький лірик, жив при дворі Полікрата.

11. *Магнесія* — місто в Малій Азії на річці Меандрі.

12. *Зевс* — верховний грецький бог, бог неба, повеліває грому, блискавкам, посилав дощ.

13. *Геліос* — бог сонця.

14. Приймаючи купіль, греки намазувались олією.

ЯК КОНЮХ ЗРОБИВ СВОГО ХАЗЯІНА ЦАРЕМ

1. Вони — тобто семірка знатних персів, які змовилися проти самозванця мага Гаумати, який оголосив себе царевичем Бардією, братом Камбіса, страченим у 526 р. до н. е.

2. Дарій — Дарій I, син Гістаспа, перський цар 522—486 рр. до н. е. з династії Ахеменідів. Він розгромив і стратив самозванця Гаумату-Бардію.

3. Розповідь Геродота про вступ Дарія на царський престол має суто новелістичний характер, насправді Дарій став царем на основі права спадковості як один із членів царського роду.

ЦІНА ЧЕРВОНОГО ПЛАЩА

1. ...варварських міст... — «Варварський» тут у значенні «чужоземний», «не грецький».

2. Похід на Єгипет — мова про похід перського царя Камбіса у 525 р. до н. е., розгром єгипетської армії біля Пелусія, захоплення єгипетської держави і влиття її в перську монархію.

3. Суси — річка і місто в Персії, одна із столиць перських царів.

НЕСИТИЙ ВЕЛЬМОЖА

1. Алкмеоніди — один з найаристократичніших афінських родів (до нього належали, приміром, Перікл і Алквіад).

ПРОРАХУНОК ЖЕНИХА

1. Клісфен — володар Сікіона (бл. 600—565 рр. до н. е.). Сікіон — місто на захід від Корінфа.

2. Сібаріс — грецьке місто в Південній Італії, яке славилось розкішним життям своїх жителів; зруйноване жителями міста Кротона в 510 р. до н. е.

3. Сіріс (суч. Сінно) — портове місто в Тарантській затоці в Італії.

4. Іонійська затока — тобто Іонійське море, частина Середземного моря між Грецією і Італією.

5. Епідамн (суч. Дураццо) — місто в Іллірії (теперішній Албанії).

6. Етолія — гірська область у західній частині Центральної Греції.

7. Елейці — жителі Елеї, або Елїди, західної прибережної області Пелопоннесу, де відбувались Олімпійські ігри.

8. Трапезунт — місто в Аркадії, в одній із областей Пелопоннесу (слід не плутати з повтійським Трапезунтом).

9. *Пея* — місто в Азанії, частині Аркадії, гористої області на північному Пелопоннесі.

10. *Діоскури* — Кастор і Полідевк, сини Зевса і Леди, з яких перший був смертний, а другий безсмертний.

11. *Еретрія* — місто на південному заході Евбеї, великого острова в Егейському морі, на схід від Аттики.

12. *Фессалія* — східна частина Північної Греції.

13. *Краннон* — місто у Фессалії.

14. *Молосси* — плем'я, яке жило в Епірі, на північному заході Греції.

ЖОРСТОКА ПОМСТА ЄВНУХА

1. *Ксеркс* — перський цар (486—465 рр. до н. е.) з династії Ахеменідів, син Дарія I, у 480 р. до н. е. вирушив з величезною сухопутною армією і флотом на завоювання Греції, але його похід закінчився зовсім невдало.

2. *Ефес* — багатолюдне торгове місто на західному узбережжі Малої Азії, славне величним храмом богині Артеміди, одним із семи чудес світу.

3. *Педас* — місто в Малій Азії.

4. *Хіос* — острів в Егейському морі, славний своїми добірними винами.

5. *Агарней* — місто і область в Місії, в долині ріки Каїка (Мала Азія).

ПОМСТА З РЕВНОЩІВ

1. *Бактрія* — північна країна Перського царства у верхів'ях і середній течії Амудар'ї.

2. *Саки* — одне із скифських племен у Середній Азії.

КСЕНОФОНТ

ВІРНА ДРУЖИНА

1. *Мідяни* — тобто перси.

2. *Сузіана* — одна з провінцій перської монархії. Головно місто Сузи.

3. Див. прим. 1 до повели Геродота «Помста з ревнощів».

4. *Пакгол* — річка в Малій Азії, виток її починався на горі Тмолі в Лідії, протікала повз Сарди і впадала в річку Герм.

ГЕРАКЛ НА РОЗДОРІЖЖІ

1. *Продік* — давньогрецький софіст, учитель красномовства і письменник (V ст. до н. е.)

К Т Е С І Й

НЕРОЗДІЛЕНЕ КОХАННЯ

1. *Мідія* (суч. Курдистан) — країна між Каспійським морем і Месопотамією.

2. *Парф'яни*, або парти — войовниче іранське плем'я, що жило на схід від Мідії, на межі сучасного Туркменистану.

3. *Амазонки* — в грецькій міфології войовничий народ, що склався лише з жінок. Амазонки нібито жили в Малій Азії та на узбережжі Азовського моря. В них відображені уявлення епохи матриархату.

ПОМСТА ПАРИСАТІДИ

1. *Кір* — перський царевич, повстав проти свого брата Артаксеркса, царя Персії, загинув у битві в 401 р. до н. е.

2. *Парисатіда* — дружина перського царя Дарія Нота, мати Артаксеркса і Кіра. Особливо любила Кіра.

3. ...з *царем* — тобто з Артаксерксом.

4. *Стагіра* — дружина Артаксеркса.

5. *Дарики* — перські золоті гроші.

Х А Р Е Т М І Т І Л Е Н С Ь К И Й

ЗАРУЧИНИ УВІ СНИ

1. *Гістасп* — батько перського царя Дарія I.

2. *Марати* — скіфське плем'я; припускають, що йдеться про меотів, які жили навколо Азовського моря, яке в античності називалось Меотідою.

3. За звичаєм, на весільному бенкеті жениху підносився в подарунок золотий келих.

4. Тобто приблизно 140 км.

Т І М Е Й

ЯК П'ЯНИЦІ ПОДОРОЖУВАЛИ МОРЕМ

1. *Акрагант*, або Агрігент — місто на південному узбережжі Сіцилії (нині Агрідженто), славне конярством.

2. *Трієра* — корабель з трьома рядами весел на кожному борту, римська трирема.

3. Див. прим. 12 до новели Апулея «Кохання Амура і Псіхеї» (кн. IV).

Д І О Н Х Р І С О С Т О М

СІЛЬСЬКА ІДИЛІЯ

1. Див. прим. 4 до новели Геродота «Жорстока помста св-нуха».

2. *Евбея* — найбільший острів в Егейському морі на схід від Аттики.

3. *Плегр* — грецька міра довжини, дорівнює 29,6 м.

4. Йдеться про хенік, міру ваги і ємкості, що дорівнює 1,08 літра.

5. *Кафарейські стрімчаки* — тобто Кафарей, мис на острові Евбеї.

6. Евбейський цар *Навплій*, щоб відомстити за страченого під Троєю сина, наказав розпалити на Кафарейських вершинах вогні. Греки, які вертались додому з-під Трої, орієнтуючись на них уночі, скеровували свої кораблі на рифи й розбивались на них.

7. *Архонт* — по-грецьки — «начальник», «службова особа».

8. *Талант* — найбільша грецька вагова й грошова одиниця. Як грошова одиниця талант рівний був 6000 драхм, як вагова — дорівнював 26,2 кг.

9. Архонт мав на увазі талант як грошову, а евбейський мисливець розумів його як вагову одиницю.

10. *Медимн* — грецька міра ваги і ємкості, дорівнює 52,5 л.

11. *Геміект* — дрібна міра ємкості.

12. *Хігон* — льняний одяг без рукавів у вигляді сорочки, підперезаний поясом.

13. *Драхма* — грецька срібна монета, яка дорівнювала 6-ти оболам.

ФЛЕГОНТ ІЗ ТРАЛЛ

ЛЮБОЩІ З ПРИВИДОМ

1. *Амфіполь* — місто в Македонії над річкою Стримоном (в Болгарії називається Струмою).

2. *Пелла* — столиця Македонії.

3. *Гермес* — ідеться тут про Гермеса як провідника душ померлих у підземне царство.

4. *Евменіди*, або еринії — богині прокляття, помсти і кари (у римлян — *фурії*).

5. Мова йде про римського імператора Адріана (117—138 рр. н. е.).

6. *Арес* — у грецькій міфології бог війни, син Зевса й Гери.

А П П І А Н

ЯК ЦАРЕВИЧ ЗАКОХАВСЯ В СВОЮ МАЧУХУ

1. *Антіох I Сотер* — цар Сирії (280—261 рр. до н. е.), син Селевка I Нікатора, засновника династії Селевкідів.

2. *Стратоніка* — дочка відомого античного полководця Деметрія Поліоркета.

3. *Еразістрат* — знаменитий грецький лікар (III ст. до н. е.).

4. Історію, як престолонаслідник Антіох закохався в свою мацуху, переповів римський письменник Валерій Максим у творі «Найпримітніші вчинки й висловлювання» (кн. V, розд. 7).

ПАВСАНІЙ

НЕЗВИЧАЙНЕ КОХАННЯ

1. *Калідон* — місто в Етолії, області в Середній Греції, славне полюванням на лютого калідонського вепра, полюванням, в якому взяли участь найзнаменитіші грецькі герої.

2. *Додона* — місто в Епірі, північно-західній області Греції, славне оракулом Зевса.

3. *Акарнанці* — жителі Акарнанії, області в західній частині Середньої Греції, на узбережжі Іонійського моря.

4. *Епіроты* — жителі Епіру.

ЛУКІАН

БУДИНОК, В ЯКОМУ ОСЕЛИВСЯ ПРИВИД

1. Ця розповідь — небилиця, як і інші, вміщені в творі «Любитель брехні», — є сатирою на розповсюджені в той час неймовірні історії про духів, упирів, відьом, чудесні зцілення тощо.

2. В Єгипті існувала величезна література в галузі магії й окультизму.

ПОДОРОЖ НА МІСЯЦЬ

1. «*Подорож на Місяць*» — це уривок з твору Лукіана «Правдива історія», яка є написаною в пародійному ключі сатирою на тогочасний фантастичний жанр.

2. *Ендімійон* — прекрасний пастух, якого покохала богиня Місяця Селена. За одним міфом, Селена приспала Ендімійона, щоб цілувати сплячого юнака, якого відвідувала в печері 30 років. Лукіан іде за іншим варіантом (можливо, сам і вигадав його), згідно якого Ендімійон був перенесений на Місяць і там владарював.

3. Лукіан дає гумористичну етимологію грецького складного слова «литка» (*gastroknéme*), першою частиною якого є «живіт», «черев».

4. *Фалл* — чоловічий член.

ЛУКІЙ, АБО ОСЕЛІ

1. Див. прим. 12 до новели Геродота «Прорахунок жениха».

2. *Гіпारा* — місто в південній частині Фессалії (нині Іпаті).

3. *Патри* — місто в Греції, в Коринфській затоці.

4. Див. прим. 2 до новели Апулея «Сторож небіжчика».

5. *Цезарями* називали в часи Імперії імператорів, від імені Гая Юлія Цезаря, який поклав кінець республіканському ладові.

6. *Дірка* — дружина царя Фів Ліка, розтерзана биком, до рогів якого її прив'язали Зет і Амфіон за те, що вона переслідувала їхню матір.

7. *Бероя* — місто в Македонії.

8. *Немесіда* (Немесіда) — уособлення людської долі, пізніше — богиня помсти, яка карала за порушення встановленого порядку речей, за надмірне щастя й велику гордість.

9. *Сірійська богиня*, або Атаргатіс; центром її культу було місто Гієрополь у Сирії. Її жерці з зображенням богині мандрували по всій Римській імперії, ведучи жебрацький спосіб життя. Культ цієї богині мав оргіастичний характер; жерці в стані екстазу наносили собі рани мечами й бичами.

10. Див. прим. 10 до новели Діона Хрїстостома «Сільська ідилія».

11. Мається на увазі спеціальний механізм, яким користувалися в античному театрі, наприклад, коли з'являвся якийсь бог тощо.

12. У стародавніх римлян імена були тричленні, наприклад: Гай Юлій Цезар. Склалися вони з імені власного (Марк, Тіт, Гай, Луцій тощо), імені родового (Юлій) та назви родини або прізвиська (Цезар). Цей звичай запозичили в римлян у часи Імперії і греки.

13. *Ахея* — таку назву мала Греція, перетворена римлянами в 146 р. в провінцію.

14. Вийшло непорозуміння. Лукій гадав, що він як людина буде видаватись жінці ще вродливішим, ніж коли був ослом, але розчарувався, бо вона визнала, що його врода далеко не відповідає красі, яку він мав, будучи ослом. Тим-то вона дала йому відкоша.

А Ф І Н Е Й

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАСНУВАННЯ ХРАМУ АФРОДИТИ ГАРНОСТЕГНИСТОЇ В СІРАКУЗАХ

1. *Сіракузи* (Сіракуси) — грецька колонія, найбільше місто на сході Сіцилії; батьківщина видатного математика Архімеда.

КЛАВДІЙ ЕЛІАН

ТРАГІЧНА ДРУЖБА З ДЕЛЬФІНОМ

1. *Іас* — місто в Карії, одній з країн Малої Азії.
2. *Гімнасій* — приміщення для гімнастичних вправ.
3. *Ефеби* — юнаки у віці від 16-ти до 20 років.

ПРИВ'ЯЗАНІСТЬ СОБАК

1. *...громадянської війни...*— Яку з кількох громадянських війн має на увазі автор,— невідомо.

2. *Піпп* — цар Епіру, однієї з областей Північної Греції, наприкінці III ст. до н. е. воював з Римом, кілька разів перемагав римлян, але ціною великих втрат свого війська (звідси крилатий вислів «Піррова перемога»).

ВДЯЧНІСТЬ ЛЕЛЕКИ

1. Див. прим. 4 до новели Геродота «Чудесний порятунок Аріона».

ГУСИ — РЯТІВНИЦІ КАПІТОЛІСЬКОГО ЗАМКУ

1. *Галли*, або кельти — народ, який населяв в античності територію сучасної Франції, Північної Італії, Швейцарії, Бельгії, Англії. У 390 р. до н. е. вони завдали римлянам поразки коло річки Алії, притоки Тібру, захопили й розграбували Рим.

2. *Капітолій* — головний із семи пагорбів, на яких стояв Стародавній Рим, тут була фортеця й релігійний осередок міста з храмами Юпітера, Юнони і Мінерви.

3. *Марк Манлій* — римський політичний діяч, полководець, оборонець Капітолію під час нашествия галлів; пізніше здобув велику популярність серед плебеїв, допомагаючи бідноті, яка потрапила в боргову кабалу патрициїв. Патриції обвинуватили його в прагненні до тиранії; він був засуджений і скинутий з Тарпейської скелі.

4. Ці гуси, як священні птахи Юнони, знаходились в її храмі на Капітолії.

СПРАВЖНІ ДРУЗИ

1. *Фаларід* — правитель міста Акраганта на Сіцилії (VI ст. до н. е.).

2. *Піфія* — жриця Аполлона, яка виголошувала віщування бога в Дельфійському храмі.

ЗЛОЧИННИЙ ЖРЕЦЬ

1. *Діоніс* — бог виноробства.

2. *Тирс* — палиця, обвита плющем або виноградом, з кедровою шишкою на кінці; посох жерців Діоніса.

ТИРАН-САМОДУР

1. *Тріз* — особа, очевидно, вигадана.

2. *Ринкова площа* служила в грецьких містах центром громадського й політичного життя.

А Р І С Т Е Н Е Т

ВИНАХІДЛИВИЙ ЖЕНИХ

1. *Харити* — за давньогрецьким поетом Гесіодом («Теогонія», р. 906), були три харити — богині краси, радощів і принад: Аглайя, Еуфросіна і Талія. Харити (грації) знайшли відтворення в картинах П. Рубенса, Ф. Буше, Е. Фальконе, Ж. Пілона і в скульптурах А. Канови та А. Торвальдсена.

2. *Лаерт* — батько Одиссея, цар острова Ітаки, пристрасний землероб.

3. *Мідас* — міфічний цар Фрігії в Малій Азії. Міфи зображають його як тупоумну людину. За одним міфом, бог Діоніс із вдячності за опіку над Сіленом обіцяв виконати будь-яке його бажання. Мідас зажадав, щоб від його доторку все перетворювалося в золото. Коли ж і їжа замінювалась на золото, доведений до крайнього голоду, просив бога про звільнення його від такого дару. За наказом Діоніса Мідас помився в водах річки Пактоя, яка з того часу мала золотий пісок, викинутий з рота царя.

4. *Тантал* — син Зевса, фрігійський цар, улюбленець богів, але за різні провини був після смерті покараний в такий спосіб: стояв у воді, а над головою в нього висіли плоди, коли ж хотів напитись, вода відходила від нього, а коли, голодний, тягся до плодів, — вони підіймались високо вгору (звідси й вислів: «Танталові муки»).

М У С Е Й

КОХАННЯ НЕ ЗНАЄ ПЕРЕШКОД

1. *Кіфера* (Кітера) — острів на південь від Пелопоннесу, один із центрів культу Афродіти.

2. *Кіпріда* — тобто Афродіта, епітет богині від острова Кіпру, головного осередку її культу (Кіпр — острів Афродіти).

3. *Аталанта* — аркадійська дівчина-мисливиця, славилась швидким бігом. Тим, хто домагався її руки, вона пропонувала позмагатися в бігу і всіх, кого обганяла, вбивала списом. Меланіон (за іншою версією, Гіпомен) за допомогою Афродіти переміг

її хитрістю. Під час бігу він розкидав золоті яблука. Аталанта, піднімаючи їх, відстала і програла змагання.

4. *Оріон і Віз* — назви двох сузір'їв. За античним переказом, Оріон був велетнем і мисливцем, після смерті боги його обернули на сузір'я.

5. *Борей* — північний холодний вітер.

РИМСЬКА НОВЕЛА

М. ТУЛЛІЙ ЦИЦЕРОН

ДАМОКЛІВ МЕЧ

1. *Діонісій I Старший* — сіракузький правитель (406—367 рр. до н. е.).

В ЧОМУ ПОЛЯГАЄ ДОСКОНАЛА КРАСА?

1. *Кротон* — багате місто на півдні Італії, на березі Іонійського моря, засноване греками у VIII ст. до н. е.

2. *Зевксід* — живописець (2-а половина V ст. до н. е.).

3. *Гераклея* — місто в Південній Італії, грецька колонія.

4. *Палестра* — місце спортивних змагань, гімнастична школа для молодших віком.

ТІТ ЛІВІЙ

ТРАГЕДІЯ ЛУКРЕЦІУ

1. *Ардея* — місто в Лації, області Італії, столиця італійського племені рутулців.

2. *Тарквіній Гордий* — останній римський цар (VI—V ст. до н. е.).

3. *Тарквіній Коллатин* — родич Тарквінія Гордого.

4. *Коллація* — місто неподалік від Рима.

5. *Луцій Юній Брут* вважався засновником республіканського ладу; прізвисько Брут означає «тупоумний, дурний», бо він удавав з себе дурника, щоб не спіткала його доля батька, якого стратив Тарквіній Гордий.

6. *Туллій Сервій* був попередником Тарквінія Гордого на римському троні. Його дочкою була Туллія, яка, за словами Лівія, намовила чоловіка Тарквінія Гордого вбити її батька й захопити владу.

ОБУРЛИВЕ СВАВІДЛЯ РИМСЬКОГО ПАТРИЦІЯ

1. *Аплій Клавдій* — римський консул 471 і 451 рр. до н. е., від 451 року член колегії децемвірів, тобто комісії з десяти чоловік, утвореної під тиском плебсу для кодифікації римських законів. До комісії входили визначні патриції. Наділена вона була

надзвичайною владою. Результатом їх діяльності було укладення законів Дванадцяти таблиць.

2. *Алгид* — гірський кряж у Лації, області Італії, зі столичним містом Римом.

3. *Народні трибуни* — представники плебсу, обов'язком яких був захист інтересів плебеїв проти сваволі патриціанських магистратів, тобто високих службових осіб. Вони були наділені правом вето (досл. «забороняю») й могли скасовувати шкідливе плебсу розпорядження магистрату, народних зборів і сенату.

4. *Клієнти* — у Стародавньому Римі неправоноправні громадяни, що юридично й матеріально залежали від свого опікуна-патрона, яким звичайно був багатий патрицій.

5. *Площа* — маєтєся на увазі головна площа Стародавнього Рима (Forum Romanum).

6. *Школи* — згадка Лівія про школи — найдавніше літературне свідчення про наявність шкіл (приватних) у Стародавньому Римі.

7. *Трибунал* — у Стародавньому Римі узвишся на головній площі міста, на якому сиділи службові особи, зокрема претори, які відали судочинством.

8. *Ліктори* — почет при високих римських сановниках, озброєний пучками прутів із вкладеними в них сокирами (т. зв. *fascēs*); ліктори розчищали дорогу серед натовпу й виконували вирок.

9. Ніч у стародавніх римлян поділялась на чотири варті (від шостої години вечора до шостої години ранку). Час перебування вартового воїна на посту становив три години. *Перша нічна варта*, тобто між 6 і 9 годинами вечора.

10. *Очисниця* — по-латині *Cloacina*, римська богиня, покровителька каналів, її невеличкий храм стояв у північній частині римської головної площі.

11. *Спурій Опцій* — один з децемвірів, патрицій, однодумець Аппія Клавдія.

ВЕСІЛЬНИЙ ПОДАРУНОК СОФОНІСБИ

1. *Сіфакс* — цар масесулів, африканського племені, яке населяло Західну Нумідію, країну в Північній Африці. Потрапив у римський полон і помер в Італії.

2. *Гай Лелій* — видатний римський полководець, у 203 р. до н. е. переміг разом з Масінісою Сіфакса і взяв його в полон. У 202 р. до н. е. у вирішальній битві під Замою проти Ганнібала командував римською кіпнотою.

3. *Масінісса* — цар Східної Нумідії, противник Сіфакса, союзник римлян.

4. *Кірта* — місто в Західній Нумідії.

5. *Софонісба* — карфагенянка знатного роду, дочка Газдрубала, дружина Сіфакса (народилася 235 р. до н. е., а загинула 203 р. до н. е.).

6. *Газдрубал* — син Гіскона, карфагенський полководець, воював проти римлян спочатку в Іспанії, потім в Африці.

7. *Публій Корнелій Сципіон* — римський полководець, переможець Ганнібала в битві при Замі в 202 р. до н. е.

8. В роках 210—206 до н. е. Сципіон був головнокомандуючим римських військ в Іспанії, звідки витіснив карфагенян.

9. *Квінкверери* — кораблі з п'ятьма рядами весел по обох бортах.

10. *Курульне* (викладене слоною кісткою) крісло в Стародавньому Римі було привілеєм високих урядовців (консулів, преторів і курульних едилів).

11. *Пурпурова тога і туніка з вигантуваними на ній листками пальми* — атрибути полководця, який одержав право на тріумф — парадний в'їзд у Рим.

ПОМСТА ПОЛОНЯНКИ

1. *Тектосаги* — галло-грецьке плем'я в Малій Азії, з яким римляни вели війну в 189 р. до н. е.

2. *Консул* — у Стародавньому Римі назва двох найвищих службових осіб, обраних строком на один рік.

3. *Анкіра* (нині Анкара) — місто в Малій Азії.

4. *Аттичний талант*, як вагова одиниця, дорівнював 26,6 кг.

5. *Олімп* — тут: місто в Лікії, одній з областей Малої Азії.

К В. К У Р Ц І Й Р У Ф

АЛЕКСАНДР МАКЕДОНСЬКИЙ І ЛІКАР ФІЛІПП

1. *Кіди* — річка в Кілікії, країні в південно-східній частині Малої Азії.

2. *Тарс* — місто в Кілікії.

3. *Александр* — Александр Македонський, або Великий (356—323 рр. до н. е.), великий завойовник, похований в Александрії в Єгипті.

4. *Дарій* — йдеться про Дарія III Кодомана, останнього перського царя, війська якого декілька разів розгромив Александр Македонський і завоював перську державу. Тут мовиться про ситуацію напередодні битви поблизу міста Ісса в Сирії, битви, яка відбулася 333 р. до н. е.

5. *Акарнанець Філіпп* — житель Акарнанії, області в Середній Греції.

6. *Парменіон* — найвидатніший з полководців Александра Македонського, учасник усіх його походів, страчений після викриття змови, спрямованої проти Александра, яку організував його син Філотас.

ЗРАДЛИВА ЖІНКА

1. *Даги* — скіфське плем'я, яке населяло територію теперішнього Дагестану.

2. *Спітамен* — перський вельможа, який зрадив Бесса, намісника Бактрії, і видав його Александрові, потім підняв проти нього повстання. Загинув у 328 р. до н. е.

ЖЕРТВА НАКЛЕПУ

1. *Варвари* — звуконаслідувальне слово, яким давні греки, а потім і римляни називали іноземців (персів, скіфів, германців тощо), що говорили не зрозумілою їм мовою і були далекими грецькій та римській культурі.

Г А Й П Е Т Р О Н І Й

СОЛДАТ-ВОВКУЛАКА

1. *Трімальхіон* — багатий височка, самовдоволений невіглас, яскраво зображений Петронієм у частині «Сатирикона», яка має назву «Бенкет Трімальхіона».

2. *Нікерот* — друг Трімальхіона, запрошений на бенкет.

3. *Капуя* — одне з найбагатших міст Кампанії, країни в Середній Італії, де ще є такі міста, як Неаполь, Куми тощо.

4. Див. прим. 19 до новели Апулея «Кохання Амура і Псіхеї» (кн. VI).

ЗЛОДІЙСЬКІ ВИТІВКИ ВІДЬОМ

1. *Осел на даху* — римська приповідка для висловлення чогось неймовірного.

2. *Каппадокієць* — житель Каппадокії, гірської країни в Малій Азії.

ЕФЕСЬКА МАТРОНА

1. Див. прим. 2 до новели Геродота «Жорстока помста євнуха».

Г. П Л І Н І Й С Т А Р Ш І Й

ПЕРЛИНИ КЛЕОПАТРИ

1. *Клеопатра* — єгипетська цариця (69—30 рр. до н. е.), з 37 р. до н. е. була дружиною Марка Антонія, якого підтримувала в його боротьбі проти Октавіана. Після розгрому армії Антонія і

вступу військ Октавіана в Александрію, заповдіяла собі смерть.

2. *Антоній* — Марк Антоній (бл. 80—30 рр. до н. е.), римський полководець і політичний діяч, сподвижник Гая Юлія Цезаря, суперник Октавіана, розгромлений у морській битві при Актії в 31 р. до н. е., покінчив життя самогубством у Єгипті.

3. *Сестерцій* — срібна римська монета.

ХТО КРАЩИЙ ЖИВОПИСЕЦЬ?

1. *Протоген* — видатний грецький живописець (2-а половина IV ст. до н. е.).

2. *Апеллес* — найвидатніший грецький живописець (IV ст. до н. е.), сучасник Александра Македонського.

3. Йдеться про пожежу в 4 р. н. е.

4. *Палатинський горб* — один із семи горбів, на яких стояв Стародавній Рим; тут була резиденція римських імператорів, звідси й походить слово «палац».

5. У грецькому малярстві навіть у час його найвищого розквіту рисунок ніколи не відокремлювався від малярства у власному розумінні цього слова, звідси велика роль контурів постацій в картинах. Таке ж явище спостерігається в живописі раннього Відродження.

Г. ПЛІНІЙ МОЛОДШИЙ

ХЛОПЧИК І ДЕЛЬФІН

1. *Гіппон* — римська колонія, заснована Г. Юлієм Цезарем на узбережжі Африки, на південний захід від Карфагена (нині Туніс).

2. *Легат* — помічник намісника провінції.

3. *Проконсул* — намісник провінції, позаіталійського володіння Риму.

А В Л І Г Е Л Л І Й

ДРУЖВА ЛЮДИНИ З ЛЕВОМ

1. *Великий цирк* (Circus Maximus) — цирк у Стародавньому Римі, містився в долині між Авентинським і Палатинським горбами. Тут відбувались різні вистави і змагання: кулачні бої, скачки на колісницях, бої з дикими звірами, молоді римляни розігрували перед глядачами взірцеві бої тощо.

2. *Гай Цезар Калігула* — римський імператор (37—41 рр. н. е.), загинув внаслідок змови.

СТОРОЖ НЕВИЖЧИКА

1. Олімпійські ігри збирали учасників і глядачів з материкової Греції, островів і грецьких колоній. Телефрон прибув на них в Мілета, найзнаменитішого грецького міста в Малій Азії.

2. *Ларіса* — місто у Фессалії, знамените своїми гімнастичними й музичними агонами, тобто змаганнями, в римський період — гладіаторськими видовищами.

3. Богиню справедливості (Феміду) стародавні греки й римляни уявляли як всевидючу жінку, від пильного погляду якої ніщо не сховається.

4. *...тисячу золотих* — тобто денаріїв.

5. *Гарпії* — три міфічні крилаті страховиська, богині всезітаноючої бурі (Аелло, Келайна, Окінета); уявлялись у вигляді поторних птахів з жіночими головами й грудьми, з залізними па-зурами.

6. *Лінкей* — учасник Калідонського полювання й походу аргонавтів; славився гостротою зору, міг бачити навіть крізь землю й каміння. *Аркус* — міфічний багатоокий велетень, в якого частина очей спала, а частина не спала. Його ім'я стало загальним для позначення неусипного сторожа.

7. Сімка вважалася священним, ідеальним числом; теоретичне обґрунтування їй дали піфагорейці. Описаний акт договору являє собою пародію на дійсні юридичні акти.

8. *Таблички* — дощечки, покриті воском, на яких писали загостреною паличкою-стилом.

9. *Філодеспот* (досл. «той, хто любить свого хазяїна») — ім'я, цілком підходяще для економа.

10. Стародавні греки й римляни вірили, що необачно промовлене слово може стати лиховісною ознакою, принести нещастя людям, які його почули. Грецьке ім'я Телефрон (досл. «далекодумний, обачний») вжите в романі в насмішкуватому тоні, бо, всупереч значенню свого імені, його носій виявився наївним телопнем.

11. *Аонійський юнак* — Пенфей, цар Фів, розтерзаний вакхалками за вороже ставлення до культу бога Вакха. Термін «аонійський» походить від старовинної назви племені аоніїв, яке належало Беотію. В поезії «аонійський» означає те ж саме, що й «беотійський»

12. *Піплейський співець* — легендарний співець і музикант Орфей, розтерзаний жінками за відмову брати участь в оргіастичних святах на честь Вакха. Слово «піплейський» походить від міста Піпли, або Пімпли, у Фракії — місця народження Орфея.

13. Чаклунство було особливо поширеним у Єгипті.

14. *Копт* — місто у Верхньому Єгипті.

15. *Мемфіс* — стародавня столиця Єгипту, резиденція фараонів. Знаходилась у північній частині Середнього Єгипту, на початку дельти Нілу. *Мемфіські таємниці* — якісь містерії.

16. *Фарос* — острів поблизу Александрії Єгипетської. На цьому острові стояв знаменитий маяк — одне з семи чудес світу. *Фароські калатала* — систри, музичні інструменти, які складалися з ручки у формі підкови і трьох струн; поширені в культурі єгипетської богині Ізиди.

17. *Лета*, або Летейська річка — річка в підземному царстві, з якої тіні померлих пили воду забуття.

18. *Стікс* — річка в підземному царстві.

19. *Фурії* — в римській міфології богині помсти (те саме, що в грецькій — еринії), які переслідували людей за їхні провини.

ПРИГОДИ ГРАБІЖНИКІВ

1. *Фіви* — столиця Беотії, області в Середній Греції. *Семибрамні* — постійний епітет Фів.

2. *Хризерос* (досл. «жадібний на ^тзолото») — ім'я, підходяще для міняйла-хапуги.

3. *Ламах*.— Апулей, іронізуючи, наділяє розбишак гучними іменами: Ламах — «вельми відважний», Алцим — «мужній», Тразілеон — «хоробрий, як лев».

4. *Доля (Фортуна)* — алегорична богиня людської долі (грецька Тіха), відіграє в романі Апулея велику роль.

5. *Платеї* — місто в Беотії. Тут у 479 р. до н. е. греки здобули перемогу над персами.

6. *Демохар* — «той, хто радує народ», ім'я, яке передає щедрість громадянина.

7. *Заздрість* — уособлення заздрощів. Опис цього демона дає Овідій у «Метаморфозах» (кн. II, р. 760).

8. Новелу про перерядження людини в ведмедя запозичив в Апулея італійський новеліст Джованні Філорентіно.

9. *Фракія* — країна в північно-східній частині Балканського півострова, що прилягає до Чорного моря (нині Болгарія).

10. Див. прим. 30 до новели Апулея «Кохання Амура і Псіхеї» (кн. VI).

КОХАННЯ АМУРА І ПСІХЕЇ

КНИГА ЧЕТВЕРТА

1. 2. На знак благочестивої пошани в античні часи люди піднімали праву руку до вуст і цілували її.

3. *Кнід* — півострів і місто в Карії (південно-західна части-

на Малої Азії), місце культу Афродіти. Тут стояла славетна статуя богині, вирізьблена Праксітелем.

4. Див. прим. 1 до новели Мусея «Юханна не має перешкод».

5. *Священні подушки* (pulvinaria) — подушки, на яких ставили в храмах зображення богів, щоб влаштувати жертвоприношення у вигляді обіду на розставлених перед ними столах.

6. Мається на увазі рішення Паріса, сина троянського царя Пріама, який, будши пастухом, суперечку трьох богинь — Гери, Афіни й Афродіти — про те, котра з них найвродливіша, розсудив таким чином: він визнав, що перемогла Афродіта, і віддав їй золоте яблуко з написом: «Найвродливіший».

7. *Псіхея* — грецьке ім'я; psuchē — по-грецькому «душа».

8. *Нереєві дочки* — нереїди, морські німфи, дочки морського божества, старця Нерея, — втілення тихого моря.

9. *Поргун* — бог — покровитель портів; до нього молилися, вирушаючи в мореплавання.

10. *Салація* — морська богиня, відповідала грецькій Амфітріті.

11. *Палемон* — грецький бог, покровитель бухт. За міфом, його мати Іно, дружина царя Атаманта, втікаючи від переслідувань божевільного чоловіка, кинулася з сином Палемоном (Мелікертом) у морі. Вона й син вважались божествами — опікунами мореплавців. Зображення Палемона у вигляді хлопчика, який сидить на дельфіні, оточений морськими божествами, зустрічається на монетах багатьох грецьких міст.

12. *Тритони* — морські божества, зображувані у вигляді напівлюдей-напівриб. Сурмлячи в мушлю, вони здіймали морські хвилі.

13. За уявленнями стародавніх греків і римлян, Океан — величезна ріка, яка омиває земну кулю.

14. Мається на увазі оракул Аполлона в Дідімі, неподалік від Мілета в Малій Азії.

15. *Мілетські оповідання*, тобто короткі оповіді захоплюючого змісту, названі мілетськими від імені Арістіда Мілетського, автора збірки новел.

16. Антична музика розрізняла кілька тонів або ладів: еолійський відзначався простотою, іонійський — багатством, лідійський — сумом, фрігійський — бадьорістю, дорійський — войовничістю.

17. *Зефір* — західний вітер.

КНИГА П'ЯТА

1. *Юпітер* — верховний римський бог, бог неба, світла й дощу, грому і блискавки.

2. *Сирени* — напівжінки-напівриби, які приманювали чарівним

співом мореплавців і вбивали їх (Гомер, «Одіссея», XII, р. 39—54, 166—200).

3. Згідно з античною міфологією, боги, входячи в стосунки із смертними жінками, не показували свого справжнього обличчя.

4. Раніше був згаданий оракул у Дідимі, тепер він названий піфійським, бо найславнішим був оракул Аполлона в Дельфах — у місті в місцевості Піфо; звідси — піфійський.

5. *Купідон*, або Амур (у грецькій міфології Ерот) — син Венери, божество кохання. Зображували його крилатим пустотливим хлопчиком з луком і стрілами в руках.

6. *Амброзія* — 1) їжа олімпійських богів, яка підтримувала безсмертя й вічну молодість; 2) пахощі богів.

7. *Пан* — аркадійський бог лісів та гаїв; він благословляє стада й пастухів, посилає успіх бджолярам, мисливцям і рибалкам, блукає по горах і лісах з нимфами й награв їм веселі пісні на виваєній ним очеретяній сопілці. Його уявляли з рогами, бородою, козячими ногами, волохатим тілом і хвостом. Згідно одного з міфів, Пан закохався в німфу Ехо, завдяки якій його мелодії далеко долинали.

8. *Німфи* — жіночі божества, що, на уявленням стародавніх греків, жили в лісах, горах, морях, криницях, печерах та гротах (відповідають нашим русалкам, мавкам тощо); вони являють собою втілення різноманітних сил природи.

9. *Ори (гори)* — дочки Зевса й Феміди, божества пір року, порядку в природі; вважалися супутницями Афродіти як богині родючості.

10. *Музи* — богині, покровительки поезії, мистецтва, науки. Вождем їх був Аполлон. Усіх муз було дев'ять.

11. Венера погрожує Амурові, що, оскільки атрибути його влади (лук, стріли, смолоскип) виконані на її кошти й не оформлені юридично як подарунок або передача, то вона може їх у нього й відняти.

12. *Венера* (Афродіта) фігурує в міфології як дружина Гефеста (Вулкана), але вже Гомер згадує про її любовні зв'язки з богом війни Аресом (Марсом), а Гесіод («Теогонія», р. 933) навіть називає його її чоловіком. Апулей, очевидно, пішов за цією версією, тому називає Марса вітчимом Амура.

13. *Церера* — богиня землеробства й родючості. Її дочкою була Прозерпіна (Персефона), згодом дружина Орка, володаря підземного царства.

14. *Юнона* — богиня, дружина верховного римського бога Юпітера, покровителька жінок, захисниця шлюбів і пологів.

1. Мова йде про корзини, в яких містилися священні предмети. Торкаючись їх, посвячені під час містерій проймались вірою про божественне походження й душевне відродження.

2. Деякі міфи розповідають, що дочка Деметри (Церери) Персефона (Прозерпіна) була схоплена Аїдом на Сіцилії. Схопивши її, він посадив Персефону на колісницю і зник під землею (Овідій, «Метаморфози», кн. V, р. 346—571).

3. Земля названа *чипкою*, очевидно, тому, що не випускала схопленої Прозерпіни.

4. Довгий час Деметра (Церера) не знала, де ділася дочка; дізнавшись, що її схопив Аїд, вона, розгнівана, покинула Олімп. Тоді земля перестала родити, настав голод, припинились жертвоприношення богам. Зевс (Юпітер) погодився вернути матері дочку з тією умовою, щоб Прозерпіна частину року проводила на землі з Деметрою, а решту часу залишалася з чоловіком у підземному царстві.

5. В місті *Елевсіні*, що неподалік від Афін, відбувались містерії на честь Деметри й Персефони. Там посвячені сповнювались вірою, що їх чекає в потойбічному світі ракування.

6. Церера — сестра Юпітера, Венера — його дочка, тому вони між собою — рідня.

7. Псіхея опинилась перед храмом Юнони, верховної богині олімпійського пантеону.

8. *Самос* — острів в Егейському морі, де містився величний храм Гери (Юнони). Цей острів вважали місцем народження Гери.

9. *Карфаген* — велике портове місто-держава в Північній Африці (на території теперішнього міста Туніса), суперник Рима в боротьбі за гегемонію в західній частині Середземного моря. Зруйнований римлянами у 146 р. до н. е., пізніше був заселений колоністами. В Карфагені головною богинею була Таніт, яку ототожнювали з римською Юноюю і вшановували як Юнону-діву.

10. *Інах* — засновник міста Аргоса на Пелопоннесі і бог одноїменної річки в Арголіді.

11. *Аргос* — головне місто Арголіди, один з центрів культу Гери.

12. *Зігія* — грецьке слово (досл. «та, що з'єднує шлюбом»), епітет Гери, охоронниці подружнього життя.

13. *Луцина* — латинське слово, прізвисько Юнони, покровительки породіль. Заміжні жінки в Римі щорічно 1 березня відзначали на честь Юнони-Луцини жіноче свято — матроналії.

14. Юнона трактує Псіхею як рабiniu Венери. За римськими законами, той, хто дав притулок збіглому рабові, повинен був повернути його власникові разом з власним рівноцінним рабом і в додачу заплатити ще й штраф у розмірі 20 денаріїв. Посилання на закони, які стосуються людей, у розповіді на казкову тему має служити комічним ефектом.

15. *Меркурій* — син Юпітера і Майї, вісник і окличник богів (тому тут названий «гучномовним»); римський бог торгівлі і прибутку, покровитель гімнастичних змагань. За міфом, він народився на горі Кіллени в Аркадії.

16. Юпітер (Зевс) виражає свою волю порухом брів. Див., наприклад, Гомер, «Іліада», I, р. 528: «Мовив Кроніон, чорногустими здвигнувши бровами». (*Переклад Бориса Тена*).

17. Надаючи новелі, дія якої відбувається в казковому світі, римського колориту, Апулей досягає комічного ефекту. В цьому випадку дія перенесена в Рим. Там між Палатинським і Авентинським пагорбами у просторій Муртійській долині стояв Великий цирк (Circus Maximus), який заодно служив і іподромом. На іподромі під час перегонів колісниці повинні були об'їжджати два обеліски (мѐти). За цирком містився храм Меркурія.

18. *Звичка* (Consuetudo) може мати в латинській мові ще й значення «любовний зв'язок». У такому, очевидно, значенні це слово вжите і тут, бо Звичка виступає як помічниця Венери.

19. *Орк* — римське божество смерті, ототожнюване з грецьким Лідом, або Плутонем. Ім'я Орк, як і грецький Аїд, означало також країну померлих.

20. *Турбота і Журба* — служниці Венери, уособлення почуттів, невіддільних від кохання, зокрема нерозділеного.

21. Венера, посилаючись на римські закони, вважає одруження Псіхеї з Амуром недійсним, бо Амур вільнонароджений, а Псіхея — рабиня; крім того, шлюб відбувся без свідків і без згоди батька (факт шлюбу на селі не має значення). Такі моменти надають міфічному сюжетові бурлескного характеру.

22. Вода річки названа священною, бо в ній жила німфа (одна з наяд).

23. *Стігійські болота* — болота, утворені водами річки Стікс, що текла з підземного царства.

24. *Кокіт*, або Коцит — багниста річка в підземному царстві, притока Стіксу й Ахеронту.

25. *Фрігійський виночерпий* — Ганімед, син дарданського царя Троя, вродливий хлопець, якого викрав орел Юпітера на небо. Там він став підчашим на бенкетах богів.

26. Клястися Стіксом — річкою підземного царства — непорушна клятва богів.

27. *Лакедемон*, або, інакше, Спарта — місто на Пелопоннесі, в давнину столиця могутньої спартанської держави.

28. *Діт* (*Діс*) — римський бог підземного світу, еквівалент грецького бога Плутона.

29. *Харон* — міфічний човняр похилого віку, який перевозив тіні померлих через ріки підземного царства, країни померлих. За переправу він брав плату. З цією метою небіжчикам клали в рот дрібну монету.

30. *Пес із трьома головами* — тобто Кербер (Цербер). Жахливий триголовий пес із гадюками на шиї, що охороняв вхід до підземного царства, де, за ув'язненням стародавніх греків і римлян, перебували тіні померлих. Його приборкав і виніс на світ грецький герой-силач Геракл.

31. *Юлійський закон* — закон, виданий на вимогу імператора Августа в 18 р. до н. е., на основі якого було введено суворі покарання за порушення подружньої вірності.

32. Зевс (Юпітер), щоб оволодіти фінікійською царівною Європою, перетворився на бика, а до ув'язненої Данаї проник у вигляді золотого дощу.

33. *...занесені в список музами...* — Пародіювання офіційного терміна для позначення senatorів — *patres conscripti* (досл. «батьки, занесені в списки»).

34. Щоб шлюб Амура і Псіхеї був рівним і законним, Юпітер задумує підняти Псіхею до рівня богів.

35. *Сільський хлопчина* — тобто Ганімед. Див. прим. 25 до кн. VI.

36. *Лібер* — інша назва Вакха, бога вина.

37. *Сагири* — нижчі божества, козлоногі супутники Діоніса, втілення буйних сил природи.

38. Культ богині *Насолоди* (по-латині *Voluptas*) засвідчений у Римі. Там вона мала свій храм.

ТЯЖКИЙ ЗЛОЧИН — ТЯЖКА РОЗПЛАТА

1. *Тразілл* — ім'я, яке характеризує його носія; по-грецьки воно означає: «нахабний», «зухвалий». Аналогічно «говорящими» іменами є: Харита — «принадна», «мила»; Тлеподем — «відважний», «войовничий».

2. *Правда* — богиня, дочка Зевса (Юпітера), мати Доброти.

3. Обожнюючи загиблого чоловіка, Харита вшановувала його у вигляді бога Лібера, очевидно, тому, що між чоловіком і богом знаходила якісь спільні риси.

4. Жалоба по небіжчику тривала десять місяців; стільки колись мав у дуже давні часи рік у стародавніх римлян (Овідій, «Календар», I, р. 35).

5. Тобто між 6 і 9 годинами вечора.

6. *Богині помсти* — фурії.

КОХАНЕЦЬ У БОЧЦІ

1. Цю новелу використав Боккаччо в своєму «Декамероні» (день VII, новела 2).

2. Йдеться про великого розміру глиняний кадівб, який в античні часи служив для збереження вина, олії, зерна тощо.

ЯК ОСЕЛ ВИКРИВ КОХАНЦЯ, СХОВАНОГО В КАДОВБІ

1. Розповідає Лукій, герой «Метаморфоз», перетворений на осла. Після різних пригод він опинився на службі в мірошника і з перев'язаними очима разом з іншими в'ючними тваринами обертав жорна.

2. Стародавні греки й римляни пили вино, розведене водою (одна третина вина, дві третини води). Пити нерозведене вино вважалося ознакою некультурності й пияцтва.

3. *Філезітер* — грецьке ім'я, досл. «улюбленець гетер».

4. Стародавні греки і римляни не знали способу зберігання вина, щоб у ньому не утворювався осад, через те перед вживанням проціджували його.

5. Тобто протилежну земну півкулю.

6. Статуя Церери, покровительки хлібних злаків, стояла, зрозуміла річ, у домі мірошника на почесному місці.

КОХАНЕЦЬ І ЗАБУТІ САНДАЛІЇ

1. *Декуріон* — член міського сенату.

2. *Арега* — грецьке слово, що означає досл. «доброчесність», «цнотливість», вжите тут з насмішкою.

3. *Мірмекс* — грецьке слово, досл. «мурашка», ім'я, яке повинно характеризувати його посія як непосидючого роботягу.

ЗЛОЧИННА ЛЮБОВ МАЧУХИ ДО ПАСИНКА

1. Побиття камінням (*каменування*) не було покаранням, передбаченим римським законодавством. Це вияв стихійного обурення народу з приводу особливо кричущого злочину.

2. *Курія* — будинок, в якому відбувались засідання римського сенату. Тут: будинок місцевого сенату.

3. *Судилище бога Ареса*, тобто арсопаг — найвищий орган судової влади родової аристократії в стародавніх Афінах, пазване так від пагорба, який мав назву пагорб Ареса, бога війни (Аресів пагорб). В компетенцію Ареса входили зокрема справи про

кровопролиття. Ареопаг став синонімом високого судового трибуналу. Риторичні виступи на ньому заборонялись.

4. Кара за вбивство родича (батька, матері, інших рідних) була надзвичайно сувора. Після того як убивцю вишмагали до крові різками, його зашивали із змією, мавпою, собакою й півнем у шкіряний мішок і топили в морі. Якщо ж не було поблизу моря, убивцю кидали на поталу диким звірам.

5. У римському судівництві судді висловлювали своє рішення на навощених табличках з допомогою одного із трьох скорочень: С — *condemno* — засуджую; А — *absolvo* — виправдовую; NL — *non liquet* — питання неясне (формула, якою суддя утримувався від рішення).

6. *Колесо* як знаряддя катувань у римлян не застосовувалось, тільки в греків.

7. *Мандрагора* — рослина, яку застосовували як снотворний і обезболюючий засіб. Корінь мандрагори, який нагадував людську постать, вживали в середні віки як магичний лікувальний засіб, носили як талісман.

ЖАХЛИВІ ЗЛОДІЯННЯ ОТРУЙНИЦІ

1. *Незгода* (лат. *Rivalitas*) — уособлення незгоди, розбрату.

2. «*Священний*» *напій* — відвар еллебора-чмериці, який застосовувався як ліки проти душевних захворювань та спілелеї, а також як рвотний і проносний засіб.

3. *Цілюще з погляду Прозерпіни* — тобто таке, що зажене на той світ (іронічно сказано).

4. Згідно з римським законом, який набрав чинності в часи панування імператора Клавдія (правив з 41 по 54 рр. н. е.), маєток померлої дитини ставав власністю матері, немовби як втішення за втрату дитини. Така спадщина мала назву «скорботної».

ЗМІСТ

Шляхи розвитку античної новели.
Передмова Йосипа Кобова 5

ДАВНЬОГРЕЦЬКА НОВЕЛА

Харон із Лампсака

Дивовижна перемога 20
Розплата за пияцтво 20

Геродот

Кандавл і Гіг 22
Чудесний порятунок Аріона 24
Хто найщасливіший у світі? 25
Лиховісний сон 28
Прозріння Ферона 31
Скарбниця Рампсініта 32
Нелюдська наруга над царською сім'єю 35
Полікратів перстень 36
Як конюх зробив свого хазяїна царем 40
Ціна червоного плаща 41
Неситий вельможа 42
Прорахунок жениха 43
Жорстока помста євнуха 45
Помста з ревнощів 46

Ксенофонт

Вірна дружина 49
Геракл на роздоріжжі 58

Ктесій

Нерозділене кохання 62
Помста Парісатіди 64

Харет Мітіленський

Заручини уві сні 66

Тімей

Як п'яниці подорожували морем 68

Діон Хрисостом

Сільська ідилія 69

Флегонт із Тралл

Любощі з привидам 83

Аппіан

Як царевич закохався в свою мачуху 87

Павсаній

Незвичайне кохання 90

Лукіан

Будинок, в якому оселився привид 91

Подорож на Місяць 92

Лукій, або Осел 94

Афіней

Легенда про заснування храму Афродіти
Гарностегнистої в Сіракузах 118

Клавдій Еліан

Трагічна дружба з дельфіном 119

Прив'язаність собак 120

Вдячність лелеки 121

Гуси — рятівниці Капітолійського замку 122

Справжні друзі 123

Злочинний жрець 124

Тиран-самодур 125

Арістенет

Не розгубилася 126

Винахідливий жених 127

Езоп

Марні намагання 130

Незлагідна жінка 130

Дроворуб і Гермес 131

Злодійський хлопець і мати 131

Злодій і власник гостиниці 132

Мусей

Кохання не знає перешкод 133

РИМСЬКА НОВЕЛА

М. Туллій Ціцерон

Дамоклів меч 140

В чому полягає досконала краса? 141

Тит Лівій

Трагедія Лукреції 142

Обурливе свавілля римського патриція 145

Весільний подарунок Софонісби 153

Щира дружба 161

Помста полонянки 159

Валерій Максим

Мати і дочка 161

Щира дружба 161

Кв. Курцій Руф

Александр Македонський і лікар Філіпп 163

Зрадлива жінка 166

Жертва наклепу 168

Гай Петроній

Солдат-вовкулака 170

Злодійські витівки відьом 171

Ефеська матрона 172

Г. Пліній Старший

Перлини Клеопатри 176

Хто кращий живописець? 176

Г. Пліній Молодший

Хлопчик і дельфін 178

Авл Геллій

Дружба людини з левом 180

Л. Апулей Мадавський

- Сторож небіжчика 182
Пригоди грабіжників 187
Кохання Амура і Псіхеї 194
Тяжкий злочин — тяжка розплата 226
Коханець у бочці 234
Як осел викрив коханця, схованого в кадовбі 236
Коханець і забуті сандалії 239
Коханець, що видав себе чханням 242
Свавілля розбещеного латифундиста 243
Злочинна любов мачухи до пасинка 246
Жахливі злодіяння отруйниці 252

Примітки Йосипа Кобова та Юрія Цимбалюка 257

ДАМОКЛОВ МЕЧ
Античная новелла

Составление и перевод
с древнегреческого и латинского
Иосифа Устимовича Кобова
и Юрия Васильевича Цымбалюка
Серия «Вершины мировой литературы»

Том 49
Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *В. Г. Струтинський*
Художник *В. М. Дозорець*
Художній редактор *В. А. Кононенко*
Технічний редактор *Л. М. Смолянюк*
Коректор *Ю. А. Мороз*

Інформ. бланк № 2660

Здано до складання 17.02.84. Підписано до друку 21.05.84. Формат 84×108^{1/32}. Папір друкарський № 2. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Ум. друк. арк. 15,12. Ум. фарб. відб. 16,383. Обл.-вид. арк. 15,527. Тираж 30 000 пр. Зам. 4—86. Ціна 1 крб. 30 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць поліграфкомбінату ордена «Знак Пошани» видавництва ЦК ЛКСМУ «Молодь» на Київській книжковій фабриці. 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Д16 **Дамоклів меч:** Антична новела; Упоряд., з давньогр. і лат. перекл. Й. Кобів та Ю. Цимбалюк; Передм. Й. Кобова; Приміт. Й. Кобова та Ю. Цимбалюка.— К.: Дніпро, 1984.— 285 с.— (Вершини світового письменства, т. 49).

Збірник «Антична новела» містить у собі вибрані новели давньогрецьких і римських письменників з V ст. до н. е. до V ст. н. е. Цією книгою робиться перша спроба донести до українського читача кращі зразки античної новелістики — початкової стадії розвитку європейської новелістичної літератури.

Д $\frac{460300000-133}{M205(04)-84}$ 177.85.

А

1крб. 30 к.

Вершини
світового
письменства